

**Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника**

Сливка Р.Р., Сливка Л.В.

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ

МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК ДЛЯ СТУДЕНТІВ

**Івано-Франківськ
2011**

УДК 91:930.85
ББК 63.218
С 47

Рецензенти:

Лозинський Р.М. – доктор географічних наук, професор, Львівський національний університет ім. І.Франка;

Щербін Л.В. – кандидат історичних наук, доцент, Прикарпатський національний університет ім. В.Стефаника.

Схвалено на засіданні кафедри географії та природознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
(протокол № 1 від 29 серпня 2011 р.)

Рекомендовано до друку рішенням Вченої Ради Педагогічного інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
(протокол № 1 від 30 серпня 2011 р.)

Сливка Р.Р.

С 47 Історична географія. Методичний посібник для студентів / Роман Радославович Сливка, Любов Василівна Сливка. – Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2011. – 160 с.

Посібник ставить за мету закріпити знання студентів-географів з історичної географії, які отримані під час лекційних занять, а також розвинути навички самостійної роботи з оригінальними фаховими текстами відомих вчених. Посібник вміщує плани семінарських занять, завдання для самостійної роботи, теми рефератів та список рекомендованої літератури.

Матеріали посібника можуть використовуватися для підготовки семінарських робіт, написання рефератів, контрольних, курсових, бакалаврських та дипломних робіт з проблематики історичної географії.

УДК 91:930.85
ББК 63.218

ЗМІСТ

Вступ	4
1. Теоретичні основи історичної географії	5
2. Джерела і методи історичної географії	14
3. Спільноти людей кам'яного віку і природне середовище Землі	19
4. Природне середовище як фактор розвитку цивілізації.....	26
5. Взаємини між людиною і природою у Середньовіччі	67
6. Передумови і початок Великих географічних відкриттів	85
7. Окремі аспекти історичної географії і картографії України	97
8. Окремі аспекти історичної географії Старого Світу (Євразія, Африка)	112
9. Окремі аспекти історичної географії Нового Світу (Америка, Австралія і Океанія).....	127
Список рекомендованої літератури	157

ВСТУП

Історична географія є однією з найбільш цікавих навчальних дисциплін, яка викладається не тільки географам, але й історикам. Унікальність її полягає у поєднанні методологічних підходів історії і географії задля кращого пояснення особливостей формування антропосфери і взаємин людини і природи на протязі історичного часу.

В цьому методичному посібнику для студентів-географів застосовано підхід, який допоможе розкрити основні особливості географії минулих епох від часів неоліту до сьогодення. Крім звичних для семінарських занять пунктів плану у методичному посібнику вміщено завдання для самостійної роботи студентів з історико-географічними текстами. Для зручності найважливіші, на нашу думку, тексти вміщені у виданні. Багато з них є перекладами, що полегшує роботу студента і економить його час. Більшість сюжетів, які вміщені у посібнику, стосуються різних регіонів Землі. Декілька з них присвячені найбільш цікавим сторінкам минулого України. В кінці кожного фрагменту є питання, які стосуються формування природно-господарських систем минулого. Тексти належать авторству провідних вчених. Їх висока науково-пізнавальна цінність стане додатковим стимулом для зацікавлення історико-географічною проблематикою.

Автори усвідомлюють, що неможливо охопити всі теми історичної географії в обмеженому за розмірами виданні. Наша мета полягала у відкритті перед студентами всього різноманіття географічних світів минулого та виховання здатності абстрагуватися від нашарованих в пізніші епохи стереотипів про «цивілізованих» першопроходців і «варварів» аборигенів. Можливо з часом вдасться зруйнувати ці упередження і сформулювати відповідальне відношення до середовища, в якому ми живемо. Першим, неспівим, але дуже важливим кроком у цій справі сподіваємось буде цей посібник.

СЕМІНАРСЬКІ ЗАНЯТТЯ
ТЕМА № 1
ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ІСТОРИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ

План

1. Актуальність історико-географічних досліджень.
2. Об'єкт і предмет дослідження історичної географії.
 - а) розуміння предмету дослідження історичної географії істориками;
 - б) тлумачення предмету дослідження історичної географії географами.
3. Визначення історичної географії як науки.
4. Місце і значення історичної географії в системі наук.
5. Основні етапи становлення історичної географії у світі та Україні.
6. Найбільші національні школи історичної географії.

Самостійна робота студентів:

- 1) Використовуючи довідкову літературу, законспектуйте два приклади впливу природного середовища на перебіг історичних процесів та навпаки – історичних процесів на стан природного середовища.
- 2) Опрацюйте працю Л.Гумільова «Місце історичної географії в сходознавчих дослідженнях» (1970 р.)

Гумилев Л. Место исторической географии в востоковедных исследованиях / Лев Гумилев // Народы Азии и Африки. – 1970. – № 1. – С. 85-94.

Л.М.Гумільов Місце історичної географії у сходознавчих дослідженнях

Вже давно в науці обговорювалося питання про значення географічних умов, наприклад рельєфу для військової історії. Ще у XVIII ст. один із перших російських істориків Іван Нікітіч Болтін зауважив: «Перед істориком, який не має в руках географії, постають перешкоди». Проте сьогодні історія ставить більш складніші завдання, і географія відійшла від простого опису див нашої планети і знайшла можливості, які нашим предкам були недоступні.

У наш час питання стоїть інакше, ніж у XVIII-XIX ст.: не тільки «Як впливає географічне середовище на людей?», але й «У якій мірі самі люди є складовою частиною тієї оболонки Землі, що зараз називається біосферою?».

Діалектичний матеріалізм розрізняє декілька взаємозалежних форм руху матерії такі як: фізичну, хімічну, біологічну і суспільну. Історія людства, як чутливий прилад, фіксує ці форми руху і дозволяє зрозуміти та пізнати характер їхньої взаємодії.

Зміна суспільно-економічних формацій йде послідовно. Людство з моменту свого становлення було тісно пов'язане з навколишньою природою, черпаючи з неї засоби існування. Пристосовуючись до різноманітних ландшафтів: тропічного лісу, сухого степу, тундри і т.п., люди виробляли систему навичок і звичаїв, що спричинило поділ людства як виду на різноманітні колективи, які називаються етносами. Етнічне розмежування

людства відбувається і сьогодні, очевидно будучи формою існування виду *Homo sapiens*. Воно називається етногенезом і є феноменом, суміжним до суспільної й інших природних форм руху матерії.

Справді, люди (і кожна людина окремо) є не тільки членами суспільства, але і твердими тілами, тобто підпорядковані закону тяжіння; організмами, із усіма біологічними функціями; хижаками, які входять у біоценоз населеного ними ландшафту; нарешті, членами етносу (племені, нації, народності і т.п.). Як такі, вони піддаються впливам то сили земного тяжіння, то різних інфекцій, то голоду або недостатку через зміну ландшафту і, нарешті, процесів етногенезу, які не завжди співпадають із суспільними процесами, а проходять своїми ритмами.

Етносами називаються колективи людей, які протиставляють себе всім іншим, наприклад: китайці і варвари, араби-мусульмани часів перших халіфів і «невірні». Зароджуючись в умовах якогось ландшафту, етноси поширюються іноді по всій землі, але це пов'язано з їхньою історичною долею, яка обумовлена не тільки ритмами етногенезу, але й глобальним суспільним розвитком людства. Таким чином, проблема етногенезу лежить на межі природних і гуманітарних наук.

Безпосередньо на людський організм і на будь-який людський колектив впливає не просто Земля, а визначений ландшафт. З іншого боку, люди за історичну епоху видозмінили майже всю поверхню суші, але єгиптяни, монголи, араукани і шведи робили це настільки по-різному, що конструктивніше розглядати вплив етносів на природу, ніж людства в цілому. Тому можна розглядати природу як різноманіття ландшафтів, людство – як мозаїку етносів, а їх взаємодію і її результати – як етногеографію і палеогеографію історичного періоду. Для нашої проблеми в окресленому колі питань важливі дві теми: 1) постійний вплив ландшафту на етнос і 2) варіанти впливу етносу на ландшафт.

Про важливість порушеної нами теми писав М.І.Конрад у книзі «Захід і Схід» (М., 1968), який відзначив наявність історичних процесів, властивих будь-яким різновидам людства. Якщо колись завданням сходознавства було виявлення локальних форм неєвропейських культур, то тепер ми маємо право порушувати питання про інтерпретацію глобальних закономірностей і освоєння засобів (методики) їхнього дослідження. Досягти цієї мети можна декількома засобами, у тому числі шляхом застосування історичної географії.

Відзначимо відмінність нашого підходу від «географічного детермінізму», який пояснює всі явища історії, культури, етнічного характеру і навіть ходу політичних подій як вплив географічного середовища на суспільство.

Л.С.Берг сформулював співвідношення виду і його географічного оточення так: «Географічний ландшафт впливає на організми примусово, змушуючи усе варіюватися у визначеному напрямку, наскільки це допускає організація виду. Тундра, ліс, степ, пустеля, гори, водне середовище, життя на островах і т.п. – усе це накладає особливий відбиток на організми. Ті види, які не в змозі пристосуватися, повинні переселитися в інший географічний ландшафт або – вимерти». Це твердження також відноситься до етносів, які

безпосередньо і тісно пов'язані з природою через свою господарську діяльність. Етнос пристосовується до визначеного ландшафту в момент свого приросту, а пристосувавшись, при переселенні і розселенні, шукає для себе область, яка відповідає його навичкам. Так, угри розселилися по лісах; тюрки і монголи – по степах; росіяни, заселяли лісостепову смугу і береги рік; англійці колонізували землі з помірним кліматом, а араби й іспанці – із спекотним. Винятки з правила зустрічаються, але тільки в межах законного допуску. Характер культури народності визначається ландшафтом через його економічні можливості.

Більшість племен і народностей стародавнього світу і середньовіччя пристосовувалися до ландшафту, не намагаючись його змінити. Такими є всі мисливці, риболови, скотарі і збирачі, а також частина землеробських племен, які не застосовують штучного зрошення. Виняток складають народи, які практикували інтенсивне землеробство: єгиптяни, шумери, древні іранці і китайці. Вони пристосовували ландшафт до своїх потреб і часом порушували навіть плин вітрів. Так, розвиток землеробства в Китаї призвів до знищення лісів у долині р. Хуанхе, і до IV ст. до н.е. сухі центрально-азіатські вітри занесли лесом дрібні річки і гумусний прошарок у Шеньси. Ліси на середній течії Хуанхе стримували вітри, що несли пісок із пустині Хеси (на захід від хребта Алашань). Після знищення лісів людиною пісок почав досягати областей Центрального Китаю. Винахід залізної лопати дозволив в III ст. до н.е. викопати зрошувальні канали з р. Цзинхе, але ріка поглиблювала своє річище, і канали висихали. Боротьба за воду скінчилася перемогою вітру – роботи з підтримки зрошувальної системи припинилися в XVIII ст. Натомість кяризи в долині Тарима, побудовані древніми іранцями, дали життя багатьом оазисам. Створений ландшафт впливає на етнос, так само як і природний.

Виняток складають етноси, відірвані від свого ландшафту. Вони починають жити не завдяки природі, а коштом етносів-аборигенів, створюючи в їхньому середовищі колонії. Методами в таких випадках виступає насильство (утім, на нетривалий час). Але оскільки наявність подібних етносів пов'язана з їхньою історичною долею, то немає необхідності зупинятися на аналізі цього явища, яке не має прямого відношення до ландшафту. Достатньо при практичному вивченні вносити відповідну поправку. Для нашої теми важливіше встановити, якими гранями володіє антропосфера та її природне середовище і як вони взаємодіють.

За останні десятиліття наука відмовилася від уявлення про незмінність географічних умов навіть у порівняно короткий період, висвітлений у письмових джерелах (тобто біля 3 тис. років). Дійсно, в Середземноморському басейні був в цей час стабільний клімат, але це окремий випадок, а не загальне правило. Проте кліматичні умови в центрі Євразійського континенту змінювалися дуже сильно. Достатньо відзначити, що рівень Каспійського моря в VI ст. стояв на абсолютній позначці – мінус 34 м; на початку XIV ст. – мінус 19 м, а зараз – мінус 28 м. Потужна трансгресія XIII ст., коли Каспій піднявся на 15 м, дуже різко відобразилася на долі Хазарії, а отже, і прикордонних із нею країн. Велика частина родючої землі, що годувала хазарський народ, виявилася

під водою. Також дуже відмінні від сучасних історичні умов виникнення китайської цивілізації.

Встановлення В.М.Абросовим гетерохронності зволоження лісової і степової зон Євразії дозволило порівняти кліматичні коливання з історичними долями кочових народів і з коливаннями рівня Каспійського моря. Оскільки Каспій наповнюється Волгою (81%), яка несе воду з гумідної зони, підвищення його рівня співпадає з висиханням навколишніх степів, і навпаки: наповнення Аралу і Байкалу ріками аридної зони означає засихання середньоросійської рівнини. Проте для того, щоб отримати повну картину, необхідно враховувати не дві, а три можливості проходження циклонів, які несуть вологу від азорського й ісландського максимумів у Євразію: південний шлях по аридній зоні, середній – по гумідній і північний – по арктичній. Залежність кліматичних умов від шляхів циклонів зведена нами в таку таблицю.

Місце розташування постійного центру дії атмосфери	У арктичній зоні	У тайговій зоні	У степовій зоні	Рівень води в Каспії	Стік Амудар'ї і Селенги
1. Північне	Волого	Засушливо	Засушливо	Низький	Підвищений
2. Середнє	Засушливо	Волого	Засушливо	Високий	Знижений
3. Південне	Засушливо	Засушливо	Волого	Низький	Підвищений

Застосування даних, наведених у таблиці, дозволило зробити декілька важливих висновків. Засоби господарства народів, які проживали на північних берегах Каспійського моря, а отже і їхні історичні долі, були тісно пов'язані зі ступенем зволоженості аридної зони і таким чином із рівнем Каспію. Тому очевидно, що дослідження історичних долей народів, які населяли пониззя Волги, дає можливість говорити про кліматичні і ландшафтні зміни. У свою чергу застосування шкали політичної історії в даному аспекті дає абсолютну хронологію для періодів підвищеного зволоження і тривалих посух. Так само можливе застосування запропонованої методики при дослідженні інших районів.

Історичні матеріали, як джерело для відновлення давніх кліматичних умов, застосовуються дуже широко. У цьому контексті розвивалася відома полеміка між Л.С.Бергом і Г.Е.Грумм-Гржимайло з питання про засихання Центральної Азії в історичний період. Пов'язану з цим питанням проблему коливання рівня Каспійського моря в I тисячоріччі н.е. також намагалися вирішити шляхом добору цитат із творів давніх авторів. Аналогічні дослідження проводилися з російськими літописами для того, щоб зробити висновок про зміну клімату Східної Європи.

Але результати трудомістких досліджень не виправдали очікувань. Іноді свідчення джерел підтверджувалися, а іноді їх уточнення іншими методами та джерелами спростовувалися. Звідси випливає, що збіг отриманих даних з істиною було справою випадку. Це вказує на недосконалість методики. Дійсно,

шлях простих посилань на свідчення давнього або середньовічного автора завжди призведе до помилкового або, у кращому випадку, неточного висновку. Літописці згадували про явища природи або між іншим, або, виходячи з уявлень їхнього часу, трактували грози, повені, посухи як знаки або покарання за гріхи. У обох випадках явища природи описувалися вибірково, коли вони потрапляли в поле зору автора, а про скільки природніх явищ літописці не згадали ми можемо тільки здогадуватися. Один автор звертав увагу на природу, а інший у тому ж таки столітті – ні. У свідченнях давніх авторів може виявитися так, що в посушливий період дощі згадуються частіше, ніж у вологий. Історична критика тут не в змозі допомогти, оскільки вона безсила при поясненні всього що стосується упущення подій, які не пов'язані причинно-наслідковим зв'язком.

Л.С. Берг на підставі історичних творів зробив висновок, що перетворення окультурених земель у пустині є наслідком війн. Нині ця концепція приймається без критики і як приклад найчастіше за все наводиться знахідка П.К.Козлова – мертве тангутське місто Ицзин-ай, відоме як Хара-хото. Цей момент є настільки показовим, що ми зосередимо нашу увагу на одній проблемі – географічному місці розташування цього міста й умовах його загибелі.

Тангутське царство розташовувалося в Ордосі й Алашані, у тих місцях, де сьогодні піщані пустелі. Здавалося б, ця держава повинна бути бідною і малолюдною, а насправді вона мала армію в 150 тис. вершників, мала університет, академію, школи, судочинство і навіть дефіцитну торгівлю, тому що вона більше ввозила, ніж вивозила. Дефіцит покривався частково золотим піском із тибетських володінь, а головне, продажем живої худоби, що складала багатство Тангутського царства. Місто, виявлене П.К.Козловим, розташоване у понизі р. Ецзин-гол, у місцевості, яка сьогодні безводна. Дві стариці, які оточують його зі сходу і заходу, показують, що річка сьогодні впадає двома рукавами в озера: солоне Гашун-нор і прісне Сого-нор. П.К.Козлов описує долину Сого-нора як чарівний оазис серед оточуючої його пустелі, але водночас відзначає, що велике населення прогнано тут не в змозі.

Руйнація міста часто приписується монголам. Дійсно, у 1226 р. Чингісхан здобув тангутську столицю, і монголи жорстоко розправилися з населенням. Але місто продовжувало жити ще в XIV ст., про що свідчать численні документи, знайдені тут. Його загибель пов'язують із зміною течії річки, яка, за народними легендами торгоутів, була відведена монголами, які взяли місто в облогу, за допомогою греблі з мішків із землею. Гребля ця збереглася дотепер у виді вала. Так воно, напевне, і було, але монголи тут ні при чому. У описах узяття міста Урахая (монг.) або Хешуйчена (кит.) немає таких свідчень. І це було просто неможливо, тому що в монгольській кінноті не було на озброєнні необхідного шанцевого інструмента. Насправді тангутське місто загинуло у 1372 р. Воно було здобуте китайськими військами Мінської династії і розорене як опорна точка монголів, які загрожували Китаю з заходу.

Але чому ж тоді воно не відродилось? Зміна плину ріки не причина, тому що місто могло би перекочувати на іншу притоку Ецзин-гола. П.К.Козлов

відзначає, що кількість води в р. Ецзин-гол зменшується, озеро Сого-нор міліє і заростає очеретом. Деяку роль тут відіграє переміщення русла ріки на захід, але цей факт не пояснює, чому країна у XIII ст. годувала величезне населення, а до кінця XIX ст. перетворилася в піщану пустелю.

Найважливішим моментом є не питання про зсув течії р. Ецзин-гол, а постановка питання про використання археологічних знахідок для відновлення фізико-географічних умов минулих епох. Це шлях для з'ясування тих закономірностей природи, які іншим методом не можуть бути встановлені.

Отже, провина за занепад культурних земель Азії лежить не на переміщенні ріки в інше русло і не на монголах, а на віковій зміні клімату, явищі, описаному нами в спеціальній роботі. Це не означає, звичайно, що монголам була властива гуманність, але в XIII ст. вони не виділялися з загального рівня. Чжурчжени, хорезмійці, кипчаки-половці і хрестоносці за люттю не поступалися монголам. Але чому ж саме монголам приписують спустошення Азії, у той час як інші події набагато більшого масштабу, наприклад розгром уйгурів киргизами в 841-846 р. або поголовне винищування калмиків маньчжурським імператором Цяньлуном у 1756-1758 р. залишилися поза полем зору істориків?

Відповідь на це питання потрібно шукати не в історії народів, а в особливостях розвитку історіографії. Видатні книги з історії пишуть не часто, і, крім того, вони не всі дійшли до нас. Епоха XIV–XV ст. була на Близькому Сході розквітом літератури, а в Русі – літописання. Боротьба з монгольським ярмом і в Персії, і в Русі була найбільш актуальною проблемою. Тому їй присвячена низка творів, які вціліли до нашого часу. Серед них були і яскраві праці, які переписували з повторенням фактів і подій, що збільшувало загальну кількість робіт із даного питання. Факти винищування ж ойратів не були описані істориком, або він загинув під час різанини. Таким чином, виявилось, що події висвітлені нерівномірно і значення їх перекручене, оскільки вони подані ніби в різних масштабах. Слід зазначити, що найбільшому висиханню піддалися не зруйновані війною країни, а Уйгурія, де війни взагалі не було, і Джунгарія, де знищувати трав'янисті степи ніхто не збирався. Отже, не тільки історія без географії «зустрічає» постійні «проблеми», але і фізична географія без історії виглядає вкрай однобоко. Але чи значить це, що користуватися історичними даними для того розділу палеогеографії, що називається історичною географією, не можна? Ні в якому випадку!

Насамперед за основу варто брати не публікації джерел, а канву подій, відшарованих і очищених від первинного викладу. Тільки тоді зрозуміла достовірність фактів, коли вони зведені в причинно-наслідковий ряд в одній площині. При цьому також виключається тенденційність джерела або його слабкої поінформованості. Те, що для історика – завершення його роботи, для географа – відправна точка.

Залишається сфера етногенезу і міграцій. Тут найбільше чітко проявляється взаємодія людського суспільства з природою. Особливо вона очевидна на ранніх етапах розвитку, коли головну роль відіграє натуральне і просте товарне господарство. Рід занять підказується ландшафтом, його

економічними можливостями. Так поступово визначається спосіб життя етнічної цілісності. Коли даний етнос зникає, унаслідок трансформації, міграції або знищення сусідами, то його наслідком залишається археологічна культура, яка свідчить про характер господарства давнього народу, а отже, і про природні умови епохи.

По-перше, очевидно, що точні абсолютні датування можуть бути внесені в географію тільки методом використання історичних свідчень і археологічних знахідок. Жодними іншими засобами цього досягти неможливо.

По-друге, розкриття історичних і фізико-географічних законів, запропонованих не роздільно, а в їхньому взаємозв'язку, дозволяє встановити ступінь впливу на ці події географічного середовища. Застосовуючи метод поєднання історичних досліджень із просторовим аналізом природних умов у масштабах цілого материка, ми зможемо побачити розвиток народів Євразії без відриву від їх природного середовища. Таким чином ми в змозі розділити історичні події політичного характеру і події, обумовлені переважно змінами фізико-географічних умов.

Застосування запропонованого методу на ще більш ширшому історичному матеріалі показує роль географічного середовища для людства в цілому, а не тільки для окремих територій. Вид *Homo sapiens*, розповсюдившись по всій суші і значній частині морської поверхні планети, вніс у її конфігурацію настільки значні зміни, що їх можна прирівняти, як зауважив В.І. Вернадський, до геологічних переворотів малого масштабу. Але з цього випливає, що ми виділили особливу категорію закономірностей – історико-географічну, яка потребує для розгляду і вивчення особливої методики, що об'єднує історичні і географічні методи дослідження. Це саме по собі не є новим. Наприклад, застосування вуглецевого аналізу (C14) для датування археологічних пам'яток, прийоми кібернетики при вивченні «кам'яних баб» і т.п. Проте найважливіше – можливість синтезу цих методів – не використовувалась.

За В.І.Вернадським, природничники застосовують «емпіричне узагальнення», яке має достовірність, рівну спостереженому факту. Розглядаючи природу як джерело, ми зобов'язані використовувати і прийняту в природознавстві методику вивчення, а це дає нам чудові перспективи, що дозволяють припідняти покривало Ізиди.

Найбільш доцільним методом нам видається дедукція, заснована на кодифікації елементарних свідчень і розташуванні їх, відповідно до поставленого завдання, в умовному масштабі, на просторово-тимчасовій основі. Це потребує пояснення.

1. Елементарними свідченнями можна назвати поодинокі, насамперед ті, що містяться в підручниках з історії і географії.

2. Розташування елементарних свідчень (тобто композиція роботи). Потрібно зробити підбір фактів.

3. Умовний масштаб або задана ступінь наближення – труднощі, які у природничих науках переборені.

Намітимо умовно п'ять ступенів наближення.

Перше наближення – антропосфера як ціле, що розвивається спонтанно, по спіралі, нижній кінець якої губиться серед гомінід, які засвоїли вогонь і техніку кам'яних знарядь, а верхній – іде в майбутнє. Протягом видимої частини спіралі проглядаються три явища: демографічний вибух, технічний прогрес і зміна соціально-економічних формацій. Ці три лінії закономірно пов'язані між собою складним зворотнім зв'язком, а не простою взаємодією. Наприклад, максимальний приріст населення відбувається, як правило, у країнах із низьким рівнем життя, тобто є особливістю біологічного пристосування до середовища. Технічний прогрес у саморозвитку стає чинником ландшафтоутворення. При цьому зникають цілі види тварин і рослин, змінюється рельєф і навіть склад атмосфери. У цьому наближенні історія стикається з такими науками, як біологія, біогеографія, антропологія, четвертинна геологія. Події політичної історії й етногенезу занадто дрібні і потребують для розгляду іншого масштабу.

Друге наближення – етносфера. Ми розглядаємо один виток спіралі довжиною біля 5 тис. років. На місці монотонної антропосфери – мозаїка етносів, що групуються купчасто в суперетнічні об'єднання, які прийнято називати «культурами». Лінія розвитку стає переривчастою, як би мотузкою, сплетеною з різнобарвних ниток. Кінці пучків заходять один за одний, а деякі ниточки тягнуться ледве не на всю довжину відрізка. Це історичні культурно-етнічні традиції, що змінюють одна одну, співіснуючи на поверхні планети Земля. Зародження Еллади співпадало із занепадом Єгипту, її розквіт – із потужним вибухом етногенезу на плоскогір'ях Ірану, її старість – із еллінізацією усього Середземномор'я, її кінець – із підйомом двох нових культур, умовно названих нами візантійська і середньоперська. При агонії золотої Візантії підносилися стяги французьких лицарів і ревіли бунчуки монгольських нойонів. При розпаді давнього Китаю склалися відразу два могутніх народи – табгачі (кит. тоба) і тюрки. Навіть фізично загинувши, вони залишили своє ім'я багатьом народам, зачарованими мужністю і нестримністю своїх переможених ворогів. Тут історія стикається з палеоетнографією і етногенезом, етнопсихологією і фізичною географією, тобто з зовсім іншим набором наук, ніж у першому наближенні. Але в цьому дискретному розвитку ми бачимо лише зміни культур, а ритми розвитку народів нерозрізнені.

Третє наближення – історія одного народу (етносу), для якого доля його культури – тільки фон. Тоді на передньому плані постає картина соціальної боротьби: в Елладі – аристократів із демократами; у Римі – нобілітету з воїнами; у Монголії XIII ст. – багатих родичів із «людьми довгої волі» і т.п.

Приклад, із числа загальновідомих, пов'язаний цього разу з медичною географією – різновидом біогеографії. У XIV ст. по всій Європі прокотилася «чорна смерть» – чума. Там, де населення жило скупчено, природньо смертність була більша; там, де населення було нечисленним, навіть при рівному відсотку втрати, ослаблення країни були відчутнішими. Так, поволжські міста – Сарай, Хаджи-Тархан і інші – постраждали від чуми сильніше, ніж кочівники степів. У результаті ослабла влада золотоординських Чингісидів, а збільшилася питома вага ногайських орд і наступило «Велике

затемнення». За владу боролися західні кочівники під керівництвом Мамає з східними, яких очолював Тохтамыш, а поволжські татари не були в силі висунути свого претендента. Візантійська імперія піддається нападам з боку турків в той час, коли її столиця Константинополь також постраждав від чуми. Чума не була, звичайно, причиною загибелі Візантійської імперії, але сприяла їй. Отже, явище природи – інфекція – в тій чи іншій мірі відбилася на перипетіях політичної історії країн, але не на характері соціальних стосунків. Феодалні порядки в Східній Європі зникнули тільки з торжеством капіталізму.

Четверте наближення – мужі – не вся історія культури як ціле, але тільки окрема епоха. Соціальні протиріччя стануть розпливчасті, а чіткими стануть характери і долі окремих людей. Тоді історик Арабського халіфату буде говорити про неприборканість Абу Бекра, залізну волю Омара, легкодумство Іздегерда, завбачливість Моавії, розважливість Амра. Історія буде здаватися полем для суперництва великих людей. Фоном стане епоха, яку розглядали в попередньому наближенні як основну і кінцеву мету вивчення. Тут застосуємо географічне народознавство, тому що кожна людина належить до свого етносу і керується властивими йому звичаями, що особливо відчутно в зонах етнічних контактів. Але це ще не межа.

П'яте наближення – в поле зору попадає одна людина. Якщо ця людина – Пушкін, виникає пушкінознавство. Але тут історія стикається з біографічним жанром і перестає бути сама собою, У якості допоміжних наук застосовані психологія і генетика, але не географія. Шкала вичерпана. Проте використання запропонованої методики пов'язано з деякими труднощами, яких не має при звичайному історико-філологічному підході. Пряме цитування джерела, нехай автентичного, варто визнати таким, яке не заслуговує повної довіри. Критичне опрацювання тексту теж дають лише напівфабрикат. Тільки співставлення достатньо великої кількості фактів дозволяє почати пошуки логіки подій, тобто їхнього внутрішнього зв'язку. І нарешті, виявлення зв'язків дає можливість проникнути в глибину закономірностей. Ця багатоступінчатість пізнання, безсумнівно, ускладнює хід дослідження. Цим складним шляхом ми можемо відповісти на питання: як і чому з'являються і зникають народи? Чим, окрім зовнішніх ознак, мови і традицій, вони відрізняються між собою? Де в людині проходить межа між суспільною і біологічною формами матерії? І які взаємозв'язки людських колективів із природою? Але відповіді на ці питання виходять за рамки даної статті, що подає лише опис методики підходу до проблем науки етнології.

Тепер можна зробити висновки. Історія людства проходить на фоні постійно мінливого географічного середовища. Спонтанний суспільний розвиток через історію й етногенез безупинно взаємодіє з природним середовищем. Географічні науки надають історичу інформацію про стан природного середовища і напрямку його змін. Ця інформація, з одного боку, доповнює наші знання про історичні процеси, а з іншого боку – коректує дані письмових джерел щодо їхньої достовірності і повноти. Як всяка інша група джерел, географічна інформація освітлює не всю проблему, але вона дійсна для всіх епох і територій, населених людьми. Для історичного синтезу необхідно об'єднання всіх наявних джерел, як-от: письмових, наративних, актових,

епіграфічних, а також археологічних і етнографічних. Ступінь їхнього використання залежить від запропонованої нами шкали наближень.

Дайте відповіді на запитання:

- *Які дві основні проблеми Л.Гумільов пропонує розглядати для вивчення історичної географії?*
- *Обґрунтуйте висновок вченого, що створений ландшафт впливає на етнос так само як і природний;*
- *Наведіть приклади впливу кліматичних коливань на історичні долі етносів;*
- *В чому, на думку Л.Гумільова, недосконалість методу використання історичних джерел для відтворення кліматичних умов минулого;*
- *Поясніть п'ять ступенів наближення методу дедукції запропонованих Л.Гумільовим для вивчення проблем взаємозв'язку людини і природи.*

ТЕМА № 2

ДЖЕРЕЛА І МЕТОДИ ІСТОРИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ

План

1. Джерела історико-географічних досліджень та їх типологія.
2. Метод історико-фізико-географічних досліджень.
3. Метод історичних досліджень в географії.
4. Топонімічний і лексико-ландшафтологічний методи досліджень.
5. Особливості застосування картографічного методу.
6. Методи історико-географічних зрізів та діахронічного аналізу.
7. Комплексний метод досліджень.

Самостійна робота студентів:

1) *Довільно виберіть 10 ойконімів (назв населених пунктів) свого району і законспектуйте пояснення їх походження, використовуючи книги:*

- *Процюк Р. Назви населених пунктів/ Роман Процюк. – б.м.і р.-140 с.*
- *Худаш М. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів / М.Худаш. – Львів, 2004. – 534 с.*

2) *Проаналізуйте історико-географічні зрізи зміни чисельності населення міст Івано-Франківської області згідно таблиці 2.1*

Таблиця 2.1

**Динаміка чисельності населення міст Івано-Франківської області
1897-1998 рр.**

Місто/рік	1897	1939	1959	1979	1989	1998
Болехів	3,7 (9)	10,7	8,5	10,3	10,8	11,3 (7)
Бурштин	3,3 (11)	3,9	2,6	13,1	14,4	15,7 (6)
Галич	3,4 (10)	-	4,0	5,6	6,7	6,9 (15)

Городенка	10,2 (4)	-	3,0	11,2	12,6	10,5 (9)
Долина	-	-	6,5	18,3	22,7	22,4 (4)
Івано-Франківськ	22,4 (2)	65,0	66,5	149,7	214,0	237,4 (1)
Калуш	7,8 (5)	13,8	12,9	60,2	67,5	73,3 (2)
Коломия	33,9 (1)	38,3	31,3	52,1	63,3	67,7 (3)
Косів	2,9 (12)	-	6,0	8,3	8,8	9,5 (11)
Надвірна	7,5 (6)	8,9	8,8	18,3	20,3	22,1 (5)
Рогатин	5,6 (8)	7,7	4,1	6,4	9,3	9,2 (13)
Снятин	11,0 (3)	-	6,2	8,2	11,2	11,0 (8)
Тисмениця	7,1 (7)	7,3	6,0	8,0	9,6	9,8 (10)
Тлумач	2,5 (13)	3,3	3,8	6,6	8,7	9,3 (12)
Яремча	0,8 (14)	4,6	3,1	8,4	8,4	8,8 (14)
Примітка: Використано за Івченко А. Міста України. Довідник / А.Івченко. – К.: НВП «Картографія», 1999. – 136 с.						

Використовуючи діахронічний метод:

- *Визначте місто, яке було найбільшим у 1897 і 1998 рр.*
- *Населений пункт, який був найменшим у 1897 і 1998 рр.*
- *Міста, яким притаманний постійний висхідний тренд зростання.*
- *Міста, яким притаманний хвилеподібний тренд зростання.*
- *Міста, яким притаманний низхідний тренд скорочення чисельності населення.*
- *Визначте рейтинг яких міст зріс найбільше, понизився чи не змінився (місце в рейтингу зазначене в дужках) у 1897 і 1998 рр.*

3) Дослідіть зміни у розвитку промисловості Івано-Франківська, порівнявши два інтегральних історико-географічних зрізи за працями:

- Шарловський А. Станиславів і Станиславівський повіт з поглядів історичного та історико-географічного / А. Шарловський. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. – 175 с.
- Баранський К. Станиславів до і після 1919 року / К. Баранський. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. – 103 с.

Шарловський А. Станиславів і Станиславівський повіт з поглядів історичного та історико-географічного / А.Шарловський. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. – С.126-128.

Промисловість

До найважливіших галузей промисловості належать млинарство і гуральство. Один паровий млин працює у Станиславові від 1864 р.; водяних млинів – три (у Загвзді, в Княгинині та у Вовчинцях). У 1886 р. за дію парового млина платили 841 зл. ринський прибуткового податку, а за три американські млини разом – 1984 зл. р. 70 цт. Водяних млинів давньої системи – 20. Отже,

усіх млинів у повіті налічується 24. Якщо поглянути на цифри, подані «Rocznik statystyczny przemyslu i handlu krajowego», то вони вказують на швидкий занепад у нашому повіті водяних млинів старої системи. Отже, у 1874 р. їх було 37, у 1884 р. кількість зросла до 43, разом вони сплатили 1301 зл. р. 47 цт податку, зате у 1886 р. залишилося лише 24.

Діючих гуралень у Станиславівській фінансовій окрузі, яка охоплює сім політичних повітів (Долина, Калуш, Рогатин, Станиславів, Богородчани, Тлумач, Бучач) у 1874-1878 рр. було 51, а у 1878-1884 рр. вже тільки 38.

У Станиславівському політичному повіті гуральні, об'єм закваски яких перевищує 45 гектолітрів, знаходяться у Крихівцях, Княгинині (виробляє також пресовані дріжджі) і Угорниках. Окрім названих, в повіті ще є гуральні у Драгомирчанах, Клузеві, Сільці і Вовчинці. Взагалі у повіті налічується 14 гуралень, але діючих тільки 7, ті що вище названі. Вони належать до категорії більших; нижче об'єму закваски у 25 гектолітрів немає. У 1886 р. вони виробили 852 699 гектолітрів і сплатили 93 796 зл. р. 89 цт.

У повіті маємо дві броварні – у Станиславові і Пасічній. Броварня пана Седельмайера у Станиславові виробляє 7360, а у Пасічній – 4848 відер пива. У 1886 р. разом вони сплатили 22 283 зл. р. 94 цт податку. У 1869 р. в самому Станиславові працювали три броварні і ще одна в Пасічній. В той час вони виробляли 15 372 відра пива, а у Пасічній – 4776. З цих даних видно, як скоротилося виробництво пива протягом останніх 20 років.

Парових тартаків (лісопилен) у Станиславівському повіті 3 (Княгинин, Побережжя, Загвіздя), тартаків «американських» – 4, фарбарень – 4 (2 – у Станиславові, по одній в Княгинині та Загвізді), газовий заклад у Станиславові, заклад з виробництва рому та лікерів у Княгинині, дистилярня нафти у Микитинцях, дві друкарні (у Станиславові), фабрика з гаптування та мережива у Станиславові, літографія і фабрика картону в Станиславові, ручна фабрика з виробництва картону у Станиславові.

Далі: 11 цеголень з ручним виробництвом (одна у Станиславові, 10 у повітах), три дистилярні горілки у повіті, шість пекарень, три кондитерські, одна солодовня в Княгинині, дві медоситні (в повіті), 2 фабрики мила і свічок (в повіті), фабрика штучних добрив в Княгинині, три фотосалони в Станиславові, заклад з виробництва мазі та чорнила у Княгинині.

У Станиславові знаходяться головні майстерні Львівсько-Чернівецько-Яської залізниці, де в даний час працює 278 осіб, не враховуючи канцелярського персоналу. Серед цих робітників – 100 слюсарів, 36 ковалів, 34 столяри, 15 токарів, 14 котлярів, 10 лакувальників і т. д. В Галичі щорічно будують приблизно 250 барж, а у Маріамполі – 300. Як домашній промисел можна вважати виробництво глиняного посуду в Галичі та Ганнусівці.

Головними промисловими точками повіту є Станиславів та гміни Княгинина і Загвіздя. Не враховуючи фабрик, де велося ручне виробництво, та невеликих закладів, можна вважати, що в повіті близько 30 більших підприємств, які використовують працю приблизно 500 робітників (без верстатів у залізничних майстернях). За даними податкової служби у 1884 році вироблено фабричної продукції на 1.214.000 зл. р., а у 1886 р. – 2.310.170 зл. р.

Про ремісництво в місті та повіті говорять такі дані: малярів та лакувальників – 8, перукарів і цирульників – 21, мулярів – 18, боднарів – 6, винокурів – 9, палітурників – 5, токарів – 3, різників – 65, гарбарів – 7, власників готелів і господ – 104, кравців – 81, ковалів – 40, сидельників і римарів – 81, млинарів – 36, котлярів – 3, латунників – 3, ювілірів та майстрів по золоту – 8, майстрів з виготовлення капелюхів і рукавичок – 3, майстрів з виготовлення ножів – 3, кушнірів – 29, кравчинь і модисток – 11, мельників – 3, столярів – 50, гончарів – 10, годинникарів – 12, стельмахів – 8, паркетників – 2, теслярів – 9, ткачів – 1, малярів – 42, кондитерів – 5, фірманів і власників фіякрів – 50, власників кав'ярень, ресторацій і шинків – 210. Отже, загальна кількість людей, що займаються вище переліченими професіями, становить 924 особи.

Згідно з даними Львівської торгово-промислової палати у 1885 р. в ремісництві було задіяно 735 осіб, фірманів і власників фіякрів – 60, власників готелів, ресторанів, кав'ярень, шинків – 273, що разом складає 1068 осіб.

На основі нового закону, що стосується промисловості, виданого у 1882 р., ремісники Станиславова об'єдналися у такі товариства: промислове товариство шевців та споріднених з ними ремесел; б) мулярів; в) ковалів; г) столярів; д) кравців.

Інтереси торгівлі та промисловості в Станиславівському повіті відстоює Львівська торгово-промислова палата. Для підняття освітнього та фахового рівня місцевих ремісників у значній мірі допомагає промислова школа, створена у 1883 р., та школа з верстатами для столярів, токарів, різьблярів, заснована в 1884 р.

Баранський К. Станиславів до і після 1919 року / К.Баранський. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. – С.88-91.

Промисловість у Станиславові

Промислово-торгова палата для Станиславова і повіту містилася у Львові. Представниками промисловців Станиславова до Палати були Зебровський, І. Гафтер у секції торгівлі, а в секції промисловості – С. Хованець, інженер С. Кремер і Ф. Ліберман.

Станиславів був великим центром гарбарства, мінеральної промисловості, харчової і кондитерської промисловості, обробки металів, ткацтва, виробництва мила, деревообробного і нафтопереробного промислу і мав багато дрібних виробників косметики і одягу.

Гарбарні: в Станиславові було 12 гарбарень. їх власниками були: С. Андерман, Гірш, Е. Краузер, Я. Маргошес, С. Нелькен, А. Тайхберг, «Вогнище» – Зарваніцер, «Прогрес», «Спуйня» – Гірш.

Тартаки і деревообробка: Боднар і Новак, Гольдштайн, Л. Гріфель, С. Грюнфельд, Й.Яр, Л. Кальмус, Й. Лібіх, Д. Сафрін, І. Сегаль, Л. Занд, Заклад деревообробного промислу, Л. Сокаль, Рубель і Шерцер, Шпац і Зіманд.

Пивоварня: С. Седельмаєр.

Цегельні: М. Касвінер, Урман, П. Зельб, І. Таненбаум, Г. Касвінер, Л. Зомер, «Новий світ», «Патрія» - Ф. Вайнгартен, Е. Ранд, Н. Вайнгартен.

Меблева фабрика: В. Стельмашинський.

Копальні гіпсу і вапна: Товариство з обмеженою відповідальністю «Гіпс і вапно», А. Фрідман, Грайв, А. і Ф. Гальперни, Б. Касван.

Бетонні вироби: Д. Серафіні, Е. Горн (труби).

Фабрики цукерків і шоколаду: В. Кровіцький, Й. Фох, М. Фох, С. Фох, З. Гелер, О. Ліхтенберг, В. Скрут, Б. Шпрехман.

Виробництво кераміки: «Гетерівка», акціонерне товариство «Керамічні заклади», фабрика порцеляни «Пациків», власник А. Левицький.

Виробництво труб: Й. Крамер, Е. Рубін.

Млини: Н. Вельцер, Фурикевич, Б. Гальцель, Загурський, П. Бергер, А. Фрідлендер, Рудольф, С. Зайбальд, Дора Сафрін, Єзупільські млини, В. Гогель.

Виробництво олії: Л. Фогель.

Фабрика дріжджів і ректифікація спирту: Ф. Ліberman.

Ректифікація спирту: «Орел» – Г. Адлерсберг, Державна спиртова монополія.

Фабрики горілки і лікерів: Й. Бергер, І. Фіш, М. Гофслефтер, Ф. Ліberman, С. Лінднер, «Орел» - Адлерсберг, Державна горілчана монополія.

Молочарні: Малопольська молочарська спілка, «Маслосоюз».

Рафінерії нафти: А. Крон, Е. Гріфель, Перша станиславівська фабрика нафти, мастил і бензину, Рафінерія нафти Габер.

Фабрики свічок: Л. Брохфельд, П. Готліб, Л. Гальперн, Л. Шерль, Х. Цирінг.

Фабрики вати: брати Мендельсон, І. Брунберг, Х. Гофман.

Фабрика дзвонів: В. Магас.

Фабрика машин і ливарні: «Край» – Яворський, сільськогосподарські машини «Віс», І. Зільбер.

Фабрики ланцюгів: фабрика ланцюгів і кованих виробів «П'ястів», фабрика ланцюгів «Більгрей і спілка».

Фабрика ваг: В. Майор.

Фабрика чорнила: В. Гальперн.

Фабрика возів: М. Марк.

Фабрика стоматологічних інструментів: Л. Брак.

Пошиття білизни: «Основа», Господарсько-промислова спілка і Торговий дім, Л. Нузенбаум, Б. Галер.

Фабрика ниток і пряжі: Г. Делігович, І. Гутглас.

Фабрика ковдр: З. Лехнер, брати Мендельсони, Д. Шварц.

Фабрика валізок: Г. Блюмштайн. Хімічні фабрики: Й. Поляк, Х. Зирінг.

Фабрика парфумів: М. Грубер, «Марко» - Дрехпіх, М. Тартаковер.

Виробництво щіток і мітел: А. Мель, Л. Гамбургер, Е. Шарф, Д. Шнес, «Українська майстерня».

Виробництво крему до взуття: С. Вайскопф, Р. Левицький.

Виробництво коробок: С. Герман, І. Герцог, Й. Герцог, Н. Шустман.

Майстерні паперових виробів: Айзенштайн, Льов, «Корпалія».

Фабрики іграшок: А. Антонович, І. Бір, Й. Затай.
Виробництво соди: Й. Бретгольц.
Фабрики мила: О. Брун, «Експрес», О. Фішлер, М. Гакер, Зільбер, «Соло», Х. Шварц.
Виробництво фруктових вин: Польське виробництво фруктових вин.
Медівня: І. Фогель.
Фабрика оцту: А. Шапіро.
Фабрика килимів: Гільман.
Копальня земляного воску: спілка з обмеженою відповідальністю «Мамут».
Фабрики содової води: «Буркат», О. Рудакевич, М. Беліш, Р. Герзель, М. Шраєр.
Фабрика дзеркал: С. Біндер, А. Фінклер.
Видобуток піску і шутру: Г. Демлят.
Майстерня светрів: Н. Бачинський.

Дайте відповіді на запитання:

- *Які галузі промисловості належали до провідних в Станиславові наприкінці XIX ст.?*
- *Назвіть промислові центри в передмістях Станиславова в XIX ст.*
- *Чи відбулися зміни у розвитку промисловості м.Станиславова та повіту в період кінця XIX – початку XX ст.?*
- *Як би ви охарактеризували зміни у галузевій структурі виробництва Станиславова кінця XIX – початку XX ст. та сучасного Івано-Франківська.?*

ТЕМА № 3 **СПІЛЬНОТИ ЛЮДЕЙ КАМ'ЯНОГО ВІКУ І** **ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ЗЕМЛІ**

План

1. Часові межі і періодизація всесвітньої історії.
2. Особливості пристосування людини до умов довкілля в палеоліті.
3. Первісна людина і природне середовище Австралії, Африки і Північної Америки.
4. Первісна людина і природне середовище Євразії.
5. Неолітична революція та її екологічні наслідки.

Самостійна робота студентів:

1)Опрацюйте фрагменти праць:

- *Вівчарик М.Україна: від етносу до нації / М.Вівчарик. – Київ: Вища школа, 2004. – 239 с.;*
- *Залізняк Л. Походження українців: між наукою та ідеологією: Популярне видання / Леонід Залізняк. – К.: Темпора, 2008. – 104 с.*

Перші відомості про перебування людини на сучасній території України відносять до раннього палеоліту (1 млн р. – 15 тис. років тому), або давньокам'яного віку. Як твердять дослідники, людина з'явилася на терені України понад мільйон років тому. Власне, людське суспільство тоді тільки формувалося. Поступовий розвиток людини в палеоліті підводить 30 – 40 тис. років тому до появи *homo sapiens* – наближеної до сучасного типу людини. Основні пам'ятки палеоліту на території України виявлені в Криму (печери Кіік-Коба), поблизу м. Амвросіївка у Приазов'ї, на Житомирщині та в інших місцевостях. Найдавнішою археологи вважають стоянку біля с. Королеве на Закарпатті, і це дає підстави твердити, що Закарпаття є одним із регіонів найдавнішої прабатьківщини людства. У пізніший період давньокам'яного віку стоянки з'являються на Десні (Мізін, Пушкарі, Чулатів), Дніпрі (Круглик, Кодак, Кирилівка), Дністрі (Лука-Врублівецька, Молодово), в Донбасі (Амвросіївка).

Доба нижнього палеоліту відповідає початковій стадії людської цивілізації, коли наш предок уперше взяв до рук штучно вироблене знаряддя. Історія починається там, де людиноподібна істота вдається до обробки каменю та інших природних матеріалів.

Переважною формою виробничої діяльності за доби нижнього палеоліту було збиральництво. Наші предки жилися корінцями, ягодами та іншими плодами. Поступово щораз більшу роль відігравало полювання, зокрема на великого звіра. Тогочасні люди не знали ні одягу, ні спеціально збудованих жител. Жили великими гуртами кровних родичів, які з часом формувалися в племена. Це дає підставу гадати, що саме в первісному суспільстві виникає племінна організація.

В епоху неоліту, який охоплював 7 – 3 тис. до н. е., або нового кам'яного віку, а також у мідний та бронзовий віки тривав поступовий перехід від привласнювальних до відтворювальних форм господарства — землеробства і скотарства (неолітичні племена ямної культури, племена катакомбної та зрубної культур та ін.). Цей перехід на території сучасної України відбувався у 4 – 3 тис. до н. е., за часів трипільської культури (за назвою с. Трипіль на Київщині, де у 1896 р. вперше було відкрито пам'ятки цієї культури). Її розквіт припадає на період між 3500 та 2700 рр. до н.е. Племена, що належали до неї, заселяють у той час велику територію – від Карпат до Дніпра. Розміри поселень і кількість населення трипільців постійно збільшувались. Окремі поселення за розмірами нагадують міста (250 – 400 га). Учені вважають, що в них проживало не менше 10 – 20 тис. чол. Кілька дрібних поселень концентрується зазвичай навколо одного великого. Отже, не виключено, що у трипільців уже існувала певна державна система.

Світоглядні уявлення трипільської людини порівняно з уявленнями людини доби палеоліту зазнали істотних змін. Носії цієї культури жили у досить великих населених пунктах, будували зручні двоповерхові будинки,

вшановували власних богів. Трипільська культура мала також яскраво виражений хліборобський характер. Погляд збирачів та мисливців був спрямований на землю, бо від неї залежало їхнє фізичне існування. Трипільці вирощували всі основні хлібні злаки: ячмінь, пшеницю, просо, жито. Культивували також деякі городні культури та волокнисті рослини (коноплі). Основним знаряддям обробітку землі була мотика з кам'яним або роговим наконечником, хоча використовувалися в ті часи й мідні знаряддя праці. Урожай збирали за допомогою крем'яних серпів, збіжжя обробляли кам'яними зернотерками.

Залізняк Л. Походження українців: між наукою та ідеологією: Популярне видання / Леонід Залізняк. – К.: Темпора, 2008. – С.14-21.

Трипільці та арійці: хто вони?

Останнім часом в Україні з'явилося доволі багато аматорських розвідок, присвячених проблемі україногенезу. Серед найбільш гучних версій – так звана трипільська та арійська, згідно з якими українці є прямими нащадками трипільців та праарійців, що мешкали в Україні близько 6 тис. років тому.

Археологічні дані неспростовно свідчать, що Трипілля є крайнім північно-східним проявом своєрідного світу перших землеробів Європи, відомих археологам під назвою балкано-дунайського неоліту. Але й на Балканах ця людність не була автохтонною. Її пращури прийшли туди з Близького Сходу, точніше з півдня Малої Азії.

Близько 10 тис. років тому криза мисливського господарства в Сирії, Палестині, на півдні Анатолії зумовила винайдення і поширення відтворюваного господарства – мотичного землеробства та примітивного тваринництва. Вирощування пшениці, ячменю, розведення овець, кіз забезпечило суспільство їжею і призвело до демографічного вибуху на Близькому Сході. Надлишки населення почали розселятися на сусідні, мало заселені терени: на схід до Індії, на південь в Аравію, на захід у Північну Африку.

Один з головних шляхів розселення найдавніших землеробів і тваринників починався в Південній Анатолії і вів на захід островами Егейського моря в Східну Грецію. У VII тис. до н. е. вихідці з Анатолії принесли на південь Балканського півострова навички відтворюваного господарства, культурні рослини (пшеницю, ячмінь, сочевицю), домашніх тварин (вівці, кози), близькосхідні культуру та мову. Ці люди належали до східносередземноморського антропологічного типу, який характеризується грацильністю, невисоким зростом, темною пігментацією, скошеним чолом і великим носом своєрідної форми.

Поступово просуваючись на північ, нащадки найдавніших близькосхідних землеробів досягли Дунаю й рушили його долиною на захід в Центральну Європу і на схід на Правобережну Україну. Так, разом з навичками землеробства і тваринництва близькосхідний за походженням етнокультурний

комплекс поширився в VII-IV тис. до н. е. в Південній та Центральній Європі. Трипільська культура – яскравий прояв цього культурно-історичного явища на території від Східних Карпат до Дніпра.

Отже, трипільська археологічна культура є складовою балкано-дунайського неоліту. Вона датується IV тис. до н. е. і в Україну прийшла з південного заходу, з басейнів Сірета й Прута – теренів сучасних Румунії та Молдови. Економічною основою життєдіяльності трипільців було, перш за все, землеробство – вирощування пшениці та ячменю, а також тваринництво – розведення великої рогатої худоби, кіз, овець, свиней. Орне землеробство трипільців мало перелогову форму. З виснаженням землі трипільці переселялися далі на схід і врешті освоїли всі придатні для їхньої землеробської системи чорноземи від Карпат до Дніпра.

Окремі мідні прикраси, шила, ножі та сліди металургії на трипільських поселеннях свідчать, що більшість із них належить до мідно-кам'яної доби. Археологи розпізнають трипільські поселення насамперед за досконалим, багато орнаментованим глиняним посудом. Вишуканий лінійний та спіральний орнамент червоного, коричневого, чорного та білого кольорів вкриває жовту поверхню посуду.

Трипільські житла були прямокутними, глинобитними, мали дерев'яний каркас стін над глиняною долівкою. Вони є типовим прикладом балканської домобудівної традиції, яка виникла в VII-VI тис. до н. е. у Східній Греції. Українська хата-мазанка являє собою її значно пізніший прояв. Численні глиняні статуетки жінок та посуд поселень трипільців вказують саме на балканські корені культури. Про це ж свідчить і їхній своєрідний середземноморський антропологічний тип з характерним обличчям.

Трипільська землеробська людність досягла високого розвитку і стояла на порозі переходу до етапу цивілізації, тобто наблизилася на такого рівня соціально-економічного розвитку суспільства, коли виникають міста й писемність. Величезні трипільські поселення Майданецьке, Тальянки, Доброводи та інші, які налічували до 3 тис. жител і займали площу 200-400 га, виправдано вважаються протомістами. Житла тут розташовувалися концентричними колами, які з'єднувалися з центром поселення численними радіальними вулицями. Населення цих племінних центрів перевищувало 10 тис. осіб. Складна знакова система трипільських орнаментів і глиняні конічні фішки та кульки для лічби свідчать, що трипільці стояли на порозі запровадження письма. Отже, трипільські протоміста й протописемність дають підстави вважати Трипільля протоцивілізацією. Однак переступити поріг цивілізації трипільцям так і не вдалося через певні вади економіки та природні негаразди, які спіткали суспільство в IV тис. до н. е.

Наявність гігантських обширів родючих чорноземів штовхала трипільців на екстенсивний шлях розвитку, що заважало прогресивному розвитку економіки. Екстенсивна перелогова система орного землеробства спочатку зумовила активне освоєння територій, але потім настало неминуче виснаження придатних для такої господарської системи чорноземів Правобережної України. Окрім того, відбулися певні зміни клімату – він став більш посушливим,

утворилися й поширилися степи, що й довершило колапс землеробської економіки – фундаменту протоцивілізації Трипілля.

З іншого боку, вичерпання можливостей екстенсивного землеробства, знищення лісів на значних обширах, які перетворилися на потенційні пасовиська, поширення степів у зв'язку з аридизацією¹ клімату наприкінці IV тис. до н. е. (Кременецкий, 1991, С. 175) – все це разом стимулювало підвищення ролі відгінного скотарства.

Значення Трипілля у первісній історії України полягає в тому, що саме з ним пов'язана остаточна перемога відтворюючої економіки на сучасних українських землях у IV тис. до н. е. Разом з тим, перехід частини трипільців від землеробства до скотарства знаменував кінець трипільської сторінки в давній історії України.

Північними та північно-східними сусідами найдавніших землеробів Європи, в тому числі й трипільців, були аборигени – мисливці та рибалки Німецької, Польської, Поліської низовини та Лівобережжя Дніпра. Ця первісна, досить відстала людність у V-IV тис. до н. е. почала розвиватися під прогресивним впливом більш розвинених прибульців з півдня - носіїв культури балкано-дунайського неоліту. Від них аборигени-мисливці лісової зони Європи отримали навички землеробства, тваринництва, примітивної металургії міді, виготовлення глиняного посуду тощо.

У IV-II тис. до н. е. на базі згаданої аборигенної людності постала індоєвропейська сім'я народів, до якої належить переважна більшість мешканців сучасної Європи. Більшість дослідників вважає, що формування праіндоєвропейської мови та культури почалося у V тис. до н. е. в Південній Україні в ході контактів трипільців та місцевої людності лісостепоного Подніпров'я та Лівобережжя.

Внаслідок уже згаданого поширення степів примітивні мисливсько-рибальські суспільства почали переходити до скотарства і трансформувалися у найдавнішу індоєвропейську спільноту IV тис. до н. е. – середньостогівську культуру лісостепоного Подніпров'я (Залізняк, 1994, С. 90-91).

Скотарські навички, набуті давніми індоєвропейцями, швидко розвинулися у сприятливих умовах степів та лісостепів Лівобережної України. Стада корів та овець пересувалися в пошуках пасовиськ, що вимагало від скотарів рухливого способу життя – вони стали кочівниками. Це природно стимулювало використання колісного транспорту, приручення в IV тис. до н. е. коня. Постійні пошуки нових пасовиськ призводили до військових сутичок з сусідами, а це в свою чергу мілітаризувало суспільство. У скотарів (на відміну від землеробів) не жінка, а чоловік є главою в сім'ї та роді, оскільки все життя забезпечують пастухи та воїни. Можливість накопичення худоби в одних руках створила умови для майбутнього розшарування суспільства. З'явилася військова еліта. Мілітаризація спричинила будівництво фортець, поширення

¹ Аридизація - процес зменшення зволоженості ґрунту внаслідок кліматичних змін. У давніх народів приводило до зміни форм господарювання.

культів бога-воїна та пастуха, бойової колісниці, зброї, коня, сонця-колеса, вогню тощо.

Ці ранні напівкочові скотарі-індоєвропейці залишили мало поселень, але величезну кількість могил. Археологи добре знають так званий степовий поховальний комплекс. Його найважливішими елементами є курганный насип, покладання небіжчика на спині з підігнутими ногами, посипання червоною фарбою-вохрою. У могили часто клали зброю (кам'яні бойові молоти та булави), глиняні горщики, орнаментовані відбитками плетеного шнур. Нерідко в кутах могильної ями знаходять колеса, які символізували поховальний віз. Культ бога воїна-пастуха тиражувався в численних кам'яних стелах, вкритих зображеннями різноманітної зброї.

Як уже зазначалося, найдавнішими скотарями півдня України були середньостогівські племена IV тис. до н. е. в межіріччя Дніпра та Дону. Від них походить ямна культура, носії якої просунулися з Північного Надчорномор'я та Надазов'я степовою зоною на захід до Подунав'я, на південь до Передкавказзя та на схід до Поволжя, Північного Казахстану і навіть далі до Алтаю.

Небувале за розмахом розселення споріднених етносів на степових обширах від Середнього Дунаю до Алтаю пояснюється їх рухливою скотарською економікою, поширенням колісного транспорту, тяглових тварин (бик, кінь), вершництва. Разом зі скотарством поширилася мова та культура народу, який перший опанував і був носієм цієї нової форми первісної економіки – праіндоєвропейців. Саме вони були предками великої мовно-культурної сім'ї індоєвропейських народів, які в III-II тис. до н. е. заселили величезні простори від Західної Європи до Індії. До цієї сім'ї входять численні кельтські, романські, германські, слов'янські, балтські, фракійські, індо-іранські та інші народи Євразії (Залізняк, 1994, С. 78-117).

Таким чином у IV-III тис. до н.е. Україна стає територією протистояння між більш пасивною осілою землеробською цивілізацією та більш активним кочовим світом степів Євразії.

І трипільці-землероби, і найдавніші індоєвропейські скотарі вплинули на формування антропологічного типу українців.

В етнокультурному відношенні землероби, які прийшли з Близького Сходу та осіли близько VII тис. до н.е. на Балканах, створивши у своєму північно-східному форпості трипільську культуру, були своєрідними антиподами індоєвропейським скотарям-степовикам. Землеробський трипільський та скотарський індоєвропейський світи принципово різнилися один від одного походженням, типом економіки, матеріальною та духовною культурою, антропологічним типом населення та іншими етновизначальними ознаками. Якщо трипільці були невисокими, тендітними, темнопігментованими східними середземноморцями-європеїдами, то перші скотарі-індоєвропейці за своєю антропологією наближалися до північних європеїдів – високий зріст, масивний скелет, світліша пігментація.

Отже, якщо згадані найдавніші скотарі були індоєвропейцями (а в цьому не сумнівається переважна більшість фахівців), то їхні антиподи – трипільці, як і вся балканська протоцивілізація VII-IV тис. до н. е., не були індоєвро-

пейськими. А якщо так, то українці, що належать до індоєвропейської сім'ї народів, не могли бути прямими і безпосередніми нащадками трипільців, як це стверджують останнім часом у деяких науково-публіцистичних статтях.

Ніщо не зникає безслідно. Протягом останніх 5 тис. років на українських теренах у різний час розвивалося не менше сотні стародавніх етносів, слідами яких є численні археологічні культури. Немає сумніву, що культурні надбання сотень стародавніх народів, які мешкали на українських землях до появи тут українців, стали складовою частиною нашої культурної спадщини. Але це не значить, що трипільців, праарійців, кіммерійців, скіфів, сарматів слід вважати українцями. У нашому генофонді є гени й пітекантропів, чого, звичайно, недостатньо, щоб назвати їх українцями.

До речі, певним аналогом Трипілля в Україні є синхронна їй культура Яншао в Китаї. Тож формально людність Яншао ми також повинні були б визнати праукраїнцями, якби не дані антропології, які свідчать, що носії китайського аналогу Трипілля були типовими монголоїдами.

Автори численних псевдонаукових версій походження українців, як правило, плутають українців з їхніми археологічними та історичними предками. Останніми можна вважати всіх наших попередників (у тому числі й трипільців), з елементів культури яких і склалася у свій час українська етнокультура.

Культура всякого народу є неповторною сполукою успадкованих від попередників культурних надбань. Народ народжується не тоді, коли з'являється окрема складова його культури, а коли ці численні складові зливаються в неповторний етнічний комплекс. А тому принципово неправильно повністю заперечувати будь-який вплив трипільців на етногенез українського народу. Як і інші стародавні етноси, що мешкали на землях України до появи тут українців, трипільці зробили свій внесок у наш етнокультурний комплекс. Зокрема, про певний вплив трипільців на антропологічний тип українців писали вчені-антропологи.

Так званий «український антропологічний тип» за Ф. Вовком та його послідовниками є результатом змішування трипільців з найдавнішими індоєвропейськими скотарями, які 5-6 тис. років тому рухалися з лісостепового Подніпров'я на Дунай. Ф.Вовк та його послідовники вважали, що відносно високий зріст та міцна статура більшості українців – це спадщина індоєвропейських скотарів, а «чорні брови, карі очі» – трипільців (Петров, 1992, С. 104-107).

Про змішування масивних степовиків-індоєвропейців з тендітними трипільцями свідчить поступове зменшення масивності скелета індоєвропейців, простежене сучасними українськими антропологами С. Круц та І. Потехіною за кістками найдавніших скотарів півдня України. Внаслідок цього змішування й постав український антропологічний тип, до якого належить більше 70% сільського населення сучасної України. Він характеризується відносно високим зростом, міцною статурою, темною пігментацією, круглим черепом, прямим носом, вузькою та середньою шириною обличчя. Цими особливостями

відзначалося корінне населення лісостепової України протягом останніх 3 тис. років (Сегеда, 1995, 2001).

Однак появу антропологічного типу, до якого належить більшість сучасних українців, не можна вважати народженням українського етносу. Адже до цього ж українського (або динарського) антропологічного типу, крім українців, належать й інші слов'янські народи – словаки, серби, хорвати, словени, чорногорці. Північні слов'яни (поляки, білоруси, росіяни) разом з балтами належать до іншого, так званого віслянського антропологічного типу, який характеризується світлим забарвленням волосся, очей, шкіри, відносно невисоким зростом, значною шириною обличчя, часто довгою головою.

Останнім часом авторів цих рядків роблять зауваження, що темна пігментація українців є доказом зв'язку з темнопігментованими трипільцями – грацильними середземноморцями. Такий зв'язок мною ніколи не заперечувався, бо саме від них, як уже зазначалося, українці, вірогідно, й одержали в спадщину «карі очі, чорні брови». Але такого зв'язку явно не достатньо, щоб віднести українців з міцною і високою статуєю до одного з трипільцями середземноморського антропологічного типу. Адже довга українська історія несе в собі сліди багатьох народів та цивілізацій...

Дайте відповіді на запитання:

- *Де знаходились найдавніші стоянки людини на території України?*
- *Якою переважною формою виробничої діяльності займалась людина у нижньому палеоліті?*
- *Коли і де вперше мала місце криза мисливського господарства?*
- *Коли на території України відбувся перехід від привласнюючого до відтворюючого типу господарства?*
- *Назвіть основні шляхи розселення давніх землеробів у Європі.*
- *Якою була економічна основа життя трипільців?*
- *Якими були поселення трипільців?*
- *Які природні чинники зумовили колапс трипільської культури?*
- *Які передумови склалися для появи племен скотарів на території України?*
- *Чим відрізнялись землероби трипільці від скотарів індоєвропейців?*

СЕМІНАР № 4

ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ЯК ФАКТОР РОЗВИТКУ

ЦИВІЛІЗАЦІЇ

План

1. Географічні передумови для появи великих рабовласницьких імперій.
2. Наслідки господарської діяльності землеробів у перших рабовласницьких суспільствах.
 - 2.1 Єгипет;
 - 2.2 Держави Межиріччя;
 - 2.3 Держави Аравії;
 - 2.4 Стародавній Рим.

3. Загальні закономірності розвитку стародавніх цивілізацій у єдності з природою.

4. Перші географічні уявлення стародавніх греків і римлян:

4.1 Гекатей Мілетський;

4.2 Геродот з Гелікарнасу;

4.3 Гіппократ Косський;

4.4 Піфей з Массалії;

4.5 Ератосфен;

4.6 Страбон з Амасії;

4.7 Клавдій Птолемей.

5. Історична географія стародавнього міста.

Самостійна робота студентів:

1) Опрацюйте наукові праці:

- Прусаков Д.Б. Социально-экологический кризис в древнем Египте и упадок Нового царства /Д.Б.Прусаков // Восток. – 1996. - № 1. – С.14-29.;

- Салларес Р. Экология древнего мира: проблемы и подходы /Р.Салларес / Перев. Ю. Литвиненко // Вестник древней истории. – 1995. – №3. – С.80-103.

- Федели П. Человек и природная среда в Римском мире / П.Федели / Перевод Е.В.Ляпустиной // Вестник древней истории. – 1995. - №3. – С.103-109.

- Шуйський Ю.Д. Зарождение и развитие географической науки в античном мире: учебное пособие /Ю.Д.Шуйский/ Одесский национальный ун-т им. И.И.Мечникова. – Одесса: Феникс, 2004. – 91 с. – илл.

- Перцик Е.Н. Города мира: география мировой урбанизации: Учебное пособие для геогр. специальностей вузов / Евгений Наумович Перцик. – М.: «Международные отношения», 1999. – 380 с.

Прусаков Д.Б. Социально-экологический кризис в Древнем Египте и упадок Нового царства/ Д.Б.Прусаков // Восток. – 1996. - № 1. – С.14-29.

Соціально-екологічна криза в давньому Єгипті і занепад Нового царства

Чому розпалась могутня Новоєгипетська держава? Метод соціоприродної історії дозволяє висунути принципову нову гіпотезу про причини кризи епохи Рамессидів. Відправною точкою досліджень є теза про різке зниження інтенсивності алювіальних відкладень в руслі Нілу в II тис. до н.е. Згідно цієї гіпотези, нестача природного добрива – річкового мулу являється причиною виникнення неоднорідності якості заливних орних земель в Єгипті Нового царства і в кінцевому підсумку обумовила поступове падіння їх продуктивності в середньому в два рази. Існування Новоєгипетської держави виявилось в прямій залежності від її здатності адаптуватися до змін місцевого ландшафту. Дані папірусу Вільбура та інших адміністративно-господарських документів періоду правління династії Рамессидів узгоджуються з постулярними положеннями даної соціоприродної концепції, згідно якої єгипетська «світова держава» рухнула внаслідок соціально-екологічної кризи,

котра являла собою чергову біфуркацію еволюції складної соціо-природної системи давнього Єгипту.

1. Підвищений інтерес єгиптологи проявляють до періоду правління XX династії Рамесидів (XII-XI ст. до н.е.), який завершив епоху Нового царства. Пояснюється цей інтерес як наявністю великої кількості адміністративних, юридичних та інших документів, що проливають світло на різні сторони політичного устрою, господарських відносин і громадського побуту давнього Єгипту, так і тим, що час Рамесидів ознаменувався занепадом об'єднаної держави.

Серед причин занепаду Нового царства і втрати Єгиптом передньоазійських володінь називали давню ворожнечу між царями і верховними жрицями Амона-Ра в Фівах, яка тривала з часів Аменхотепа III (XV ст. до н.е.) і переросла у відкрите протистояння при Рамзесі IX. Вказували і на технологічний застій, обумовлений відсутністю в Єгипті копалин залізної руди: держава «затрималась» в бронзовому віці, що викликало її економічне і військове відставання від інших держав Середземномор'я і Близького Сходу. Вважали, що потік пропаганди при XIX-XX династіях, який ринув на громадян у вигляді багаточисленних текстів про труднощі повсякденної праці та військової служби, посприяв зниженню морального духу нації, яке обернулося культурним занепадом і засиллям армії іноземними найманцями, котрі не схильні відстоювати інтереси чужого народу. Обумовлювалось також припущення про поступову втрату єгиптянами віри в божественну сутність фараонів. Зрештою, пропонувалось враховувати і особисті якості царів: при сильних володарях, таких, як фараони XVIII та XIX династій, держава процвітала. Коли ж на зміну їм прийшли крайньо релігійні послідовники Рамсеса III, держава вже вступала в кризу й швидко прийшла до кінцевого занепаду.

Не дивлячись на значну кількість гіпотез і суджень, які стосуються причин розпаду централізованої єгипетської монархії, до остаточних висновків ще далеко. При цьому, на мій погляд, врахування тільки соціально-політичних або економічних факторів не в змозі дати вичерпну картину історичного процесу. Опираючись на принципи соціоприродної історії, я вже мав можливість на прикладі архаїчного Єгипту показати, що цей розвиток тісно пов'язаний із зміною місцевого ландшафту – як природною, так і обумовленою людською господарською діяльністю.

2. Головним елементом місцевого ландшафту древньоєгипетської цивілізації був Ніл, щорічні розливи якого не тільки заливали поля, але і наносили в землю добрива – річковий намул, який забезпечував високу урожайність земель. За різними оцінками, кірка алювіальних відкладів складала від 0,9 до 1,3 мм в рік (або, приблизно, 1 м за тисячоліття). Тривалий час припускали, що ці відклади нарощувались рівномірно, родючий настил ґрунту в руслі Нілу постійно відновлювався, що і було вирішальним фактором відносної стабільності і великої продуктивності давньоєгипетської землі. Однак сподіватися на рівномірності відкладів нільського алювію можна було б тільки в тому випадку, якщо би режим річки залишався незмінним. Як відомо, наноси

Нілу сформувались в результаті ерозії в його водозбірному басейні, головним чином у верхів'ї Голубого Нілу. Степінь ерозії визначається кількістю мусонних дощів в горах Ефіопії. Інтенсивність мусонних опадів має коливальний характер – в залежності від кліматичних циклів на планеті. Таким чином, режим Нілу піддавався періодичним змінам, які позначилися на товщі родючого мулу. Вважається, що близько 60% сучасного алювію в нільському басейні сформувалося до ранньодинастійного періоду (до 2850 р. до н.е), 20-25% на протязі останніх 2,5 тис. років; при цьому протягом II тис. до н.е, алювій майже не відкладався. Крім цього, в епоху Нового царства відбувалося постійне зниження висоти нільських розливів.

Різке зменшення алюєвих відкладень, які були важливими умовами продуктивності земель в долині і дельті Нілу, на мій погляд, мало принципове значення для Новоєгипетської держави. Якщо верхній, родючий шар ґрунту регулярно відновлювався з кожним розливом річки, то відтоді як річковий мул зменшився, якість спожитих земель повинна була з часом погіршитись.

Обробіток ґрунту невичерпно заставляє вносити в його технологію певні корективи. В епоху Нового царства в Єгипті набув повсюдного розповсюдження високий дворучний плуг для глибокої оранки, який прийшов на зміну давньому плугу, дуже схожому на звичайну мотику, і котрий призначався для верхньої обробки ґрунту.

Крім цього, в другій половині II тис. до н. е, ячмінь як головна культура Єгипту був витіснений пшеницею-двозернянкою (еммером). Як встановлено, зернові в давньому Єгипті розподілялись по історичним епохам наступним чином. В Старому і Середньому царствах, а також на початку Нового переважав ячмінь, з якого, крім хліба, виготовляли також пиво – популярний серед єгиптян напій. При Рамессидах перевагу отримала пшениця-двозернянка (еммер): наприклад, в одному випадку, згідно джерел того часу, зібраний податок склав 44 хар (72,68 л.) пшениці та 8 хар ячменю; в іншому випадку ця різниця ще більша – 1676,25 хар пшениці, і всього 4 хар ячменю. Схожа ситуація спостерігалася під час правління XXV династії, і лише під час царювання Птолемеїв двозернянка поступилася місцем новому сорту пшениці (тетраплоїдна пшениця з голими зернами). Як відомо, ячмінь дуже вибагливий до якості ґрунту через свою слаборозвинуту кореневу систему. Недостатня вологість чи відсутність добрив призводять до різкого зниження урожайності ячменю. Пшениця-еммер, навпаки, невибаглива до стану ґрунту. Широке застосування в господарстві оновленого плугу і зміна злаку, характеризуючи якісний стрибок в технології землеробства Нового царства, були важливим свідченням на користь припущення про деградацію придатних земель в давньому Єгипті в цю епоху.

3. Звернемось за додатковою інформацією до письмових джерел, в першу чергу до адміністративно-господарських документів новоєгипетського часу. Важливим з них є великий земельний кадастр епохи Рамессидів, відомий в єгиптології, як папірус Вільбура. Датується він часом правління Рамсеса V (середина XII ст. до н.е.) і містить опис земельних паїв, виміряних чиновниками податкового відомства на більш ніж 140-кілометровому відрізку водоймищ в

Середньому Єгипті. Папірус дає нам цінні свідчення про якість землі в долині Нілу. Дослідникам документу вдалось встановити, що землі в Єгипті поділялись за середньою нормою урожайності на три категорії якості: nhb (10 хар з 1 аруари = 2735 кв.м), tnj (7,5 хар з 1 аруари), та kzjt (5 хар з 1 аруари). Розрахунок показав, що більш 90% земельних паїв, зафіксованих у кадастрі, відповідали категорії kzjt, в той час як землі інших категорій зустрічались досить рідко. Цей розрахунок підтвердився іншими господарськими документами XX династії, в яких, коли мова йшла про якість земель, фігурувала переважно категорія kzjt.

Отже, висновок про врожайність земель, який можна зробити, виходячи із вищенаведеного папірусу Вільбура, – це те, що в долині Нілу при XX династії переважали землі нижчої категорії якості kzjt з малою врожайністю.

4. Природні зміни, які відбувалися в долині Нілу в епоху Нового царства, призвели до порушення рівноваги в системі «суспільство – ландшафт», й існування єгипетської держави опинилося в залежності від її здатності реорганізувати свої структури і адаптуватися до нових умов. Яскравим прикладом змін в діяльності, особливо, фіскальної служби являється, на мій погляд, той факт, що в другій половині Нового царства, як свідчить папірус Вільбура й інші адміністративно-господарські документи цього періоду, податкові розрахунки здійснювались відносно земель kzjt. Очевидно, правляча верхівка суспільства визнала ситуацію і здійснила заходи для упорядкування стандартів оподаткування пристосовуючись до ситуації, що склалася.

В той же час ці заходи, як свідчать джерела, були неповними. Так, наприклад, до нас дійшли два листи, котрі відносяться до кінця XIX династії і в яких автори скаржаться на обтяжливі податкові побори. При цьому обидва скаржники доповідають про те, що постраждали більше за всіх в своєму окрузі. Однак, оскільки однакові претензії до керівництва висувалися різними людьми (авторами листів), можна припустити, що така ситуація з податковими зборами при XIX-XX династіях була доволі широко розповсюджена. Очевидно, завищені очікувані показники із збору урожаю з оброблюваних земель Єгипту, стали проблемою як для виробників так і для податківців. Багаточисленні «шкільні» тексти епохи Рамессидів розповідають про тяжку долю землеробів, які не спроможні були представити збирачам належного податку і підлягали за це жорстокій екзекуції разом із всією сім'єю. Доведені до відчаю переслідуваннями влади люди рятувались втечами, залишаючи свої наділи. А із інших податки стягувались палицями. Тим не менше економічна криза, яка розвивалася на фоні погіршення природних умов в Єгипті, охоплювала все новіші райони держави і поступово переростала в соціально-політичну кризу, що призвела до розпаду об'єднаної держави.

5. Очевидно, додатковим фактором, який серйозно ускладнив ситуацію в Єгипті в другій половині Нового царства, було те, що в результаті падіння продуктивності земель в долині Нілу тепер для отримання попереднього врожаю потрібно обробити вдвічі більший наділ землі. Таким чином, внаслідок погіршення якості землі перед державою в епоху Нового царства постала проблема її нестачі.

Становище погіршувалось ще й тим, що протягом першої половини Нового царства відбувалося збільшення чисельності населення Єгипту. Про демографічний ріст у вказаний період свідчать надпис на гробниці писаря Меса (XIX династії), в якому йдеться про судову тяганину за землю. На земельний наділ, дарований предку Меса ще царем Яхмесом I (початок XVIII династії) і який був спадкоємним сімейним володінням, пред'явив претензії Хаї, можливо далекий родич Меса. Судова тяганина, яка почалась ще при Хоремхебі, завершилась аж на 18-му році правління Рамзеса II. В результаті Мес зумів виграти справу, яка тягнулась близько 40-ка років. В країні поступово розвивався процес поділу великих земельних наділів, обумовлений демографічним чинником. Припускаю, саме цим, а не якими-небудь іншими труднощами обробітку землі в давньому Єгипті пояснюється той факт, що більшість описаних земельних наділів у папірусі Вільбура мали площу всього 3-5 аур (2735 кв.м.).

Практика захоплення чужих земель з метою їх наступної експлуатації, очевидно, отримала при XIX династії подальший розвиток. На користь такого припущення вказує друга судова справа часів Рамзеса II, порушена одним писарем, землі якого самовільно зайняті і оброблені родиною якогось «начальника амбару».

6. Схоже першою реакцією населення Єгипту, яке потерпало від нестачі землі, було освоєння так званого «високого поля», яке знаходилося поза межею досяжності нільських розливів і яке для зрошування потребувало застосування численних шадувів. При XIX династії земельна криза, безумовно, назріла, що і змусило державу прийняти відповідні заходи. «Високих полів» виявилось мало, і при Рамзесі II почалося повномасштабне господарське освоєння Нижнього Єгипту, де були оброблені значні площі, навіть болотисті приморські території. Тут же, в Дельті, розмістились війська і розташувалась нова столиця і резиденція єгипетських царів – Пер-Рамсес.

Обробка землі Дельти дала країні додаткові земельні угіддя, але при цьому, потребувала великої кількості робочих рук, необхідність в яких з погіршенням якості земель і розширенням ділянок постійно зростала.

Поступове накопичення внутрішніх проблем, можливо, стало однією із причин, які змусили Рамзеса II відмовитись від активної зовнішньої політики своїх попередників – царів XVIII династії – і піти на мирний договір, запропонований йому правителем Хатті. З часів переможних походів Тутмесидів і економічного процвітання держави тут багато чого змінилось. Найбільш ж суттєвою обставиною в контексті нашого дослідження є вихід системи «суспільство – ландшафт» зі стану рівноваги та її зміщення в напрямку чергової біфуркації. Зовнішні і внутрішньополітичні заходи Рамсеса II відображають намагання дестабілізованого соціального організму знайти «точку рівноваги» в нових умовах. В результаті, однак, ці зусилля не завершилися успіхом, про що свідчить соціально-політична криза в кінці XIX династії з її «порожніми роками» (можливо, голодом). І без цього досить напружене становище погіршувалося зовнішніми впливами на систему: атаками лівійців та «народів моря».

8. З гіпотезою про погіршення якості ґрунту та зниження врожаю в Єгипті другої половини Нового царства співпадають свідчення про зростання ціни на зерно, яке спостерігалось протягом правління XX династії і проявилось високим стрибком при Рамзесі VII. Різке подорожчання головного продукту харчування, безумовно, погіршило становище нижчих верст населення і, можливо, було однією з причин масового грабунку гробниць в кінці правління XX династії.

Згідно аналізу джерел, в період Нового царства відбувалося також і зростання ціни на землю. Якщо в часи Аменхотепа III і Аменхотепа IV (XVIII династії) за 3 арури платили 0,5 дебен міді, то при XXI династії 2 арури коштували 1, а можливо, більше 2 дебен.

9. Однак, не всюди становище було таким загрозливим. У листі, який відносився до XIX династії, автор, приїхав в столицю із Верхнього Єгипту описує Пониззя як надзвичайно благополучний і квітучий край. Плоди тут наповнені медом, а переповнені зерном лани майже до небес – такою постала Дельта перед верхньоєгипетським чиновником, який прибув в «рай земний» зі своєї бідної області. Цікаво, що автора листа особливо зацікавила родючість цих земель, на яких він побачив рослини незвичайної висоти і безмежні трави. Схожі мотиви звучать і в повістях про красу іншого нижньоєгипетського міста – Мемфіса.

Південні регіони очевидно швидко бідніли. Свідченням гострого дефіциту продуктів у Верхньому Єгипті в епоху Рамессидів є ще один папірус того часу, в якому йде мова про постачання зерна із пониззя і крадіжки зібраного врожаю. Зерно крали зразу ж на токах, а також під час переправ по Нілу. Втрати вираховувалися тисячами хар і в таких незаконних діях брали участь вихідці з різних суспільних прошарків.

10. Наведені факти дозволяють припускати, що в другій половині Нового царства економічний баланс між північчю та півднем держави був порушений. Дельта освоєна та облаштована після переміщення сюди царського двору поступово перетворювалася в постачальника продуктів харчування для Верхнього Єгипту. При цьому різниця в рівні життя в Долині і Дельті позначилась на розташуванні політичних сил і певною мірою обумовило розпад централізованої держави. Деяку роль тут могло і відіграти просто людське почуття ворожнечі, яке виникало між населенням регіонів з різним рівнем благоустрою.

Крім цього передислокація столиці в Нижній Єгипет могла значною мірою знизити ефективність державного управління, важливою умовою якого є швидкість передачі інформації (царських указів, розпоряджень і т. п.) із центру в периферійні райони країни. Роль важливої зв'язкової магістралі виконував Ніл. Шлях вниз по Нілу від попередньої столиці, Фів, до приморських областей Дельти займали близько трьох тижнів в сезон розливів, коли ріка була найбільш повноводною, і біля шести тижнів в період швидкого спаду води, коли річка місцями міліла, а течія уповільнювалась. Зворотній шлях міг продовжуватись місяцями, в результаті чого, царська адміністрація, розташована в Пониззі позбавлялася можливості жорстко контролювати ситуацію в південних регіонах

і своєчасно реагувати на виникаючі там проблеми. В період біфуркації, коли в зв'язку з процесами дезорганізації та збору частота подій стрімко зростає, уповільнення обміну інформації стає особливо небезпечним для системи. Запізнілі накази із центру вносили додатковий хаос.

12. Ознаки наступаючої кризи віднайшли відображення у відомому Валенсійському листі (часу Рамзеса XI), в якому володар верхньоєгипетського міста Абу Меріон розповідає про те, як до нього з'явився столичний збирач податків і вимагав 100 хар зерна, яке повинно оподатковуватись згідно насінневого розпорядження. Меріон зміг здати тільки 40 хар.

Така велика недостача зерна, про яку йде мова в документі, може свідчити про кризу як землеробства (внаслідок природних причин – зниження розливів Нілу і деградації ріллі), так і системи управління. Тут можна припустити, що норми зернового податку в давньому Єгипті встановлювалися ще до посіву, в залежності від низки умов: висоти розливу, розміру ділянки, якості ґрунту та ін. Строгий контроль за цим мав для Єгипту у всі часи життєво важливе значення і був однією з головних функцій держави. Втрата цього контролю – точна ознака дестабілізації соціально-політичної системи Нового царства епохи Раммесидів.

Врожай 40 хар із 4 аур, пред'явлений Меріоном, вказував на те, що земля на цій ділянці належала категорії *nhb* і, звичайно, знаходилися неподалік від Нілу, в заливній частині. Та обставина, що ця частина території за часів Рамзеса XI знаходилася поза досяжністю вод Нілу, можна трактувати як свідчення зменшення висоти розливів до кінця Нового царства.

13. Отже, з точки зору соціоприродної історії занепад Нового царства був обумовлений не тільки соціально-екологічною кризою, але і природними факторами, в першу чергу різким зменшенням інтенсивності алюєвих накопичень Нілу в II тис. до н.е., що призвело до зниження врожайності в Єгипті в середньому в два рази. Деградація ґрунтів дала про себе знати, як бачимо, вже при XIX династії, в епоху ж Рамессидів її наслідки обернулись для держави катастрофою. Соціальна система виведена із рівноваги в результаті змін умов її існування опинилася перед необхідністю якісного само-реформування. Одну із фундаментальних причин розпаду Нового царства, я бачу в тому, що дестабілізаційний суспільний організм не зумів прийняти в даній ситуації адекватних «захисних» мір, хоча протягом правління XIX-XX династій спостерігались явні спроби подолати кризу. Так, наприклад, обробка Дельти дала державі нові земельні ділянки, але одночасно обумовила економічний дисбаланс між Верхнім і Нижнім Єгиптом, що негативно позначилося на єдності держави.

Дайте відповіді на запитання:

- *Який фактор покладений в основу соціоприродних досліджень проблеми занепаду Єгипетської держави вченим Д.Прусаковим?*
- *Від чого залежав рівень алювіальних відкладень р.Ніл?*
- *Поясніть які зміни відбулися в сільському господарстві Єгипту на прикладі поширення там високого плуга та пшениці-двозернянки.*
- *Яку інформацію подає папірус Вільбура?*

- Як природні зміни в долині Нілу позначилися на соціальній структурі суспільства Єгипту?
- В чому проявлявся економічний дисбаланс між Північчю і Півднем Єгипту в другій половині Нового царства і як це позначилося на централізації держави?

**Салларес Р. Екологія древнього мира: проблемы и подходы / Р.Салларес/
Перевод Ю.Литвиненко // Вестник древней истории. – 1995. – №3. – С.80-103.**

Екологія стародавнього світу: проблеми і підходи

В своїй статті я спробую показати, що ряд екологічних процесів в давнину мав такі ж глобальні наслідки для цивілізацій минулого, які для сучасної цивілізації може, скажімо, мати «парниковий ефект».

Пов'язані з екологією античності проблеми можна розділити на дві великі групи: 1) ідеї стародавніх греків і римлян про природу і вплив цих ідей на подальші покоління; 2) дійсний стан навколишнього середовища в античну епоху. В даному контексті розрізняють й різні типи джерел для вивчення цих двох груп проблем. Для першої з них, пов'язаної з світом ідей, першочергове значення мають письмові джерела. Однак, тут ми обмежені непоправними втратами багатьох стародавніх текстів, наприклад втратою, за винятком декількох фрагментів, творів Посидонія. Проте значна частина збережених письмових джерел представляє інтерес для дослідження такої перспективної проблеми, як уявлення стародавньої людини про природу та її ставлення до неї.

До другої великої групи відноситься більш ширше коло джерел: дані античної традиції. Як приклад зазначу, що в *Corpus Hippocraticum*, зібранні творів Галена та інших медичних трактатах античності об'єм інформації про біологічні умови життя стародавньої людини перевищує відомості про інші аспекти цього життя. Відзначаючи важливість творів античної медицини для дослідження другої групи проблем стародавньої екології, ми проте повинні визнати першочергове значення тут археологічних джерел. Фахівці з археології первісного ладу, які працюють в країнах Північної Європи, давно практикують сучасні науково-технічні методи, що дозволяють отримати уявлення про стародавнє навколишнє середовище. Сюди відносяться палінологія, дендрологія, лімнологія та інші методи, в тому числі й астрономічні. Вивчення екологічних умов давнини є потенційною областю, де власне археологія, без опори на письмові джерела, могла б забезпечити нас інформацією, достатньою для відтворення картини цих умов в тому чи іншому регіоні в той чи інший час.

Поняття «екологія» – порівняно молоде. Воно було введено в обіг Е. Геккелем, учнем Ч.Дарвіна, в 1866 р. Проте, якщо прийняти до уваги грецьку етимологію терміну, що походить від *oikos* – «домогосподарство», то можна прийти до висновку про існування в античну епоху споріднених цьому терміну понять. Найпростіший і загальний висновок, який стосується античних уявлень про природу, полягає в тому, що ці уявлення були вельми різноманітні. В системі античного світогляду клімату відводилася не менша роль ніж сьогодні, часто його бачили як домінанту способу життя цілих народів і причину

відмінностей етнічної поведінки. Емпедокл сформулював теорію чотирьох першоелементів. Вона лягла в основу вчення Анаксагора і Алкмеона про протилежності, яке у свою чергу вплинуло на виникнення уявлень про чотири первинні рідини (кров, флегма, жовта і чорна жовч). Зачатки цих уявлень ми знайдемо у Гіппократа (*De nat. hom.* IV–VIII). Свій остаточний образ вони отримали в творах Галена. Згідно цим уявленням, співвідношення в людському тілі чотирьох рідин змінюється залежно від клімату, причому будь-яке відхилення від їх оптимального балансу веде до захворювання. Наприклад, малярійна лихоманка приписувалася надлишку в організмі жовтої і чорної жовчі. За допомогою клімату стародавні греки намагалися пояснити причини індивідуальних хвороб, на уявленнях про клімат будувалися їх думки про відмінності між цілими народами. В приписуваному Гіппократу трактаті "Про повітря, воду і місцевість" йдеться про жорстку залежність від клімату фізичних і душевних властивостей представників тих або інших народів. В центрі світу автор локалізує еллінів, на підставі чого робиться висновок, що клімат Греції – найсприятливіший для людської досконалості, тоді як інші народи Європи, Азії і Африки, які мешкають на краю ойкумени відрізняються безліччю недоліків, обумовлених несприятливим кліматом. Перед нами – теорія вульгарного екологічного детермінізму.

Учень і наступник Арістотеля Феофраст також цікавився питаннями екології. Більшою мірою Феофраста цікавили рослини, ніж тварини. Він вважається творцем наряду «біогеографія рослин». Систематизувавши відомі йому ботанічні знання, у тому числі відомості, здобуті греками в ході східної кампанії Олександра Великого, Феофраст прийшов до висновку, що унаслідок різних умов природного середовища для кожного регіону характерні відмінні групи рослин. Саме з таких позицій він описував рослинний світ Індії, долини Нілу чи болотистих берегів беотійського озера Копайди. Феофраст – один з перших зробив припущення, що людина своєю діяльністю здатна змінити навколишнє середовище і клімат. Він відзначав, що осушення боліт на території Фессалії і Македонії призвело до зміни місцевого клімату, внаслідок чого тут перестали рости оливкові дерева. Перу Феофраста приписують також твір про фази збільшення і скорочення популяцій тварин. Зі всіх старогрецьких авторів Феофраст найближче наблизився до екологічних концепцій сучасності.

Оскільки стародавні греки вважали, що клімат впливає на все живе, стисло розглянемо, що вони знали про клімат. Докладні відомості про метеорологічні явища містяться у Арістотеля і Феофраста. В суспільстві, де більшість населення трудилася на землі, підвищений інтерес до погоди був закономірний. Матеріал, почерпнутий з письмових джерел, свідчить про те, що клімат Греції V-IV ст. до н.е. істотно не відрізнявся від сучасного. В стародавній Греції, як і сьогодні, бували холодна зима і жарке літо, рясні опади взимку і тривала засуха влітку. Загальної кількості опадів в зоні типово середземноморського клімату вистачало для підтримки вічнозеленої посухостійкої рослинності, але не вистачало, як і у наш час, для зростання листопадних і хвойних дерев. Міжсезонний і міжрічний об'єми опадів сильно коливалися, а це призводило до засух. Цінну інформацію про клімат

стародавньої Греції дає один уривок Феофраста, досліджений Д. Егінітісом. В ньому йдеться, що якщо в Греції посадити фінікову пальму, то вона прийметься, але не зможе плодоносити. Аналогічну картину можна спостерігати в сучасній Греції. Це означає, що середня літня температура в Південній Егеїді на рубежі IV-III ст. до н.е. була в межах нинішніх показників.

Розглянемо один з найважливіших природничо-наукових методів вивчення стародавньої екології – палінологію – аналіз крихт квіткового пилку. За допомогою палінології можна визначити ареал розповсюдження в давнину рослин з тими або іншими кліматичними характеристиками, на підставі чого робиться висновок про сам клімат. Даний метод вельми перспективний, хоча і пов'язаний з труднощами. По-перше, в Середземномор'ї на відміну від Північної Європи через рідкість озер і боліт є мало місць, де зустрічаються стародавні відкладення квіткового пилку. Умови навколишнього середовища Середземномор'я на відміну від європейської Півночі в цілому менш сприятливі для палеоекологічних досліджень. Сказане відноситься не тільки до палінології, але і до дендрохронології: природа Середземномор'я малосприятлива для консервації деревної органіки. По-друге, більшість середземноморських рослин не викидає пилок в повітря. Їх запилення відбувається за допомогою комах, а не вітру. Культивовані в античному Середземномор'ї злаки, у тому числі пшениця і ячмінь, самозапилювалися. Тому динаміку посівних площ в античності можна прослідкувати лише на підставі непрямих даних, наприклад по залишках пилку бур'янів, які росли в такій ріллі. Результати пилкового аналізу можуть бути помилковими при визначенні географічного ареалу рослин, які не обпилюються вітром, та рослин з високомобільним в повітрі пилом. До останніх відноситься оливкове дерево. В ході досліджень було встановлено, що на території Мессенії (історико-етнографічна область на південному заході півострова Пелопонес), де безліч оливкових плантацій, пилок цих рослин практично не зустрічається, зате на схилах сусідніх Аркадських гір, непридатних для розведення оливок, їх пилок, занесений сюди вітром, зустрічається на кожному кроці. Нарешті, результати палінологічного аналізу часто не піддаються точному датуванню. В окремих випадках обгорілий пилок можна піддати радіовуглецевому аналізу, але і він не дає точного датування.

Новим і перспективним у вивченні палеоклімату методом є дендрохронологія. Щорічно у дереві, яке росте, з'являється нове кільце. Його ширина залежить від температури і кількості опадів протягом року. Зі всіх археологічних матеріалів, мабуть, кільця дерев дають найнадійнішу хронологію. В середземноморській дендрохронології останнім часом зроблено декілька цікавих відкриттів. Зокрема, Дж.Нойманн, дослідивши субальпійську хвойну рослинність, виявив, що приблизно в 218 р. до н.е., коли Ганнібал переходив через Альпи, місцевий клімат був м'якшим. Цей факт частково пояснює успіх зухвалого карфагенського полководця, який зумів подолати Альпи з цілою армією піхотинців разом з вершниками і слонами. До епохи Августа клімат в регіоні погіршився, і його опис був довільно перенесений Тітом Лівієм в опис альпійської кампанії Ганнібала. Знахідки дерева з афінського Парфенона, датовані V ст. до н.е., підтверджують припущення, що в

ту епоху, як і сьогодні, клімат Греції був схильний до значних щорічних коливань.

Поглиблення наших знань про клімат минулого рано чи пізно дозволить вирішити деякі спірні питання стародавньої історії. У зв'язку з цим згадаю підтримувану багатьма вченими гіпотезу про "три катастрофічні посухи". Вчені припускають, що близько 1200 р. до н.е. Східне Середземномор'я охопила найсильніша посуха, яка продовжувалася декілька років. Дане припущення служить аргументом, за допомогою якого намагаються пояснити причини майже синхронного занепаду і зникнення в кінці епохи пізньої бронзи давніх політичних центрів Східного Середземномор'я і Передньої Азії (мікенська Греція, держава хетів, єгипетське Нове царство і т.п.). Таке пояснення було б прийнятним, якби опиралося на свідчення палеоекологів, але вони, на жаль, відсутні. Іншою «ареною» катастрофічної посухи часто виступає Аттика другої половини VIII ст. до н.е. Прихильники даної гіпотези пов'язують із посухою початок Великої грецької колонізації. Деякі дослідники вважають, що в другій половині IV ст. до н.е. Аттика пережила ще одну посуху, яка тривала протягом декількох десятиріч. На підтвердження двох останніх гіпотез використовуються: в першому випадку показники рівня води в колодязях на афінській агорі VIII ст. до н.е., в другому – свідчення писемних джерел про постачання Афін продуктами харчування в IV ст. до н.е. Проблему регулярної нестачі продуктів харчування в Афінах IV ст. до н.е. я вбачаю і пояснюю характерним і для сучасного Середземномор'я кліматом з яскраво вираженими щорічними коливаннями кількості опадів.

В своїй книзі я, опираючись на останні результати археологічних досліджень, показав, що чисельність населення Греції характеризувалася циклічними флуктуаціями. Періоди перенаселеності тут, перш за все в сільській місцевості, чергувалися з періодами її обезлюднення. Не зважаючи на певні регіональні відмінності, ці демографічні флуктуації загалом були синхронні в масштабах всієї країни. Вони простежуються впродовж століть, починаючи з нового часу і закінчуючи в епоху бронзи або навіть більш ранніми епохами.

Розглянемо питання: чи були циклічні флуктуації населення стародавньої Греції якимсь чином пов'язані з коливаннями клімату? Враховуючи попередні дослідження, я пропоную свою «схему» бачення такого взаємозв'язку. Щонайменша зміна клімату вела до того, що гірші (marginal) сільськогосподарські території ставали абсолютно непридатними для землеробства, а експлуатація кращих земель істотно зростала. Дана схема видається прийнятною для Греції з її областями типово середземноморського клімату, які малоприсадибні для вирощування пшениці.

Епоху голоцену (останні десять тисяч років), під час якої виникла і існує людська цивілізація, можна вважати відносно стабільною по відношенню до клімату, якщо порівняти її з попередніми трьома мільйонами років четвертинного льодовикового періоду. Матеріали, отримані в ході дослідження льодовикових відкладів Гренландії і Антарктиди (на російській станції «Восток»), засвідчують, що в четвертинний період на фоні триваючих десятки тисяч років чергувань льодовикових і міжльодовикових стадій відбувалися

короткочасні, *тривалістю до 20 років* кліматичні коливання, які супроводжувалися підвищенням або пониженням середньорічних температур на 5-10°C. Якщо би щось подібне трапилося у наш час, людство зазнало б хаосу. Такий спокій голоцену сприяв виникненню і розвитку людської цивілізації. На жаль, нам не відомі причини такого тривалого спокою.

Не зважаючи на відносний спокій голоцену, ми володіємо доказами про достатньо сильні зміни клімату, які вплинули на історію перших цивілізацій стародавнього Сходу. Зупинимося на цьому ранньому етапі історії екології: її факти не тільки добре ілюструють роль клімату в долі людської цивілізації, але і свідчать про користь нових підходів щодо вивчення стародавньої екології, зокрема методу моделювання.

В Дартмурі (Англія) збереглися стародавні поля, покинуті ще в епохи середньої бронзи і які з тих пір ніхто не обробляв. Можна припустити, що тоді місцевий клімат був значно теплішим. Дані пилкового аналізу з території Центральної Європи показують, що за часів приходу туди (згідно міграційної моделі А. Аммерманна і Л. Каваллі-Сфорци) перших землеробів з Передньої Азії середня температура в регіоні була на 2°C вище ніж сучасна. Чи не тому Центральна Європа приваблювала теплолюбних жителів Передньої Азії?

Геоморфологічні показники рівнів африканських озер в стародавні часи дозволяють стверджувати, що озеро Чад, наприклад, колись було набагато більше і являлося в більшій мірі внутрішнім морем «Мегачад», ніж озером. Значну частину Сахари і Сахеля в ту епоху покривали великі за площею мілководі озера. Між озерами знаходилися пасовища, де проживали різноманітні великі тварини, включаючи водолубних гіпопотамів, кістки яких були знайдені тут археологами. В останній льодовиковий період Ніл був мілководною річкою. В післяльодовиковому плейоценовому періоді, завдяки рясним зливам в Східній Африці, рівень води в річці піднявся і величезна маса нільського намулу осіла в Середземному морі. Приблизно з VII тис. до н.е., після того, як кут нахилу річки зменшився через підняття рівня моря, намул почав в основному осідати в Дельті, сприяючи розвитку там землеробства. В VI – першій половині III тис. до н.е. в Єгипті випадало набагато більше опадів, ніж тепер, тому кордони родючих земель виходили за рамки вузької річкової долини. З поступовим погіршенням клімату з кінця III тис. до н.е. кількість поселень в долині Ніла скорочується, рівень води в річці знижується, сильні посухи і масовий голод призводять, на думку деяких дослідників, до падіння Стародавнього царства Єгипту.

Археологічні розкопки в Сирії підтвердили, що загибель місцевої цивілізації епохи ранньої бронзи (близько 2200 р. до н.е.) пов'язана з різкими змінами умов навколишнього середовища. Аналогічні причини зумовили занепад цивілізацій кінця періоду ранньої бронзи II в Анатолії, Греції і на Кіпрі, куди незабаром після цього приходять індоєвропейці. Урук, стародавнє місто на Землі, яке виникло ще в IV тис. до н.е., сьогодні знаходиться в позбавленій життя пустелі, де колись починалася історія Едему. Із зникненням літніх дощів, які вимивали з верхніх шарів ґрунту сольові відкладення, неминучі при іригації, посилювалося засолювання ґрунту. Цей процес, який почався в другій половині

III тис. до н.е., ускладнював вирощування пшениці, змушуючи землеробів переходити до стійкого до солей ячменю, але поступово засолення ґрунту досягло такого рівня, при якому стало неможливим і вирощування ячменю. Про різке зниження урожаїв зерна оповідають шумеро-аккадські документи кінця III тис. до н.е. Саме в цей час відбувається крах найдавнішої в світі цивілізації шумерів. З тих пір Південний Ірак не переставав бути ареною всіляких екологічних катастроф. В V тис. до н.е. клімат Аравійського півострова також був більш вологим. Не випадково, починаючи з того часу, уздовж аравійських берегів Персидської затоки розповсюджується південно-месопотамська культура Убейд. Інша неолітична культура тієї епохи, яка згодом розвинулася в процвітаючу Індську цивілізацію, займала, згідно археологічним картам, велику територію сучасної пустелі Тар.

Результати палінологічних досліджень вказують на те, що в епоху неоліту в Східному Середземномор'ї, зокрема на території сучасного Ізраїлю, росли розлогі ліси, які в основному складалися з вологолюбного листопадного дуба, а не з його посухостійкого вічнозеленого тезки, типового для сучасного середземноморського пейзажу. Як правило, дощові хмари послаблюють інтенсивність сонячного проміння, тому можна припускати, що в епоху неоліту літо в Середземномор'ї було прохолоднішим, ніж сьогодні. В неоліті в Греції була широко поширена липа, яка сьогодні збереглася тут в реліктовому вигляді тільки в декількох місцях на півдні країни. Листопадні дубові ліси в Середземномор'ї зникли, причому не без впливу людини, можливо, вже до III тис. до н.е. – початку епохи бронзи. Про значне скорочення лісів в даний час свідчать дані пилкового аналізу з Південної Греції. Деякі археологи пояснюють це явище антропогенними чинниками. Дане пояснення прийнятне: тим, хто наполягає на участі людини в скороченні лісових масивів, заперечують прихильники гіпотези про погіршення клімату як основної причини зникнення середземноморських лісів. Можливі і інші пояснення цього феномена. Наприклад, молоді паростки листопадних дерев частіше, ніж вічнозелені рослини, страждали від худоби, яку постійно переганяли неолітичні пастухи і землероби. Допускаючи можливість кожного з цих пояснень, я все ж таки знову хотів би нагадати про існування на території Сахари аж до III тис. до н.е. озер і морів. Даний факт переконливо вказує на те, що в післяльодовиковий плювіальний період об'єм атмосферних опадів набагато перевершував їх сьогоднішню кількість. Скорочення цього об'єму в епоху ранньої бронзи було, мабуть, головною причиною зникнення середземноморських лісів.

Від опису екологічних процесів III тис. до н.е., які супроводжувалися політичними потрясіннями в Передній Азії і Східному Середземномор'ї, перейдемо до їх *пояснення*. Причини підвищеного вмісту вологи в атмосфері в післяльодовиковий плювіальний період встановлюються за допомогою складного математичного моделювання глобальних кліматичних процесів, які відбувалися на Землі. Льодовикові і міжльодовикові цикли були співвіднесені з періодичними змінами обсягу сонячної радіації, яку отримувала Земля. Згідно теорії М. Міланковіча, ці зміни обумовлені періодичними відхиленнями земної орбіти щодо Сонця. У результаті розрахунків була отримана наступна картина.

В післяльодовиковий період нахил земної осі щодо Сонця був більшим, ніж у наш час. Північна півкуля знаходилася в більш нахиленому до Сонця положенні. Точка перигілія (максимально близької відстані до Сонця) досягалася, коли в Північній півкулі було літо, а не зима, як в даний час, тому літні температури в північних широтах були на 2-3°C вище сучасних. Температурні контрасти, які виникали в результаті цього між океаном і сушею слугували причиною вологих вітрів і більш високих, ніж сьогодні, перепадів атмосферного тиску, що у свою чергу викликали сильні мусони (переносили вологу). У результаті тропічна і субтропічна зони Північної півкулі отримували в післяльодовиковий період набагато більше опадів, ніж в сьогодні. І лише з кінця III тис. до н.е. в середземноморських субтропіках встановлюється сухий літній клімат. До цієї картини можна додати ще одну цікаву деталь. В ході останніх експериментів встановлено, що різке зростання в атмосфері концентрації вуглекислого, або «парникового», газу спостерігалось у минулому не тільки в кінці останнього льодовикового періоду (приблизно 10 тис. років тому назад), але і близько 2400 р. до н.е., тобто в період, коли остаточно формується сучасний клімат. Підвищення в атмосфері вмісту двоокису вуглецю звичайно пов'язують із загальним потеплінням, тому останній факт може не відповідати свідченням про глобальне похолодання в III тис. до н.е. Насправді все відбувалося складніше. «Парниковий ефект» середини III тис. до н.е., причини якого дотепер невідомі, компенсував пов'язане з черговим відхиленням земної орбіти повсюдне зниження температур і, можливо, запобіг настанню нового льодовикового періоду.

Окрім того, нагадаю читачам, що події екологічної історії III тис. до н.е. зачіпають таку важливу і спірну проблему екології античного Середземномор'я, як зникнення лісів.

З другої половини III тис. до н.е. у ряді місць Середземномор'я відбувалося скорочення площі лісових масивів. Одночасно змінювався склад лісів: на зміну листяним деревам приходила вічнозелена рослинність. Тепер уже очевидно, що відступ лісів був результатом глобальної зміни клімату, хоча не слід при цьому відкидати діяльність людини. Цей процес продовжувався в наступні тисячоліття, і його подальші етапи потребують більш детального пояснення. Деякі райони Південної Греції позбавилися лісових покривів ще в епоху ранньої бронзи, коли тут встановився несприятливий для цілорічної вегетації посушливий клімат в літні сезони. Що стосується північної частини Греції, то в тих її областях, які знаходяться за межами зони типово середземноморського клімату, ліси зберігалися до другої половини I тис. до н.е. і навіть пізніше. Іншими словами процес зникнення тут лісів продовжувався в класичну епоху, про що згадую античні автори. Так, в одному уривку Платона йдеться про зникнення лісів в Аттиці. Стародавні греки постійно потребували велику кількість лісу, який використовували на спорудження будівель і для виплавляння металів, наприклад срібла в Аттиці або міді на Кіпрі. В V-IV ст. до н.е. афіняни були змушені привозити з віддалених регіонів корабельний ліс для будівництва свого флоту. Не випадково їх північна колонія Амфіполь (давньогрецьке місто на північному узбережжі Егейського моря; був

процвітаючим містом, в окрузі якого у великих обсягах заготовляли деревину) мала для них стратегічне значення. Потреба в лісі в класичну епоху була така велика, що, за оцінкою деяких сучасних істориків, саме в цю епоху хижацьке знищення лісів призвело до сьогodнішніх обезліснених пейзажів в багатьох місцях Середземномор'я. Без сумніву, давня людина несе відповідальність за зникнення лісу в окремих областях Середземномор'я, наприклад в горах Лівану, які забезпечували кедром Єгипет й інші держави протягом декількох тисячоліть, або на Криті, що колись був відомий своїми кипарисовими деревами.

Втім, останнім часом, з'явилися дослідження, автори яких переглядають тезу про згубну дію людини на середземноморські ліси в античності. О.Рекхем, найвідоміший представник даного напрямку, вважає, що у деяких місцевостях Середземномор'я, таких, як Аттика, де могутні вапнякові пласти не зберігають вологу, ліси з самого початку були приречені на вимирання. На думку дослідника, описи пейзажів у старогрецьких авторів відповідали сучасній їм дійсності. Однак, під «лісом» у старогрецьких текстах ми повинні розуміти чагарники і іншу дрібну рослинність, оскільки автори цих текстів ніколи не бачили справжнього лісу з деревами-велетнями на зразок північних лісів. Ускладнює «лісову проблему» обставина, що багато середземноморських лісів є вторинними, оскільки з'явилися на місці колишніх пусток. Типовий приклад – алеппська сосна (*Pinus halapensis*). Це дерево сьогодні в Греції зустрічається повсюди, тоді як в епохи неоліту і бронзи воно було рідкісним на Балканах. Сосна розповсюдилася тут в пізніший період через те, що її насіння добре зростає на місцях пусток і пожеж.

Аргументи О.Рекхема є переконливими для тих районів Середземномор'я, де відсутність геологічних водотривких пластів поєднується з посушливим кліматом. Унаслідок літньої посухи середземноморська флора є представлена більш різноманітним букетом однорічних рослин, які встигають закінчити свій життєвий цикл за період між двома сухими сезонами, у порівнянні з рослинним світом північних і тропічних широт. Крім того, аридний літній клімат перешкоджає відновленню родючості ґрунту після оранки, тому середземноморські ґрунти часто дуже бідні. Бідність ґрунтів сприяє різнотрав'ю. Цей парадоксальний феномен можна пояснити з точки зору екології. Там, де умови навколишнього середовища несприятливі, виживає безліч видів, і навпаки, в сприятливих екологічних умовах найсильніші види швидко витісняють своїх більш слабких конкурентів. Всім відомо, як славиться Середземномор'я своїми травами і квітами.

Розглянемо тепер деякі найважливіші тенденції історії екології античного Середземномор'я. В останній льодовиковий період в Південній Європі, де тоді переважав степовий ландшафт, панував сухий і холодний клімат, причому не зрозуміло, взимку чи влітку випадала основна кількість опадів. Більш одностайні екологи в думці, що рослинний світ Середземномор'я у той час був бідний. Винятком, мабуть, був Левант (загальна назва країн розміщених у східній частині Середземноморського регіону – Сирія, Ліван, Туреччина, Кіпр, Ізраїль). Різноманітність і багатство його природних умов сприяли існуванню

тут заповідних місць, де зберігалася субтропічна рослинність. За даними пилкового аналізу, оливкове дерево, без якого важко уявити сучасний середземноморський ландшафт, було у край рідкісним на півдні Європи в епоху льодовика. Під кінець цієї епохи утворився певний екологічний вакуум, який неминуче повинен був заповнитися новими видами рослин і тварин, що пристосовувалися до нових кліматичних умов. Післяльодовиковий плювіальний період, який тривав декілька тисяч років, створював надзвичайно сприятливі умови для такої адаптації, і приблизно з VII тис. до н.е. екологічний вакуум став поступово заповнюватися. «Заповнення» йшло в основному зі сходу на захід завдяки першим неолітичним землеробам, що проникали до Південної Європи з Передньої Азії, яка була «коморою» багатьох видів представників флори і фауни, які зникли в Європі у часи зледеніння. Найсуворіший клімат був в північноатлантичному регіоні, де могутній льодовик перешкоджав Гольфстріму, головному джерелу тепла сучасної Західної Європи. Недивно, що ліси сучасного Китаю відрізняються від сьогоденішніх європейських лісів більш багатою видовою різноманітністю, проте мільйони років тому європейські ліси за своїм багатством нічим не відрізнялися від китайських. У міру зростання чисельності населення і посилення політичних, військових і торгових контактів між окремими регіонами обмін рослинами і тваринами набув широких масштабів. Особливе місце в цьому процесі займає період I тис. до н.е. хоча, зрозуміло, він розпочався значно раніше і продовжувався в більш пізні епохи, наприклад за часів арабських завоювань, коли Європа познайомилася з культурою рису, або після відкриття Америки Колумбом, що подарувало Європі томати, кукурудзу, картоплю і інші корисні рослини. Античні автори демонструють непогану обізнаність в питаннях акультурації рослин. Пліній Старший і Колумелла вважали, що багато корисних рослин потрапили до Італії зі сходу. Це відбулося, на їх думку, завдяки встановленню *Rex Romana* (Римський мир – довгий і відносно мирний період в історії Римської імперії та її колоній 29 р. до н.е. – 180 р.н.е.). Важлива роль відводилася ними й клімату. Так, розповсюдженню в Італії оливків і виноградарства нібито сприяли лагідні зими. (Зимові температури, дійсно, є основним чинником, який впливає на географічний ареал оливкового дерева.) У грецьких і римських авторів можна знайти твердження про те, що оливкове дерево було завезено в Західне Середземномор'я фінікійськими і грецькими колоністами.

Розповсюдження садових культур – одна з найважливіших сторінок екологічної історії Середземномор'я в I тис. до н.е. Велика питома вага багаторічних садових плодово-ягідних культур в сільськогосподарському виробництві – характерна риса середземноморської аграрної історії. До цих культур відносяться: оливки, виноград, фіги, яблука, груші, сливи, фісташки, волоський горіх, каштани, фініки, персики, мигдаль, гранати, вишня і черешня. Розвиток садівництва і виноградарства в античну епоху сприяв загальному прогресу сільського господарства в греко-римському світі, що у свою чергу вело до зростання чисельності населення. Археологами зафіксований значний демографічний підйом, який спостерігався в Греції з VIII по IV ст. до н.е.

Результати цього підйому не забарилися позначитися на оточуючому середовищі.

Серед наслідків тиску «надмірної людської маси» на природу в античності слід крім скорочення площі лісів відзначити перші в історії випадки забруднення навколишнього середовища. Дослідження гренландських льодовиків і озерних відкладень у Швеції показали різке підвищення вмісту в них свинцю, починаючи приблизно з VI ст. до н.е. Зростання вмісту свинцю в атмосфері було наслідком гірничо-видобувної справи і металургії в греко-римську епоху. Від істориків ми знаємо, що за рахунок Лавріонських срібних копалень утримувався афінський флот. Проте історики не згадують один малоприємний факт: Лавріонські копальні, побічним продуктом яких був свинець, стали могутнім джерелом забруднення навколишнього середовища.

В античності відбувалося подальше посилення дії людини на біосферу. В одних випадках, це призводило до розширення популяційних ареалів різних видів тваринних, а в інших – до їх скорочення. Перш за все розширювався ареал домашніх тварин. В ході грецької колонізації по всьому Середземномор'ю розповсюдилася високопродуктивна шерстиста порода овець. Не виключено, що греки першими навчилися розводити тонкорунних овець. Починаючи з пізньої античності тяглова лонгхорнська порода корів, яка існувала в Європі ще з епохи неоліту, поступово витісняється молочною шортгорнською породою. Втім, це не призвело до збільшення споживання молочних продуктів (за винятком сиру) в країнах Середземномор'я, де коза продовжувала залишатися основною молочною твариною. В ході тривалого селекційного відбору грекам і римлянам вдалося вивести більш крупні породи домашньої худоби і птаці. Поряд з підвищенням врожайності в землеробстві за період античності зросла продуктивність тваринництва.

Курка була завезена до Європи через Близький Схід з Індії або Південно-східної Азії в I тис. до н.е. Згідно Колумелле, греки спочатку приручали півнів і використовували їх тільки як бійцівських. М'ясо і яйця курки в їжу європейці почали вживати не відразу. Юлій Цезар повідомляє, що бритони утримували курчат разом із зайцями і гусами як кімнатних тварин і птахів.

Античну людину всюди супроводжували дрібні гризуни й інші шкідники. Разом з римськими легіонерами по всій Європі аж до Британії розселилася чорний, або корабельний, щур. Високий рівень урбанізації в римську епоху сприяв швидкому розмноженню цієї південноазійської тварини. Розповсюдження в містах Західної Римської імперії чорних щурів і бліх – переносників вірусу бубонної чуми підготувало плацдарм для наступу її страшних епідемій на середньовічну Європу.

Стародавнім грекам і римлянам були добре знайомі деякі крупні тварини, які в наш час майже зникли в басейні Середземномор'я унаслідок ворожого до них ставлення з боку античної людини. В давнину в Північній Африці і Передній Азії проживали леви. Знахідки левових скелетів на неолітичних стоянках України дозволяють стверджувати, що ці тварини зуміли вижити і в післяльодовиковій Європі. Скелет лева був знайдений в Ольвії (грецька колонія в нижньому Побужжі, сучасна територія Миколаївської області України). В

Дельфах були знайдені останки лева, датовані серединою VI ст. до н.е. Про існування в Греції у IV ст. до н.е. ручних левів повідомляє Ісократ. В Іліаді наводиться опис полювання на леопарда десь на території Малої Азії. Цього звіра можна було там зустріти ще за часів Цицерона. Діон Хрисостом в II ст. н.е. писав, що в Македонії леви зникли лише в його час. Різновид лева відомий в старовині жителям Еллади, сьогодні рідко зустрічається в Індії. Карфагенянам і римлянам, ймовірно, був відомий північноафриканський лев, який безслідно зник сьогодні.

У той час в Північній Африці була поширена місцева, не така крупна порівняно з азіатською, порода слонів, яка сьогодні остаточно зникла. Північноафриканських слонів ловили і намагалися приручити, щоб використовувати на війні, правда, без особливого успіху. Пік попиту на ці «танки» давнини співпав з III ст. до н.е. Подібно левам північноафриканські слони були винищені жителями Карфагена і римлянами. На початку нашої ери цих тварин вже ніхто не пам'ятав. Страбон писав, що пастухи і землероби Нумідії (сучасна північна частина Тунісу і Алжиру) повинні бути вдячні римлянам, які, винищивши диких звірів, забезпечили працю на полях. Якщо своєю діяльністю давня людина сприяла зростанню популяцій домашніх тварин і дрібних шкідників, то крупні дикі тварини неминуче програвали від контактів з нею.

Особливий інтерес представляє історія з domestикацією (одомашнення) верблюда. В зону його поширення входили південно-східні і південні околиці античної ойкумени. Одомашнення верблюда відбулося в кінці епохи бронзи і було напряму пов'язане із змінами клімату в Сахарі і Передній Азії. Перша згадка про верблюда в Єгипті пов'язана з описом екзотичних тварин, що брали участь в святковій процесії при дворі Птолемея Філадельфа. Дана обставина насторожує, оскільки стародавні єгиптяни робили спроби приручити майже всіх тварин, з якими зустрічалися, включаючи гієну з її "соціальними звичками", необхідними для успішної domestикації, африканського буйвола, антилопу орнікс, страуса, кішку і мангусту. Гіпопотам – єдиний крупний представник місцевої фауни, якого жителі давнього Єгипту не намагалися приручити, був об'єктом безжального полювання в античності. Відомо, що в греко-римську епоху поголів'я гіпопотамів сильно скоротилося. Якщо в I тис. до н.е. вони ще водилися в болотах Палестини, то в перші століття нашої ери їх вже не можна було зустріти за межами Нільської долини. Екологічні потрясіння кінця льодовикової епохи могли повністю змінити ареали популяцій багатьох видів тварин і рослин. В плувіальний період волога Сахара була скоріше житлом для гіпопотамів, ніж верблюдів. Лише аридизація клімату в III тис. до н.е. підготувала умови для розповсюдження і подальшої domestикації верблюда в Північній Африці. Поступова трансформація життєвого укладу людини в даному регіоні, яка закінчилася повним витісненням колісного транспорту верблюдом в ісламську епоху, була, таким чином, результатом глибоких змін клімату, що відбулися в III тис. до н.е.

Стисло зупинюся на рослинах, що не уникнули сумної долі через втручання в природу античної людини. Відомий приклад – єгипетський

папірус. Рослина так широко використовувалася в стародавньому світі, що це призвело до її зникнення в долині Нілу ще у далекому минулому. До початку розповсюдження в Єгипті сучасних іригаційних систем, які згубно впливали на папірус, він вже належав до числа рідкісних рослин. Сьогодні відоме єдине місце в Нільській долині Єгипту, де збереглося декілька десятків екземплярів цієї рослини. На щастя, папірус все ще часто зустрічається в Центральній Африці.

З найдавніших часів люди впливають на фізичні умови природного середовища, створюючи антропогенні ландшафти. Свідчення про це можна знайти ще у античних авторів. В II ст. Павсаній відзначав, що річка Ахелой в Етолії (стародавня область у Середній Греції, населена племенами еолійців; була однією з найбільш відсталих областей Греції) перестала приносити і відкладати намул, після того, як область була завойована римлянами і обезлюдніла. Павсаній помітив стійкий зв'язок між густонаселеними районами інтенсивного землеробства і ерозією ґрунтів, яка призводила до утворення алювіальних відкладень в долинах річок. Сучасні геологічні і географічні спостереження у низці районів Середземномор'я підтверджують правильність даного спостереження. Інтенсивне рільництво, дійсно, могло суттєво змінити природний ландшафт в окремих областях стародавньої Греції. Воно сприяло ерозії ґрунтів на схилах горбів, зсувам і алювіальним відкладам у річкових заплавах і низинах. Сильна ерозія ґрунтів спостерігалася в стародавній Італії. Недавні дослідження інфраструктури старогрецьких колоній на півдні Італії дозволили зробити висновок, що значне зростання населення Метапонта в VI-IV ст. до н.е. співпадає із змінами рівня річок і більш потужними алювіальними відкладеннями в їх гирлах.

Логічно постає закономірне питання: що впливало на флуктуації чисельності населення в античну епоху? На початку століття Е. Хантінгтон виступив з теорією пульсуючого клімату Євразії. Він пов'язував занепад Римської імперії з настанням тривалих посух, які супроводжувались занепадом сільського господарства і скороченням числа населення. Дослідження істориків і екологів останніх десятиріч показали, що в середньовічній Європі разом з коливаннями клімату відбувалися значні коливання чисельності населення.

Руйнуючи середовище проживання, стародавні народи прирікали себе на вимирання. Один з найпереконливіших прикладів – острів Паски. Аналіз квіткового пилку показав, що полінезійські колоністи знищили всі дерева на цьому острові, який колись ряснів рослинністю. В результаті посилилася ерозія ґрунтів, що призвела деградацію землеробства і занепад культури, яка залишила загадкові мегалітичні скульптури. Загублений в просторах Тихого океану острів виявився пасткою для його мешканців, приречених на вимирання в тих непридатних для життя екологічних умовах.

Дайте відповіді на запитання:

- *Які типи джерел дають інформацію про стан екології стародавнього світу в античний період?*
- *Поясніть теорію екологічного детермінізму (Гіппократ).*

- *Які проблеми досліджував засновник «біогеографії рослин» Феофраст?*
- *Охарактеризуйте клімат Давньої Греції.*
- *Поясніть науковий метод вивчення стародавньої екології – палінологію.*
- *Як за допомогою методу дендрохронології вивчають клімат стародавнього світу?*
- *Назвіть, які зміни клімату вплинули на історію перших цивілізацій Стародавнього Сходу, Європи та Африки?*
- *Охарактеризуйте екологічну проблему античності – зникнення лісів в Середземномор'ї.*
- *Опишіть ареали розповсюдження садових культур та процеси одомашнення тварин в Античності.*

Федели П. Человек и природная среда в Римском мире / П.Федели/ Перевод Е.В.Ляпустиной // Вестник древней истории. – 1995. – №3. – С.103-109.

ЛЮДИНА І ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ В РИМСЬКОМУ СВІТІ

1. Природний детермінізм. Проблема відносин між людиною і природою впродовж століть викликала гострі суперечки, одна з яких пов'язана з уявленням про панування природного середовища над людиною, інша ж – з ідеєю переваги людини над природою. Натомість, зовсім не звертали увагу на неминучу взаємодію і взаємозумовленість населення і його власної екосистеми.

У теоретичних побудовах і світогляді народів, які домоглися панування над іншими, сформульована таким чином проблема мала своє застосування і пояснення. Зокрема, римляни не сумнівалися у тому, що їхня перевага над іншими народами забезпечувалася також і кращим природним середовищем, у якому вони жили. Утім, таке переконання вони перейняли з грецької ментальності. Сьогодні нас може дивувати твердження Арістотеля про те, що "племена, які живуть у країнах з холодним кліматом, зокрема у Європі, сповнені мужності, але недостатньо наділені розумом і здібностями до ремесел... Народи, які населяють Азію, обдаровані духовно і відрізняються вмінням до ремесел, але їм не вистачає мужності; тому вони живуть у підпорядкуванні і становищі рабів. Еллінський рід, займаючи проміжне положення, поєднує в собі і ті й ті властивості: він володіє і мужнім характером, і розумовими здібностями; тому він зберігає свою волю, користується найкращим державним устроєм і здатний панувати над усіма, якби він тільки був об'єднаний одним державним ладом" (перекл. С.А. Жебелева). Однак, потрібно пам'ятати, що ця теорія, яка була названа в новий час "природного детермінізму", народилася не в Арістотеля: виразну форму вона знайшла вже у Гіппократа, який у трактаті "Про повітря, воду і місцевість" установлює причинно-наслідковий зв'язок між природними умовами та фізичним і духовним виглядом людини, будучи упевненим, що не тільки зовнішній вигляд жителів, але також і їхній характер і звичаї залежать від клімату та географічних умов.

Думка Гіппократа про те, що стан людського організму і навіть характер різних племен і народів обумовлені насамперед вирішальною роллю клімату, здобула популярність і в римському світі. У ролі сполучної ланки при цьому виступав Посидоній; але особливо багата на такі погляди традиція періоду Імперії – від Лівія до Вітрувія, Курція Руфа, Плінія Старшого і Страбона. В часи Імперії перевага Європи з погляду природних умов проголошувалося також і діячами грецької культури; Страбон, який цитував Посидонія, демонструє очевидне розуміння вирашного положення Європи, цивілізаторської функції, яку колись виконували греки, а в його час – римляни, а також ущербності інших народів, пов'язаної з їх несприятливим географічним положенням.

Показово, що з точки зору римлян, варвара характеризує саме його "місце проживання", котре визначається географічними факторами, кліматом, розташуванням країни, природним середовищем. В римських описах варварів постійно в якості їх "місця проживання" фігурують *solitudines* (великі необроблені простори): саме тому що така «дика» природа перешкоджає зародженню і розвитку цивілізації. Або в таких описах йдеться про похмурі області, розташовані біля крайніх меж землі, де через неможливість контактів з цивілізованим світом може царювати тільки *ferocia*, якій благосприяє пільма, що нависла над цими районами. Але типове середовище варвара – лісова хаща, важкодоступна, а значить небезпека, що таїть, багата рослинністю і тому темна: можливість сховатися в ній сприяє збереженню примітивного способу життя в її мешканців.

2. *Занепокоєність станом навколишнього середовища.* Те, що римляни були занепокоєні через стан природного середовища і задумувалися над питанням про відносини між людиною і її природним "місцем проживання", підтверджує хоча б такий показовий приклад: при виборі сільськогосподарських маєтків потрібно проявляти обачність і ретельно оцінювати їхні природні властивості, перш ніж приступати до необачливих придбань. Якщо всі автори, які писали про сільське господарство, наполягають на необхідності вибирати ділянки не тільки родючі, але і здорові, це пояснюється тим, що були *loca pestilentia*, де царювала малярія, або зони, важкі для проживання, як-от деякі місця в Кампанії, заражені сірчистими випарами. Про це розповідає Варрон, який протиставляє здорові ділянки з надійним прибутком нездоровим, проявляючи очевидне розуміння негативного характеру відносин людина – середовище та необхідності оздоровчих заходів. В його праці відзначається невсипуща турбота не тільки про вибір ідеального природного середовища, але також і про здоров'я хліборобів. Якщо, з однієї точки зору вважається, що здоровий характер того чи іншого місця залежить не від людини, а від природи, то з іншого боку, за людиною визнаються значні можливості її втручання заради пом'якшення небезпеки завдяки дії її *scientia*. Тип ґрунту, смак води, випари, клімат, відкритість згубним вітрам – усе це моменти, яким можна протистояти, застосовуючи технічні засоби та ціною відповідних витрат.

Пасаж Варрона демонструє нам реальність сільського господарства, у якому втручання людини майже обмежено. Тут слід підкреслити, що усе-таки він вірить в науку і можливості людини впливати на несприятливі природні умови: утілити задум у реальну дію повинно було бути нелегко, особливо якщо його супроводжували побоювання релігійного характеру. У розумінні давніх людей святотатством вважалося будь-яке втручання людей, здатне змінити те, що мудро улаштувала природа, і воно піддавалося ризикам божественної кари. Тому будь-яке втручання в природне середовище вимагає відповідного очищення.

Як приклад ризиків, якими супроводжувалося будь-яке втручання в природу, в античному світі було відоме Камеринське болото. Цей випадок згадають у коментарі Сервія: коли жителі Камерини вирішили осушити хвороботворне болото, розташоване поблизу міста, оракул Аполлона закликав їх не створювати перешкод природному ходові речей, буквально: "не рухати Камерину". Жителі Камерини не звернули на це уваги і взялися до оздоровчих робіт, але були покарані, тому що саме ця упорядкована місцевість й відкрила ворогам доступ до міста. Оракул став настільки відомим, що його використовували й надалі для того, щоб ставити релігійні бар'єри на шляху здійснення суспільно важливих робіт. Опинившись перед необхідністю враховувати і поважати такі релігійні приписи, у реальному житті окремі люди зіштовхувалися з постійно зростаючим вторгненням у світ природи, починаючи із сільськогосподарської діяльності. Землеробство, дійсно розглядали як насильство над природою, яка перебувала під сакральним захистом. Широко відома концепція первісного мислення, відповідно до якої займатися землеробством – це те ж саме, що мучити і ранили землю; а отже, копати її – те ж саме, що і втикати кинджал у груди рідної матері, рвати траву – те ж саме, що і смикати материнське волосся. Так що під час заняття сільським господарством необхідно приймати запобіжні заходи шляхом виконання відповідних очисних і спокутних обрядів стосовно Матері-Землі.

3. Змінена природа. Загалом можна констатувати, що перші елементи втручання в навколишнє середовище починають проявлятися паралельно з розвитком першої скромної промислової діяльності (потреби металургії і відходи при виплавці; використання деревини і знищення лісів; обробка шкір і забруднення водних потоків). Тому розглянемо відношення римлян до природних і водних ресурсів, а також їхню роль у погіршенні стану навколишнього середовища, що вже на той час почалося.

Сьогодні проблема використання природних ресурсів постає усе більш драматично, тобто є очевидне усвідомлення того, що – за винятком сонячної енергії – усі природні блага, які традиційно вважалися невичерпними, від ґрунту і води до повітря і викопних видів палива, важко постраждали в результаті їх бездумного і нераціонального використання індустріальною цивілізацією. Зрозуміло, давнім людям їх екологічне "місце проживання" являлося зовсім інакше, і це виправдує існування міфу про невичерпність природних ресурсів у літературній творчості античності. У Греції таке розуміння, у зв'язку з використанням підземних ресурсів, знайшло своє

відображення в трактаті Ксенофонта "Про податки", у якому не один раз стверджується про невичерпність пентеліконського мармуру в Аттиці, а також і Лавріонських родовищ срібла – усього того, що гарантувало панування Афін. Ксенофонт стверджує, що незважаючи на постійний видобуток срібла в Лавріоні запаси цього металу нітрохи не зменшилися згодом.

Зовсім інше розуміння питання і очевидний натяк на можливість вичерпування корисних копалин відображені у Плінія Старшого. На початку уривку Плінія виражається страх перед святотатством: проникати в надра землі з метою пошуку дорогоцінних металів рівнозначно вступові в контакт з Аїдом. Більш того, видобуток копалин протиставляється сільському господарству; для Плінія багатства, приховані в глибинах землі, варто вважати загибеллю для людини, яка не задумуючись спускається в пекло, але ж розум її здатен передбачати той день, коли земля виявиться цілком проораною зсередини. Ці слова дозволяють нам прослідкувати в нього, крім пересічного виступу проти людської ненаситності, інтуїтивне розуміння можливого вичерпування природних ресурсів з вини діяльності людей.

Більш ніж будь-який інший елемент природи, вода була пов'язана з цілим ланцюгом релігійних цінностей, які забезпечували джерелам і рікам – від маленьких і до найбільших – шанобливу повагу і міцний захист. Через сакральний характер води будь-яка дія, спрямована на зміну або регулювання її плину, застосовувалася тільки в крайньому разі.

Тацит повідомляє про те, як навіть сенат у 15 р. н.е. відмовився від проведення необхідних робіт для запобігання постійних розливів Тибру саме через побоювання релігійного характеру. Мова йде про важливий уривок, завдяки якому нам вдалося зрозуміти, навколо яких аргументів розгорталася дискусія з питань про охорону навколишнього середовища в Римі дві тисячі років тому. Отже: є проблема, що потребує термінового вирішення (порушення гідрогеологічного режиму, яке приводить до постійних розливів Тибру), але не встановлені справжні причини, що полягали в нищівній вирубці лісів. Чіпляючись за наслідки, які необхідно усунути, висувують ряд пропозицій, у яких противники будь-яких змін убачають джерело майбутніх нещасть. Рішення, які повинні були б бути втілені в життя, передбачають досить масштабні і радикальні заходи (зміну течії рік і озер, які поповнюють Тібр: Кланіс повинен би впадати в Арн, ріку Нар – спустити в канали, а щоб не допустити Велінському озеру скидати свої води в Нар, планували спорудити греблю). Проти цього проекту виступили представники деяких муніципіїв і колоній: флорентинці побоювалися розливів Арна, наповненого водами Кланіса; жителі Інтерамни – того, що їхні родючі поля, залиті Наром, перетворюються в болота, реатинці – того, що Велінське озеро не зможе втримати свої води і проллється на їхні землі. Такі конкретні мотиви потребують діючих аргументів: перший з них, "натурфілософського" порядку, зводиться до того, щоб підтвердити заборону на порушення того, що було встановлено природою, яка не могла помилитися, "визначивши рікам їхні течію, джерела і розливи" (перекл. А.С. Бобовича). Інший аргумент релігійного характеру: необхідно шанувати культи, які союзники присвятили своїм рікам. Як третій і

вирішальний аргумент використовується велич Тібру: як сприйме *divus amnis* намір позбавити його своїх власних приток? Напевно він образиться через применшення свого престижу. В результаті нічого не було зроблено, і Тібр продовжував періодично заливати Рим.

Говорити про забруднення атмосфери в давньому світі може видаватися смішним у наші дні, коли ми змирилися з отруйними промисловими димами, кислотними дощами і навіть з ризиком атомних хмар. Сенека повідомляв у листі до Луцілія (104. 6), описуючи свою втечу з Риму з метою збереження здоров'я в номентанський масток, стверджує: "Ледей я вибрався з міста, із запаху паруючих кухонь, котрі, ледей їх запалять, викидають разом з пилом всі отруйні пари, як враз самопочуття моє змінилося" (перекл. С.А. Ошерова).

Незважаючи на стислість, показовим є уривок з XVIII книги "Природної історії" Плінія, в якому повністю викривається провина людей за забруднення води і повітря. Описуючи рослини, які виростають на доброму ґрунті, Пліній виступає на захист цієї землі-матері, з наступними словами: "...тому що все-таки наш предмет поглиблюється до розгляду землі, яка породжує також і шкідливі речовини. Ми дошкуляємо її своїми власними злочинами й обвинувачуємо її в наших власних провинах. Згоден, вона створила отрути: але хто крім людини їх знайшов? Птахи і звірі задовольняються тим, що їх остерігаються і втікають від них... Ми отруюємо стріли і додаємо до самого заліза ще дещо більш шкідливе. Ми отруюємо навіть ріки і природні стихії. Навіть повітря, необхідне для життя, ми перетворюємо собі на зло".

Однак до найбільш видимих наслідків призводила вирубка лісів. Обезліснення було зумовлено великими обсягами зростання будівельної діяльності й потребами громадських та приватних будинків (крім меблів, необхідне також паливо для приготування їжі, постачання теплом будинків і терм). Деревина потрібна була і для різних видів ремесла, які бурхливо розвивалися – від металургії до виробництва кераміки і скла. В сільському господарстві для нових пасовищ доводилося рубати ліси. Особливо велику втрату лісам нанесла морська політика. У нас є точні дані про методи заготівлі. Один метод полягав у тому, щоб зрубувати дерева під корінь і сплавити колоди по воді до найближчого порту в морі; дерева, які росли далеко від водних потоків і моря, розрубували на частини і перевозили за допомогою в'ючної худоби: ця деревина застосовувалася в ремеслі і домашньому господарстві. Крім того, у значних обсягах розвивався видобуток смоли, яка була важливим місцевим ресурсом, а чималий розмах ділових операцій з нею призводив часом до кривавих зіткнень. Так вимальовується контраст між аграрною економікою, пов'язаною із землею та її ресурсами, і приватними груповими інтересами тих, хто безсоромно експлуатує природу, не турбуючись про наслідки для навколишнього середовища.

Неминучим наслідком значного збезліснення стали порушення гідрогеологічного режиму, більш відчутні в Греції, але які також були помітні у Римі. Давні люди давали цьому пояснення: порушення гідрогеологічного режиму вважалися наслідком непередбачених природних явищ, а відповідальність людей за них ніколи не покладалася. У Римі найбільш

відомими наслідками вирубки цілих лісових масивів були часті повені, викликані розливами Тібру: не випадково вони стали частішими саме тоді, коли посилювалося знищення лісу, викликане необхідністю зібрати всі сили для війни з Карфагеном. Якщо звернутися до свідчень найбільших відомих представників культури, від Лукреція до Горація, Лівія і Сенеки, ми можемо переконатися в тому, що порушення гідрогеологічного режиму пов'язувалися ними або з волею богів, або з катастрофами, спровокованими землею-мачухою.

Дайте відповіді на запитання:

- *Як пояснювалася стародавніми римлянами теорія географічного детермінізму?*
- *В чому проявлялася заклопотаність римлян станом навколишнього середовища?*
- *Наведіть приклади негативного впливу життєдіяльності римлян на природу.*

Шуйський Ю.Д. Зарождение и развитие географической науки в античном мире: учебное пособие /Ю.Д. Шуйський / Одесский национальный ун-т им. И.И.Мечникова. – Одесса: Феникс, 2004. – С. 26-53.

Гекатей Мілетський (546-480 рр. до н.е.). Написав трактат «Опис Землі», який був проникнутий ідеєю натурфілософії, навколишній світ представлений в розвитку, а природа – постійно змінюється. Цей твір складається з двох частин: перша «Європа» (з описом «Північної Азії»), друга – «Азія», до якої ввійшли Лівія («Африка») і Єгипет (відносився до Азії). Цей твір містив карту Світу, відомого на той час людям, - Ойкумени (населеної частини суші). Можливо, карта була запозичена у Анаксимандра. На жаль, до сьогодні ця карта не збереглася, про неї стало відомо із праць інших вчених. На думку Гекатея, кордом між Європою та Азією проходив через Геллеспонт (протока Дарданелли), Понт Евксінський (Чорне море), Кавказькі гори і Каспійське море, яке в той час зображували на картах з'єднаним з Океаном. В даному творі Гекатей описав навколишнє середовище та регіональні риси всіх відомих країн.

Інша важлива праця Гекатея Мілетського була «Генеалогія». В ній зібрані дані про історію суспільств різних країн, про появу людей на Землі, про походження Землі та Всесенної, про історичні події в різних географічних умовах. Важливо, що в даному трактаті історичні події тлумачаться як фактори впливу на природу. Однак з основних ідей полягала в тому, що разом з природою змінюється і суспільство, історія людства, а також що людина може суттєво впливати на природу та змінювати місцевість.

Геродот з Галікарнасу (490-425 рр. до н.е.). вчений активно збирав т.зв. «періоди» – путівники для подорожуючих і купців як важливу географічну інформацію країнознавчого характеру. Цінним його трактатом є «Історія», які александрійські вчені умовно розділили на 9 книг. Розповідаючи про події греко-перських війн, Геродот детально описує географічне положення, природно-господарську структуру і соціально-економічні умови тих територій, на яких велися ці війни. Географічні факти в більшості достовірні, оскільки

трактат написаний на власних описах. Геродот Галікарнаський багато подорожував, був у Малій Азії, Вавілоні, Фінікії, в Єгипті, Кіреней, в містах балканської Греції, на західному узбережжі Чорного моря від Босфору до Ольвії і вздовж узбережжя Малої Азії, описав походження, розселення, і спосіб життя скіфських племен, описав природу Скіфії, висунув гіпотези про походження і розвиток дельт Нілу, Дунаю, Дністра, Дніпра, Дону, Кубані. За результатами своїх подорожей і аналізу дорожніх записок склав картографічну схему Землі згідно уявлень його сучасників. Він звернув увагу на географічну проблему взаємовпливу природи і антропогенної діяльності. Особливо багато уваги Геродот надає Істру (Дунаю), пишучи, що «Істр – це найбільша з відомих нам рік. В Істр впадає багато рік...». І перераховує шість великих приток нижнього Дунаю – сучасні Прут, Арджеш, Муреш, Іскір, Драву і Саву. Вперше дав відносно повне уявлення про північно-східну частину Африки і басейн Нілу. Починаючи з праць Геродота, стали розвиватися ідеї про співвідношення площі суші і океану, про картографування місцевості, а також проблема взаємодії «людина-природа». Знайшла своє втілення ідея про розвиток природи в часі та ідея діалектичного розвитку Землі.

Гіппократ Косський (460-356 рр. до н.е.) – відомий мислитель, філософ, лікар та цілитель, реформатор медицини, вніс вагомий внесок у розвиток природознавства та географії. Як подорожуючий лікар («періодевт»), Гіппократ відвідав і описав природу континентальної і острівної Греції, Скіфії, Малої Азії, Лівії, Близького Сходу, узбережжя Егейського, Мармурового, Чорного і Азовського морів. Пізніше його праці були об'єднані в 59 творів, які зібрали вчені Александрійської бібліотеки. Найбільш важливі географічні трактати – це «Про повітря, воду і місцевості», «Прогностика», «Епідемії». В них подано країнознавчі характеристики різних територій, думки про походження природних елементів, зроблено спроби систематизувати елементи ландшафту. Але основна увага звертається на вплив навколишніх природних умов на здоров'я людини, утверджується думка про походження людини як частини природи. За основу пізнання світу Гіппократ бере пряме спостереження, спілкування з природою, безпосередній опис, т.зв. «здобування» фактів, і описав методи отримання фактів. Дав характеристику клімату, води, ґрунту, рослинності, тваринному світу, всього навколишнього ландшафту з точки зору їх впливу на людину. Вважав незаперечним фактом наявність холодної, помірної та теплої широтних зон на Землі. Сучасні географи вважають Гіппократа засновником медичної географії. Внаслідок, в Середньовіччі, медико-географічні ідеї вплинули на гуманізацію суспільства в процесі протистояння суспільних наук з релігійними.

Піфей з Массалії (IV ст. до н.е.) належить до когорти тих мореплавців, які здійснили територіальні географічні відкриття, складали періпли і путівники – «мандрівки Землею», здобували первинну географічну інформацію подібно Геродоту чи Гіппократу. Він здійснив перше на ті часи плавання «в країну олова і бурштину», до берегів Північної Європи близько 330 р. до н.е. За результатами плавання (близько 165 днів) цей географ і астроном склав періпли

«Про Океан» і «Опис Землі» (які, на жаль, не збереглися), перші письмові джерела з географії приполярних і північної частини помірних широт. Вийшовши в Атлантичний океан через Гібралтарську протоку, Піфей направився вздовж берега на північ і скоро відвідав Оркнейські і Шетландські острови, обплив навколо о.Британія і визначив довжину її берегової лінії в 7861 км (реально 8029 км). Відкрив о.Ірландія, низку Фризських островів, Нідерланди, північно-західне узбережжя сучасної Німеччини, п-ов Ютландія. Досягнув Ісландії («землі Туле»), за уявленням греків, «найбільш крайньої землі на окраїні заселеного Світу», фьордове узбережжя Скандинавії.

Сучасники називали Піфея першим полярним мореплавцем. Він описав природу моря. Перевіряв розрахунки широти і тривалості дня по мірі наближення до полюсу. Піфей шукав торговельний шлях в країну олова і бурштину – в Британію. Він помилково надіявся вернутися в Массалію східним шляхом – через східні ріки і Чорне море або через скіфські річки і Каспій. Але йому це не вдалося здійснити. Увійшовши в Балтійське море і виявивши там бурштинові багатства, змушений був повернутися назад в Північне море. Тим не менше, він довів можливість життя в північних широтах, встановив, що на Півночі море замерзає зимою і «дихає» кожні 6 годин (це явище правильних півдобових припливів), що там сонце літом не заходить, а лід може бути поряд з гарячою водою з вулканічних джерел.

Піфей склав карту Британії, якою користувався Юлій Цезар під час вторгнення на цей острів. І хоча мореплавець привіз багато бочок бурштину і мішків олова та детальні описи побаченого на Півночі, але його сучасники не повірили Піфею. Вони не могли собі уявити, як можна досягнути «кінця Землі» і побувати в такому холоді, де, на їх думку, немає нічого живого, а пізніше оголосили Піфея брехуном, на чому особливо наполягав Страбон. Навіть визнання заслуг Піфея великим Ератосфеном було недостатньо. І тільки через три століття військові походи римлян і праці Плінія старшого підтвердили правоту Піфея, одного з визначних географів античності.

Ератосфен Кіренський (276-194 р. до н.е.) – географ, астроном, філософ, поет, один з найбільших вчених античності Римського періоду, якого називають «істинним батьком географії». Він заклав основи математичної географії. Певний час керував Александрійською бібліотекою, що дало йому можливість вільного доступу до вивчення періплів, переїзів, астрономічних трактатів і математичних манускриптів різних країн і народів. Він визначав Ойкумену як деяку оболонку, яка поширюється в глибину Землі і океану, вгору у повітряний простір і створює умови для існування людини; ці уявлення схожі до уявлень про географічну оболонку. Докладав багато зусиль, що зробити географію точною наукою і вважав, що вона повинна взаємодіяти в таким науками як фізика, медицина, астрономія, математика, філософія.

Важливим географічним документом є карта Світу Ератосфена з паралелями та меридіанами. На ній зображено узбережжя сучасних Біскайської затоки та Англійського каналу, західний виступ п-ова Бретань, а на північ розташовані о-ви Британія та Ірландія. Ось як він описав Аравійський п-ів: «На півночі щасливої Аравії лежить пустеля, на сході – Персидська затока, на заході

– аравійський пів-ів (Червоне море), на півдні – велике море... Аравія майже така за величиною як Індія». Ератосфен уявляв Індію у вигляді великого чотирикутника: «Східну і південну сторони Індії омиває Світове море (Індійський океан); на півночі хребет Емодус (Гімалаї) виконує роль бар'єру між Індією та Скіфією, населеною саками... Західний кордон обмежений Індом». Великі ріки Яксарт і Окс течуть з гір і впадають в Каспій. Істр (Дунай) і Борисфен (Дніпро) впадають в Понт Евксинський (Чорне море).

На картах Ератосфен запропонував застосовувати п'ять широтних поясів. Вперше визначив радіус «земної кулі» (6311 км). Він є автором фундаментального трактату «Географічні нариси» і філософського твору «Платонік». Цей вчений був один з небагатьох, хто повірив мореплавцю Піфею. На своїй карті Світу він розширив кордони Ойкумени, додавши до неї о.Туле, розташований біля полярного кола, і о.Тапробану (о.Цейлон) в Еритрейському морі (Індійському океані). Крайньою східною точкою населених територій він помилково вважав країну Бенгальської затоки.

Цей вчений спробував виміряти розміри Землі. Крім радіуса, він визначив окружність Землі 25000 миль (за сучасними даними це 24860 миль). Ератосфен у своїх розрахунках показав, що гаряча зона займає 48° кулі. На північ і на південь від екватора 24-й градус був визначений як «лінія тропіків». Холодні зони займали до 24° навколо полюсів, крім того, лінія, рівновіддалена від полюса, визначалася як «північне полярне коло» на півночі та «південне полярне коло» на півдні. Помірні широти розміщувалися між тропіками і полярними колами. Ератосфен стверджував, що якщо плисти від Гераклітових Стопів на захід у відкритий океан, то можна досягнути Індії та східних кордонів Імперії Олександра Великого. Цей висновок знали арабські географи IX-XIII ст. Саме цю ідею запозичив Клавдій Птолемей і цією ідеєю через 1700 років керувався Х.Колумб.

Страбон з Амассії (64 р. до н.е. – 24 р. н.е.) – видатний географ, мислитель давньоримської епохи, подорожував по Балканському та Апенінському пів-ам, в Малій Азії, Близькому Сході та Єгипті. Під час подорожей спостерігав за природою та господарством різних країн, порівнював їх, оцінював, намагався зрозуміти та пояснити причини і наслідки. Всяди, де побував, він ві записи і робив замальовки. Автор «Історичних записок» в 40 книгах і «Географії» у 17 книгах, причому другий твір зберігся до сьогодні. Детально описав Кавказ, Крим і Тамань. Його метою було зробити країнознавчий опис Ойкумени на основі більшості матеріалів того часу. Тому географічний трактат Страбона оцінюють як підсумок античних вчень.

Перші дві книги «Географії» носять теоретичний характер, в них йдеться про предмет і об'єкт географії, про походження Землі, подано основи математичної географії. Решту книг Страбона описують окремі країни. Зокрема, 3-6 книги описують країни Західної Європи, 7-10 – Східної та Північної Європи, 11-14 – країни Північного та Східного Причорномор'я, Малої Азії, 15-17 – країни Індію, Месопотамію, Аравію, Єгипет. Відповідно, досліджувані території охопили великі територіальні межі, що показало різноманітність географічних регіональних (країнознавчих) умов та їх

відмінність, вивчення яких посприяло подальшому розвитку географії. Головне завдання географії визначалося Страбоном як встановлення відмінностей місцевостей, описання материків і морів та пояснення цих відмінностей, різноманітність географічних реалій. Названий географічний трактат був призначений для практичного використання державними діячами, полководцями, купцями, регіональною адміністрацією, мореплавцями.

Перш за все Страбон із Амассії підкреслював світоглядне і практичне значення географії. Цю науку він вважав найбільш складною для вивчення, яка вимагає ґрунтовної попередньої підготовки. Будь-який регіон потрібно пов'язати із загальною природною системою Землі і визначити його місце. Цей вчений поглибив пізнання проблеми взаємовідносин людини з природою, вказав на географічність цієї проблеми. Завжди притримувався концепції мінливості навколишнього середовища.

Розмірковуючи про проблему співвідношення площі Океану і Суші, цей філософ вказував: «Всюди, де людині можливо було проникнути до краю Землі, знаходилось море, яке ми називаємо Океаном... Він тече в одному басейні і не переривається». Такий вислів можна визначити як встановлення якості нерозривності Світового океану як його важливої якості.

Такі світоглядно-наукові та географічні уявлення та ідеї були звичайними в той час в Давній Греції, Римській імперії, Єгипті. Вони остаточно утвердили принцип врахування фактору часу в географії і були покладені в основу світогляду давніх людей, базувалися на реальності навколишнього світу, на прямому спостереженні, на природному походженні Землі. Хорологічний аспект вчення Страбона заклав основи принципу локалізму, географічної локальності. Він виступив як активний послідовник ідей та поглядів Ератосфена, Гіппократа, Полібія, Посидонія. Однак піддав сумнівам реальність подорожей на Північ Піфея (приблизно 300 р. до н.е.), оскільки не вірив у можливість людини вижити при таких низьких температурах.

Клавдій Птолемей (90-168 рр.) – давньогрецький філософ, природознавець, астроном, математик. Автор багатьох трактатів: «Велика математична побудова астрономії» в 13 книгах (арабізована назва «Альмагест»), «Керівництво з географії» у 8 книгах, «Хронологічний канон царів» та ряд інших. Склав своєрідний атлас з декілька десятків карт земної поверхні, зокрема, 26 карт з яких були дуже якісними. Як один із працівників Александрійської бібліотеки, мав доступ до великої кількості унікальних першоджерел. Птолемей ввів в науку поняття географічної, зокрема, – картографічної, генералізації. Особливо велику цінність представляють розробки теорії картографічних проекцій. По широті від Скандинавії до верхів'я Нілу і по довжині від Індокитаю до Атлантичного океану К.Птолемей навів координати 8000 пунктів, що в майбутньому стало ґрунтовною основою для побудови карти світу.

К.Птолемей розробив власне бачення навколишнього світу. Воно знайшло відображення в т.зв. «Птолемеєвій системі Світу», в основу якої була покладена геоцентрична концепція. В центрі Всесенної розміщувалася Земля, а Сонце і планети займали орбіти навколо Землі. Геоцентрична система світу

здійснила сильний вплив на ідею походження і місця нашої планети у Вселенній. Пізніше вона була запозичена монахами та ідеологами християнства в період Раннього Середньовіччя.

Розвиваючи ідею про теплові пояси, К.Птолемей дотримувався «теорії антиподів». На карті виділялися дві зони «спаленої землі» у Північній та Південній півкулях, дві помірні зони («Ойкумена» і «Антиподів») і ближче до полюсів дві холодні зони, а біля екватора між цими зонами розташовувалося «Русло Океана». К.Птолемей був великим авторитетом у географії включно до закінчення епохи великих Географічних відкриттів (XVI ст.).

Був автором т.зв. «континентальної теорії», оскільки схилявся до того, що світовий океан займає не більше як третю частину площі поверхні Земля. Зокрема, Індійський океан має форму замкнутої акваторії. Дане уявлення зберігалося в географії до часу плавань Васко да-Гама (1497 р.).

Вчений вів ґрунтовні дослідження природної хронології. К.Птолемей вирішив скористатися часом правління царів від глибокої авнини і прив'язати до них астрономічну шкалу. Таким чином, були закладені перспективи розробки часового принципу в географії. К.Птолемей склав «Хронологічний канон царів», який став важливим джерелом хронології і датування розвитку природи в часі. Він вніс суттєвий внесок у розвиток покомпонентного напрямку в географії, в опис не тільки тих чи інших територій, але й природних факторів, процесів і механізмів розвитку природи. Завжди підкреслював, що географія вивчає не тільки окремі елементи території і територію в цілому, але й мінливість, зміни природи в часі, згідно принципу територіально-часової єдності.

У «Керівництві з географії» К.Птолемей дав повну і якісно систематизовану довідку географічних знань античного світу. Були наведені списки і характеристики гір, рівнин, рік, озер, морів, різних населених пунктів і т.д. Розрізнялася географія (загальне землезнавство плюс картографія) і хорографія (країнознавство).

Дайте відповіді на запитання:

- *Які географічні межі Європи та Азії встановив Гекатей Мілетський?*
- *Які наукові ідеї були висловлені в працях Гекатея Мілетського?*
- *Які регіони описані в «Історії» Геродота?*
- *Які сучасні українські землі описані в працях Геродота?*
- *Чому Гіппократа вважають одним із засновників концепції географічного детермінізму?*
- *Чому Піфея називають першим полярним мореплавцем?*
- *Які землі відкрив Піфей для греків?*
- *Чому Ератосфена називають «батьком географії»?*
- *Яка основна заслуга Ератосфена у визначенні форми і розмірів Землі?*
- *Чому Страбона називають засновником країнознавства?*
- *Які основні географічні ідеї викладені в працях Страбона?*
- *Назвіть основні праці Клавдія Птолемея.*

- *Які помилкові погляди Клавдія Птолемея довго панували у науці Середньовіччя і доби Відродження?*
- *Які наукові погляди Клавдія Птолемея стали суттєвим внеском у географію?*

Перцик Е.Н. Города мира: география мировой урбанизации: Учебное пособие для геогр. специальностей вузов / Евгений Наумович Перцик. – М.: «Международные отношения», 1999. – С.59-91.

Історія міст та історія людського суспільства нероздільні. Міста виникли на зорі рабовласницького способу виробництва, пережили занепад, а потім повільний розвиток при феодальному способі виробництва, вступили в період інтенсивного, але суперечливого, конфліктного розвитку при капіталізмі; при всіх цих суспільно-історичних формаціях місто протистояло селу і разом з тим було ареною запеклої класової боротьби. В ХХ ст. місто вступає в якісно новий період розвитку. Великою надією майбутнього є формування нового гармонійного розселення, становлення міста як місця життя і діяльності вільних людей.

Охарактеризуємо основні історичні типи міст.

1. *Стародавнє місто* (до V ст. н.е.). Виникнення міст відноситься до епохи переходу від первіснообщинного до рабовласницького ладу і пов'язане з поглибленням суспільного розподілу праці, в процесі якого з маси населення, зайнятого сільськогосподарською працею, виділяються як представники державної влади, крупні землевласники, жерці, торговці, так і численне ремісничє населення. Перші значні поселення осілих землевласників, як показують археологічні розкопки, з'явилися в VII - IV тисячоліттях до н.е. Час виникнення перших міст – IV - II тисячоліття до н.е. Найбільший розвиток міста в Стародавньому світі отримали в I тисячолітті до н.е. і на початку I тисячоліття н.е.

Історія Стародавнього світу охоплює декілька тисячоліть, приблизно до V ст. н.е. (до падіння Римської імперії) і включає ряд цивілізацій, серед яких особливе значення мали цивілізації Стародавнього Сходу (Єгипту, Межиріччя, Індії, Китаю) і Античного світу (Стародавньої Греції, Стародавнього Риму). При нескінченно великій кількості варіацій ці два підтипи стародавніх міст – давньосхідний і античний істотно відрізняються: перший заснований на "поголовному рабстві" селян в східних деспотіях, другий – на рабстві в його "класичному вигляді" в античних державах. Вже в Стародавньому світі відбуваються відділення землеробської праці від ремесла і утворення міст. Суспільний поділ праці, у тому числі географічний поділ праці, ще мало помітні зважаючи на переважання натурального господарства. Лише в окремих пунктах великого стратегічного значення, пануючих над навколишньою територією, де до економічних функцій додається (і часто стає визначаючою) адміністративна, місто являється осередком могутньої державної влади, яке притягує до себе всі інші функції (урядовий апарат, армія, ремесла, торгівля), що створює передумови для виникнення найбільших міст. Чисельність населення світу на рубежі нової ери – близько 230 млн. людина. В країнах

Стародавнього Сходу частка міського населення незначна, але окремі міста досягають величезних розмірів (Вавилон, Патна, Александрія – до 500 тис., Мемфіс, Ніневія – 100–250 тис. людина). В грецьких містах-"полісах" зосереджується переважаюча частина населення, але самі вони невеликі і стабільність забезпечення їх продовольством підтримується відтоком надмірного населення в міста-колонії. Деякі міста – політичні і економічні центри античних держав – досягають дуже великої величини (Рим – 1 млн. людина, Афіни і Карфаген – по 150–200 тис.).

МІСТА СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

Перший досвід: від єгипетських пірамід до Великої Китайської стіни

Рабовласницькі цивілізації Стародавнього Сходу, що склалися в басейнах великих річок – Нілу, Тигру і Євфрату, Інду, Гангу, Хуанхе, відрізнялися своїми особливостями. Необхідність об'єднання зусиль величезної кількості людей для будівництва та підтримки іригаційних споруд (за деякими підрахунками, для експлуатації 1 км каналу була потрібна праця 15 тис. людина) рано створювала передумови для виникнення централізованих деспотичних держав, на чолі яких стояв повелитель – фараон, цар, який користувався необмеженою владою. При великій чисельності населення і, отже, великих трудових ресурсах рабство у прямому розумінні в більшості цих країн (на відміну від країн античного світу – Стародавньої Греції, Стародавнього Риму) мало підлегле значення. Тиранічна влада фараонів і царів вимагала ідеологічної підтримки, їх звеличення і обожнювання. З цим була зв'язана виняткова роль жерців і релігії. Зовнішній вираз влада фараонів і царів знаходила в архітектурі гробниць, палаців, храмів, які пригнічували людину. Найбільші споруди давньосхідних деспотій могли бути створені при поганому технічному оснащенні лише шляхом виняткової концентрації підневільної праці. Піраміду Хеопса споруджували близько 100 тис. будівельників протягом 23 років. На будівництво Великої Китайської стіни, яке не припинялося ні вдень, ні вночі близько 10 років, було залучено 2 млн. робочих. Величезна кількість людей гинула при зведенні гігантських споруд.

Важливу і суперечливу роль в долях цивілізацій Стародавнього Сходу зіграла їх "відгородженість" один від одного важкодоступними природними бар'єрами. Гори і пустелі захищали басейни річок – колиски цих цивілізацій – від вторгнень ззовні, але вони ж, обмежуючи зовнішні зв'язки, сприяли застою техніки, сповільненому розвитку суспільних відносин. В майбутньому ця обставина стала однією з чинників, що визначили відставання в розвитку давньосхідних держав в порівнянні з більш динамічними античними, які розвинулися у відкритих для зовнішніх зв'язків районах на берегах Середземного моря. Ізолюваність і консервативність суспільного розвитку давньосхідних цивілізацій сприяли і характерній канонічності основних прийомів в будівництві міст, в архітектурі і мистецтві.

В Єгипті, в родючій долині Ніла, де були потрібні особливо великі зусилля для боротьби з повеннями, для підтримки систем зрошування і

осушення боліт, рано склалися умови для виникнення однієї з найдавніших цивілізацій, створення централізованих держав і розвитку міст. В III тисячолітті до н.е. виникає так зване Стародавнє царство (XXX—XXIII ст. до н.е.) із столицею в Мемфісі. Потім створюються Середнє (XXI—XVIII ст. до н.е.) і Нове (XVI—XI ст. до н.е.) царства із столицею у Фівах.

Віддаленість Фів від Нижнього і Середнього Єгипту, мабуть, мала негативні сторони. В XIX ст. до н.е. столиця на деякий час була перенесена в Кахун, в оазис Фаюм, де велися крупні іригаційні роботи. На початку XIV ст. до н.е. фараон Аменхотеп IV з метою ослабити роль знаті і жерців оголосив помилковими всіх старих богів, закрив їх храми і побудував нову столицю між Фівами і дельтою Нілу – місто Ахетатон. Розташування столиці, що враховує історичні і географічні чинники, було істотно важливим в процесах централізації єгипетської держави і підтримки її єдності.

Величезні за розмірами столичні міста Давнього Єгипту (Мемфіс, Фіви, частково Ахетатон) включали просторі некрополі, храмові комплекси, житлові райони. Характерною їх особливістю була, мабуть, традиція заснування майже кожним фараоном нової резиденції, храмів, гробниць поблизу від старих. Так складалася своєрідна мікрогеографія цих столиць, в межах яких створювалися нові некрополі, палацові і храмові комплекси, а поряд з ними – житлові квартали. При цьому споруди, зведені набагато раніше (особливо житлові квартали, що забудовувалися будинками з цегли-сирцю), занепадали.

При будівництві міст велике значення мала орієнтація на релігійні і астрономічні уявлення. Це відноситься, перш за все, до некрополів і храмових комплексів. Грандіозні піраміди були споруджені поблизу столиці Стародавнього царства – Мемфіса. Перша піраміда була споруджена при фараоні III династії Джоссері в Саккаре. Геніальний архітектор Імхотеп вперше запропонував вертикальну забудову звичайно горизонтально розпластаній гробниці (висота піраміди досягала 60 м). Пізніше (2720 – 2560 рр. до н.е.) в Гізе споруджуються Великі піраміди фараонів Хеопса, Хефрена, Мікеріна та Сфінкс, який їх охороняв. Колосальність розмірів – піраміда Хеопса заввишки 146 м, вище за собор Св. Петра – і зараз справляють найсильніші враження.

В епоху Середнього і Нового царств, коли столицею Єгипту стають Фіви, замість пірамід споруджуються величезні храмові комплекси, у тому числі печерні храми. Збереглися залишки храмових комплексів в Карнакі і Луксорі, наприклад знаменитий гіпостильний (колонний) зал в храмі Амона в Карнакі.

Досліджувати окремі споруди і пам'ятники мистецтва цивілізації Давнього Єгипту виявилось легше, ніж зрозуміти принципи розміщення і структуру староегипетських міст. Значною мірою це пов'язано з тим, що збереглися лише деякі споруди з каменю, а залишки багатьох інших, і особливо житлових споруд з цегли-сирцю, поховані під наступними нашаруваннями. Тому в такому випадку багато інформації дають розкопки короткочасно існуючих міст (Ахетатона, Кахуна), які виявилися відносно доступними якраз тому що вони були покинуті і засипані пісками. Археологічні дослідження дозволили тут розкрити важливі особливості забудови цих міст, що створювалися за регулярним планом.

Країни Східного Середземномор'я – Леванту (від франц. *Levant* або італ. *Levante* – Схід) – Ліван, Сирія, Ізраїль, Палестина, Йорданія – одне з найдавніших вогнищ світової цивілізації. В II–I тисячоліттях до н.е. на території країн Леванту розташовувалися стародавні міста – Тір (нинішній Сур), Сідон (Сайда), Бібл (Джубейбль), Верить (Бейрут), Геліополь (Баальбек) в Лівані, Рабат-Аммон (Амман), Кир-Арешт (Керек), Петра в Йорданії, Дамаск, Раміта (пізніше Лаодікея Приморська, нині Латакія), Халаб (Халпа, пізніше Беройя, нині Халеб, Алеппо), Пальміра (Тадмор) в Сирії, Антіохія (Антакья) на р. Оронто в Південній Туреччині, Єрусалим, Ієрихон, Кесарія, Іюппія (Яффа), Самарія, Віфлеєм, Назарет в Палестині і багато інших. Від деяких з них, колись багатих і відомих, залишилися залишки величних стародавніх споруд (Баальбек, Бейрут, Пальміра), на місці інших виросли сучасні міста (Дамаск, Бейрут, Єрусалим, Амман, Халеб, Латакія, Ієрихон), інші стали невеликими поселеннями або зовсім зникли з географічної карти.

Особливе місце в історії цивілізації посідає Єрусалим – місто, в якому перетнулися шляхи трьох світових релігій та історичні долі народів, що жили тут тисячі літ. Перші згадки про Єрусалим відносяться до середини II тисячоліття до н.е. Близько 1000 р. до н.е. цар Давид об'єднав старовірські держави на півночі Палестини – в Самарії і Галілеї і на півдні – в Іудеї і зробив Єрусалим, на той час вже могутню фортецю, столицею Ізраїлю. В 960 р. до н.е. його син цар Соломон побудував перший єрусалимський храм, що став духовним центром всіх ізраїльських колін. З Єрусалимом пов'язане зародження християнського вчення, тут був розіпнутий Христос, і численні пам'ятники, що ретельно зберігаються, відзначають скорботний шлях Христа на Голгофу і місця, пов'язані з багатьма подіями життя Христа. *Via dolorosa* ("скорботний шлях"), Голгофа ("любове місце" – крутий горб, на якому був розіпнутий Христос, недалеко від стін фортеці, край дороги), Олійна гора, Гефсиманський сад, де Ісус провів ніч перед судом Понтія Пілата – ці назви знає, здається, кожна людина на землі. Серед ранньохристиянських пам'ятників і пізніших християнських споруд – Храм Гробу Господнього (неодноразово перебудовувався), декілька крипт V ст., базиліки на Олійній горі, церкви XI–XIX ст.: св. Анни, св. Іакова, св. Марії Магдалини і ін.

Численні тут пам'ятники й мусульманської архітектури. Серед них мечеть Куббат-ас-Сахра, або мечеть Склі (споруджена в 687–691 рр. на місці зруйнованого римлянами іудейського храму), мечеть аль-Акса (перероблена з християнської базиліки на початку VIII ст., капітально перебудовувалася в VIII і XX ст.). Згідно мусульманського переказу, в мечеті Склі знаходиться місце, від якого відштовхнувся кінь Магомета, підносячись на небо.

МЕЖИРІЧЧЯ

Проте перші міста в історії людства виникли, мабуть, не в Єгипті і не на території країн Леванту, а в південній частині Месопотамії на території стародавніх Шумера і Аккада, в родючих алювіальних долинах нижньої течії Тигру і Євфрату, де раніше, ніж в інших районах, були створені значні гідротехнічні споруди. Тут утворилося близько 20 невеликих міст-держав. Археологічні розкопки і письмові джерела дозволяють не тільки більш менш

точно назвати ці міста і вказати їх на сучасній географічній карті (Урук, Ур, Ніппур, Лагаш і ін.), але і реконструювати їх розміри, планування, зовнішній вигляд.

Місто включало храмовий комплекс у вигляді високого східчастого зіккурату, палац правителя, глинобитні будинки жителів, а також прилеглі ділянки садів і сільськогосподарських земель. Перші міста, мабуть, так сильно вражали уяву людей, що, згідно дійшовшим до нас шумерським переказам, їх будівництво приписувалося небесним богам.

Вавилон ("Брама Бога") у VII ст. до н.е. досягає найвищого розквіту і стає величезним містом з населенням близько 1 млн. людина, з найбільшими спорудами. Розкопки показали, що воно в плані було прямокутником площею близько 10 км², розташоване на обох берегах Євфрату. Основна частина міста розташовувалася на лівому березі річки. Місто було обнесено могутніми фортечними стінами з вісьмома воротами, названими на честь головних богів. Найвеличнішими були подвійні ворота богині Іштар. Від воріт Іштар починалася "священна дорога процесій", що йшла уздовж лівого берега Євфрату вниз за течією річки біля палацу Навуходоноссора до величезної площі Есагіла розміром в 7 га (в жодному з сучасних найбільших міст немає такої величезної площі). На ній знаходився храм Мардука і підносився грандіозний 90-метровий зіккурат Етеменанка – Вавілонська башта – з сімома різнокольоровими сходинками, остання з яких була покрита позолотою. Поряд з Вавілонською баштою, площею Есагіла, храмом Мардука, висячими садами Семіраміди, іншими палацами і храмами розташовувалися в сусідньому житловому районі Меркес – тісні вулиці шириною 1,5-2 м, уздовж яких притискалися один до одного глинобитні будинки місцевих жителів. Контраст не міг не вражати.

Олександр Македонський хотів зробити Вавилон столицею своєї імперії. Проте столицею держави Селевкідів стала Селевкія, побудована в 312 р. до н.е. поблизу на р. Тигр. Величезне місто був покинуто. Страбон, який відвідав Вавилон у I ст. до н.е., написав про нього: "Велике місто – в даний час велика пустеля". В 165 р. Селевкію спіткала доля її попередника: місто, яке налічувало в I ст. н.е. близько 600 тис. жителів, було зруйноване римлянами. В 226-227 рр. н.е. парфянські царі зробили столицею Межиріччя Ктесифон, заснований ними в I в. до н.е. також на р. Тигр навпроти Селевкії; воно стає столицею держави Сасанідів і одним з найбільших і багатих міст Середнього Сходу. Але в VII ст. Ктесифон захопили і зруйнували араби. В 762 р. Аббасиди споруджують тут нову столицю – Багдад. Що досяг великого розквіту в XIII ст. Багдад був повністю зруйнований Тимуром, а потім відновлювався дуже поволі. Таким чином, на невеликому просторі в місці зближення Тигра і Євфрату, яке займало ключове становище в Межиріччі, виникають, руйнуються і створюються поблизу знову (не далі 150 км один від одного) могутні міста – Вавилон, Селевкія, Ктесифон, Багдад — столиці змінювали одна одну на історичній арені держав.

МІСТА АНТИЧНОГО СВІТУ

В II тисячолітті до н.е. головні географічні центри рабовласницької цивілізації переміщуються в зону Середземномор'я. Впродовж приблизно 2000 років центри античного світу переміщаються в межах Середземноморського басейну. Спочатку це міста Фінікії – процвітаючої, але невеликої перенаселеної країни, притиснутої до моря хребтом Ліван; фінікійці – жителі Тіру й інших приморських міст – раніше ніж інші середземноморські народи відправляються в дальні плавання і засновують колонії, у тому числі відомий Карфаген. Потім першість переходить до Криту, пізніше до Мікен. На декілька сторіч незаперечним центром Східного Середземномор'я і всього античного світу стають Афіни. Насамкінець, підноситься Рим, який розташований в центрі Середземноморського басейну і створює величезну імперію, що тягнеться від Гібралтару до Месопотамії, від Північної Африки до Британії.

Антична епоха залишила не тільки неперевершені зразки містобудівного мистецтва, але і велику спадщину "географічної експансії міст", що вражає своїми масштабами території – розповсюдженні сітки міст з одного або кількох материнських міст на обширні території. В VIII – VII ст. до н.е. вихідцями з міст материкової Греції, з островів і узбережжя Егейського моря були засновані сотні міст-колоній на берегах Середземного і Чорного морів. В IV–III ст. до н.е. з'явилися численні елліністичні міста на Сході; пізніше в II – I ст. до н.е., створювалися сотні міст епохи римського містобудування. При цьому було вироблено багато найважливіших принципів і прийомів не тільки архітектурного мистецтва, але й вибору місць для міст, їх територіальної організації і забудови, врахування природних умов.

СТАРОДАВНЯ ГРЕЦІЯ

Основні етапи будівництва старогрецьких міст відповідають загальноприйнятій періодизації історії Стародавньої Греції.

Кріто-Мікенський (Егейський) період (XXII–XII ст. до н.е.). Перший акт грецької історії розгортається на островах Егейського моря і берегах Пелопоннесу. Могутність Критської держави і розквіт її культури ("міноська" на ім'я легендарного царя Кріта – Міноса) відносяться до XVIII–XV ст. до н.е. Палац-лабіринт царя Міноса в Кноссі мав сотні кімнат, тронний зал, майстерні, численні службові, парадні приміщення, прикрашені прекрасними фресками і амфорами.

Виняткове географічне положення Криту на морських шляхах між Європою, Азією і Африкою сприяло його піднесенню. Близько 1400 р. до н.е. міста Криту, як свідчать розкопки, були зруйновані пожежами, пов'язаними або з нападом ахейських племен з материкової Греції, або із стихійним лихом (землетрусом, вулканічним виверженням на о-ві Санторін).

Могутність і розквіт Мікенської держави, населеної прийшлими з півночі греками-ахейцями, припадає на XIV–XII ст. до н.е. При Агамемноні Мікени володіли, за повідомленням Фукідіда, величезним флотом; під час розкопок знайдені великі гробниці, оборонні споруди, палац з тронним залом (мегароном), Левові ворота біля входу в палац.

Під час Троянської війни (близько 1200 р. до н.е.), описаної Гомером в "Іліаді", Троя, або по-грецьки Іліон, — "багате золотом і бронзою" торгівельне місто на північно-західному узбережжі Малої Азії, яке контролювало шляхи в Чорному морі (археологами тут виявлено 9 або 12 нашарувань стародавніх споруд різних епох), — наполегливо оборонялася.

Гомерівський (геройчний) період (XI— VIII ст. до н.е.). Після Троянської війни нові хвилі войовничих племен з півночі — дорійців — вторгнулися на Пелопоннес і заселили його південно-східну частину (Лаконіку), заснували тут Спарту, потім захопили і заселили в Егейському морі острови Крит, Киферу, Родос, засновують в Малій Азії колонії Галікарнас, Кнід і ін. Відтіснені ними іонійці відступають до лісистої Аттики і будують тут ряд міст, головним з яких є Афіни; переселяються на острови Егейського моря (Евбея, Делос, Симос і ін.) і заснують численні колонії на березі Малої Азії — Мілет, Фокею, Ефес і ін. До кінця X ст. до н.е. сформувалася сітка міст-держав — полісів — в материковій Греції, на островах Егейського моря і узбережжі Малої Азії, звідки через деякий час почнуть поширюватися нові хвилі грецької колонізації.

Архаїчний період (VII—VI ст. до н.е.). Поділ праці, відділення ремесла від сільського господарства, утворення полісів і утвердження рабовласницького ладу в результаті політичних революцій VI ст. до н.е. супроводжуються швидким зростанням населення і розвитком морської торгівлі. У пошуках нових природних ресурсів, посівних площ і територій для розселення надмірного населення міста материкової Греції і особливо її колонії на узбережжі Малої Азії і островах Егейського моря відправляють далекі морські експедиції для заснування нових колоній; виникають нові численні колонії в Італії ("Велика Греція") — Сиракузи, Селінунт, Куми, Неаполіс, Елея і ін., на Чорному морі — Синоп, Трапезунд, Істрія (Варна), Тира (Білгород-Дністровський), Ольвія (Херсон), Феодосія, Пантікапей (Керч), Танаїс (Ростов), Фанагорія, Фасис (Поті), Візантій і ін., на середземноморському узбережжі сучасної Франції — Массилія (Марсель), Єгипту — Навкратіда. Про розмір цієї незвичайної в історії містобудівної діяльності свідчить той факт, що тільки з Мілету було засновано 75 колоній. Розвиток суспільного життя, зростання виробництва, розширення географічних знань сприяли розвитку науки. Гекатей з Мілету, "людина — мандрівник" і, ймовірно, перший в історії професійний географ, створює спеціальні географічні праці і карту, використовуючи письмові джерела — "періоди" (описання), які включали "перігези" (описи сухопутних маршрутів); і "періпли" (морські лоції-журнали) і твори, написані професійними "логографами" (ті, хто писав розповіді), на відміну від подібних Гомеру "рапсодів" (мандрівних співаків). Гесіоду належить перший систематичний збірник знань з господарської географії з вказівкою днів сонцестояння, термінів посіву та ін., який пізніше назвали "енциклопедією" географічних знань того часу.

Класичний період (V ст. — перші три чверті IV ст. до н.е.). Найвищий розквіт Греції співпадає з епохою Перікла. До цієї епохи (443—429 рр. до н.е.), що наступила після греко-персидських воєн, відноситься "золоте століття" Афін, коли споруджують Акрополь. "Батько історії" Геродот з Галікарнаса був

одночасно великим географом, який багато подорожував і залишив цінні географічні описи, у тому числі міст; знаменитий лікар Гіппократ сформулював важливі вказівки про вибір майданчиків для міст з погляду впливу природних умов; Гіпподам вперше розробив шахову (прямокутну) схему плану міста і застосував її при плануванні Мілету, Пірея й інших міст.

Елінський період (кінець IV— I ст. до н.е.). В 30-і рр. IV ст. до н.е. в результаті походів Олександра Македонського була створена величезна імперія, що простягнулася від Греції до Середньої Азії, Індії і Єгипту. Величезних розмірів набула містобудівна діяльність Олександра Македонського і його наступників (діадохів) — створення багатьох сотень міст на новому місці або на базі існуючих населених пунктів, але завжди з свідомим врахуванням умов місцевості. Серед них — великі міста Александрія Єгипетська та Антіохія на півночі Сирії, десятки Александрій, Селевкій і інших міст в різних частинах елінського світу. Ця третя хвиля грецької колонізації (якщо вважати двома першими хвилями заселення колоній на островах і берегах Егейського моря в XII—X ст. до н.е. і створення нових колоній на узбережжі Середземного і Чорного морів в VIII—VI ст. до н.е.) розповсюдилася на таку обширну територію, що відомий грекам світ збільшився приблизно в 4 рази.

Споруджуючи свої міста, греки могли будувати в умовах, коли влада деспота чи релігія не тиснули (як в Єгипті, Межиріччі, Персії). Грецьке місто належить общинам, вільним людям, які утворюють поліси.

Особливості природних умов, в яких спочатку засновувалися грецькі міста, сильно вплинули на спосіб життя, економічну і соціальну організацію міст-держав та історично складені принципи і прийоми їх будівництва. Для Греції характерна розчленована берегової лінії і велика кількість зручних гаваней, що сприяли ранньому розвитку мореплавання і широким морським зв'язкам. Сильна пересіченість місцевості, численні гірські ланцюги і їх відроги ділили територію країни на невеликі, більш менш замкнуті улоговини, що сприяло формуванню безлічі дрібних общин і розвитку відособлених систем поселень. Ландшафт з хвилястим, розчленованим рельєфом, багатою рослинністю, м'яким кліматом здійснював великий емоційний і естетичний вплив. Грекам, оточеним "райською природою", здавалося, що боги повинні жити серед них, і тому вони наділили їх людськими рисами. В природі Греції немає нічого надмірного, що здійснює тиск, сам пейзаж ніби виховує в людині відчуття міри. "Людина — міра всіх речей" — вперше було проголошене в грецькій архітектурі, і ця ідея визначила її гуманістичний зміст.

В центрі грецького міста, звичайно на горбі, підносився акрополь ("верхнє місто") з головними храмами, іншими культовими і громадськими спорудами. Навколо розташовувалася решта частини міста з житловими і ремісничими кварталами та агорою — ринковою площею. Декілька міст або декілька десятків міст створювали союзи (наприклад, союз на чолі з Мегалополем); кожна община, місто набували рис "поліса" (держави) і прагнули "автономії" ("життя за своїми законами") і "автаркії" ("самозадоволення").

Нестача хліба в грецьких містах стала одним із стимулів колонізації хліборобських областей в Північному Причорномор'ї та Сицилії, боротьби за понтійську та сицилійську "хлібні дороги".

Греки рано навчилися при порівняно невеликих витратах праці добре використовувати природні особливості місцевості, досягаючи при цьому не тільки художньої, але і функціональної мети. Території для міст звичайно вибиралися в ключових пунктах відносно до морських і сухопутних шляхів. На морському узбережжі майданчики для міст розташовувалися, як правило, на півостровах із зручними гаванями зі всіх сторін (Мілет, Пірей), або під захистом островів, які захищають від сильних хвиль під час припливу (Александрія), або на берегах проток (Візантій, Пантікапей, Фанагорія). Бухти вибирали мілководні з мілинами, де весельні судна можна було будувати, смолити, ремонтувати. Влаштовувалися дві гавані — військова (менша за розмірами, але краще захищена) і торгівельна; обидві обносилися стінами. Елінські міста розташовані вдалині від моря, зводили на берегах річок, на великих торгівельних шляхах, в сприятливих умовах для оборони.

Оскільки у греків не було стільки рабів, як у єгиптян, вавілонян, а пізніше у римлян, для здійснення масштабних робіт з вертикального планування території, при спорудженні міст вони намагалися добре вписатися в рельєф, уважно враховували мікроклімат. Вибирали територію з невеликим нахилом, щоб не ускладнювати відведення стоку, вміло використовували природні тераси. Неодмінно прагнули мати в своєму розпорядженні в межах міста підвищення, горб чи площу, на якій можна було розмістити акрополь, і пологі схили, які використовували вже з якнайменшими витратами сили і праці для будівництва трибун для глядачів театрів і стадіонів.

СТАРОДАВНІЙ РИМ

В епоху Стародавнього Риму географічний і містобудівний досвід людства в спорудженні міст ще більш розширився. Заснований в 753 р. до н.е. Стародавній Рим за 12 століть свого існування (до падіння його в 476 р.) створив величезну рабовласницьку імперію.

Завоювавши Грецію, римляни значною мірою виявилися під впливом грецької культури. Але сприйнявши грецький досвід будівництва міст, широко використавши методи і прийоми будівництва, знайдені у інших народів (спочатку у етрусків, потім у багатьох інших), римляни надзвичайно розширили географічні рамки містобудування, підпорядкували його стратегічним завданням розширення і управління гігантською імперією. Вони розвинули технічні основи містобудування, створили багато нових видів споруд (форуми, амфітеатри, цирки, терми, базиліки, мости, дороги, акведуки), розробили нові типи конструкцій (арки, аркади, купольні перекриття), додали колосальні розміри багатьом спорудам.

У великій спадщині, залишеній давньоримським містобудуванням, найбільш цікавим є Стародавній Рим — величезне місто, що налічувало в кінці IV ст. н.е., можливо, до 2 млн. жителів. До III ст. н.е. працею сотень тисяч рабів тут був створений грандіозний комплекс громадських будівель. Серед них Колізей — гігантський амфітеатр Флавієв, що вміщав 87 тис. глядачів; Великий

Цирк на 250 тис. глядачів, Пантеон на 2 тис. осіб, численні терми: Трояна, Каракалли, Діоклетіана. (Терми Каракалли займали близько 40 га, в залах яких одночасно могло знаходитися 3 тис. осіб.) До міста були підведені могутні водопроводи, що забезпечували його великою кількістю свіжої води. Проте житло й інженерне оснащення були неоднаковими в різних кварталах Риму: відомо, що разом з особняками патриціїв були безліч інсул — житлові будинки з 3-6 поверхами з кімнатами, розташованими по коридорній системі, з жолобами, по яких скидалися нечистоти. Більшість інсул, в яких проживало найбільше населення міста, розташовувалася на вузьких, темних вулицях, по яких важко було проїхати возу.

Рим важко уявити без численних скульптур, які прикрашали місто. Говорили, що в Стародавньому Римі окрім міста живих людей було ще місто статуй. Статуї, призначені для загального огляду і особливо для сім'ї (так звані приватні портрети), повинні були виражати не тільки портретну схожість, але і психологію людей.

Римське містобудування залишило величезну спадщину у всіх частинах великої імперії. Чудова здатність римлян виявляти на завойованій території стратегічно найцінніші пункти виявилася в тому, що вони вибрали майданчики багатьох майбутніх європейських столиць — Лютеції Парізіорум (Парижа), Віндобони (Відня), Лондоніума (Лондона), Аквінкума (Будапешта), майбутніх великих міст — Колонії Агрипини (Кельна), Августі Вінделікорума (Аугсбурга), Аргенторати (Страсбурга), Лугдуна (Ліона) й ін. Маючи у своєму розпорядженні велику кількість рабів і досконалішу будівельну техніку, римляни не зважали на витрати на вертикальне планування території, зривали горби, засипали яри, споруджували мости і акведуки. Так, відомі римські акведуки — "водопровід, закладений рабами Рима" — не тільки пролягали з усіх боків до міста через рівнини Римської Кампанії, але і стали невід'ємною рисою ландшафту поблизу багатьох заснованих римлянами міст (в деяких з них вони збереглися дотепер, наприклад в іспанській Сеговії). Зате військово-стратегічне положення майбутніх міст римляни оцінювали майже безпомилково. Римські військові табори будувалися за єдиним планом: на перетині двох перпендикулярних вулиць ("кордо" і "декуманус") розташовувався громадський центр з командним пунктом, вівтарем, сховищем казни; в строго передбаченому порядку навколо розміщувалися будинки офіцерів, солдатів, склади зброї, лазні, склади продовольства; прямокутник табору оточувався стіною і ровом, заповненим водою. Як правило, військовий табір ставав ядром міського поселення. Так, наприклад, Аквінкум — центр римської провінції Нижня Паннонія — був споруджений на правому березі Дунаю (в північно-західній частині сучасного Будапешта) на місцевості, звідки контролювалася обширна територія. Оцінивши стратегічне положення Будаїської височини і гори Геллерт, римляни змусили кельтське плем'я еравісків, що розташовувалося тут, переселитися до берегової смуги, ближче до римських укріплень; у 80-і рр. I ст. н.е. в центрі сучасної Обуди, сусідньої з Аквінкумом, був споруджений табір римського військового легіону на 6 тис. солдатів; на північ від нього споруджено цивільне місто Аквінкум, що

отримало в 126 р. ранг муніципія (місто, яке володіло правом самоуправління), а в 194 р. — колонії (тобто, його жителі могли мати римське громадянство). Місто, оснащене потужними вулицями, водопроводом, з численними будівлями налічувало, за деякими оцінками, в II ст. н.е. 12-15 тис., а в першій половині III ст., можливо, 40- 50 тис. мешканців.

Крім багатьох військово-адміністративних центрів серед міст Римської імперії важливе місце займали торговельні, портові, курортні та інші міста. Велике значення мали деякі центри провінцій, особливо Афіни, які налічували 160-180 тис. жителів, і Александрія, число жителів якої досягало, ймовірно, 500 тис. Ці міста залишалися важливими культурними центрами імперії. Довгий час зберігав своє значення і блиск Пергам — столиця союзної Риму держави. В III—IV ст. н.е. чудового розквіту досягла Пальміра, що виросла в оазисі на караванних шляхах з Аравії в Сирію, з її знаменитим ансамблем вулиці Колон. В Північній Африці римляни, зруйнувавши Карфаген, збудували дуже цікаві для аналізу римського містобудування міста Тімгад і Ламгезіс. В Лівані монументальним пам'ятником римського прагнення до величі залишилися розвалини Баальбека. Розкопки Помпеї і Геркуланума поблизу Рима, які були засипані при виверженні Везувію, багато доповнюють аналіз характерних рис римських міст.

Дайте відповіді на запитання:

- *Дайте загальну характеристику стародавньому місту.*
- *Опишіть розвиток міст в Стародавньому Єгипті.*
- *Які міста розвивалися в країнах Леванту?*
- *Як відбувалося містобудівництво в Межиріччі?*
- *Які основні етапи будівництва старогрецьких міст виділяють вчені?*
- *В чому відмінність між стародавніми містами Античної Греції та Риму?*

ТЕМА № 5

ВЗАЄМИНИ МІЖ ЛЮДИНОЮ І ПРИРОДОЮ У СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

План

1. Загальні риси епохи Середньовіччя.
2. Особливості перетворення природи у Середньовіччі.
3. Вплив природних і соціально-економічних чинників на демографічні процеси у Середньовіччі.
4. Зародження промислового виробництва і торгівлі у Європі.
5. Внесок Візантії у пізнання світу.
6. Походи норманів і їх внесок у пізнання світу.
7. Внесок арабів у пізнання світу.

Самостійна робота студентів

Опрацювати фрагменти праць:

1) Кош Ласло Чий ви сини? (огляд угорської етнографії) / Ласло Кош / Переклад Лесі Мушкетик. – Ужгород, 2002. – 243 с.;

2) Перцик Е.Н. Города мира: география мировой урбанизации: Учебное пособие для геогр. специальностей вузов / Евгений Наумович Перцик. – М.: «Международные отношения», 1999. – 380 с.

Кош Ласло Чий ви сини? (огляд угорської етнографії) / Ласло Кош / Переклад Лесі Мушкетик. – Ужгород, 2002. – С.61-77.

ЛЮДИНА Й ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ

Кожну етнографічну групу, культуру й цивілізацію характеризує те, як вона змінює навколишнє середовище, і навпаки, як її формує живе й мертво довкілля. Не буде перебільшенням сказати, що ця система зв'язків є основою культури. У нашому столітті її значення поступово зростає у зв'язку з усвідомленням однієї з найбільших сучасних проблем людства, охорони навколишнього середовища. Це питання не є цілком новим.

Його початки сягають того періоду в історії, коли людина свідомо, тобто системно і постійно почала формувати довкілля та штучним втручанням зруйнувала його первісний стан. Факт втручання сам по собі не підлягає критиці, адже воно стало необхідним і невідворотним паралельно із зростанням кількості населення і народженням цивілізації. Так утворились культури межиріччя древнього Сходу (Месопотамія, Китай, Індія, Єгипет), й так трапилася в Месопотамії, либонь, перша у світовій історії велика природна катастрофа. Причиною було вилуговування постійним поливом без поповнення складу ґрунту, земля стала безплідною, що призвело до загибелі культури. Щодо цього є відомим факт, що чим більш розвинутою є цивілізація, тим менше вона піддається руйнівному впливу природних сил. Багато етнологічних прикладів, не один трагічний випадок є свідченням того, що народ чи етнічна група з низьким культурним рівнем, які змінюють своє звичне біологічне середовище, піддають своє існування фатальній небезпеці, або завдяки зникненню рослинного покриву, або ж вигнанню із обжитої території.

Негри банту, що просувалися з півночі, витіснили із споконвічних земель в район пустелі Калахарі південноафриканські племена бушменів, де їм загрожувало вимирання. Значна частина східноамериканських індіанців загинула тому, що їх усталений протягом століть спосіб життя змінився швидко й примусово. У зв'язку з вищезгаданими фактами – з іншої точки зору – поповнюючись все новими випадками, правдою було й те, що найрозвиненіші індустриальні суспільства через породжене ними ж забруднення і руйнування навколишнього середовища, все більше підлягають непередбаченим наслідкам і завданню шкоди здоров'ю.

У цих випадках явища зміни навколишнього середовища також дуже часто сягають корінням в далеке минуле, для їх зрозуміння недостатньо знання передумов. Масштабні зміни є наслідками і результатом багатовікової систематичної роботи по перетворенню довкілля. Цілі покоління між тим завбачливо пристосовуючись до специфічних природних умов Карпатського

басейну – працювали над тим, щоб створити у цьому регіоні сприятливі умови життя для себе і своїх нащадків.

Постійне перетворення природного середовища

Народи, які впродовж історії довгий чи короткий час мешкали на території майбутньої Угорщини, більшою чи меншою мірою змінювали своє місце проживання. Так виникали різноманітні, доісторичного походження земляні вали, штучні пагорби, які в Алфельді називали гунськими, величезний канал з тих часів, що перетинає Ясшаг, по місцевому Чьорс, рибні ставки Ердеї – Мезьошег, невідомо ким викопані. Культивування задунайської виноградної і фруктових культур, очевидно, почалося ще в колишній римській провінції Паннонії, завдяки старанням її жителів. Є припущення, що тераси на схилах гори Шомло, що дають чудове вино, сягають ще римських часів.

У наш час одностайною в історіографії є думка, що коли угорські завойовники у IX ст. вперше побачили свою сьогодишню батьківщину, край, більша частина якого перебувала в необробленому первісному становищі, за терміном географічної науки, це був «сирий край». Сади здичавіли, римські водопроводи, вілли і міста перетворилися на руїни, уціліли лише рештки гарно прокладених вулиць. Величезні території вкривав суцільний ліс, у долинах річок, що розкинулися поміж гір, й високо розташованих водоймищах, рідко траплялися сліди нищення людської руки, значну частину рівнин займали постійні чи тимчасові водні потоки й болота. Ще складнішою робить картину гіпотеза, згідно з якою на початку IX ст. дуже засушливий кліматичний період привів до загибелі в долинах Дунаю народу аварів, а трохи згодом він дав поштовх до зміни місця проживання угорців, й нарешті, гонфоглалашу.

Саме тому з появою угорців тут починається якісно новий процес зв'язку між людиною і краєм, адже досі за перетворенням природи не стояла добре організована держава, що існувала протягом тривалого періоду. Виняток певною мірою становили лише римляни, які майже півстоліття володіли Задунав'ям. З утворенням угорської держави було створено умови для постійного перетворення, й не лише у менших провінціях, а й у всьому Карпатському регіоні, який складав замкнуту географічну єдність.

Ця велика зміна форми життя, яка характеризується в історіографії як повне припинення кочівництва, переїздів, встановлення західного типу держави і прийняття всіх її суспільних та ідеологічних атрибутів, відбувалася разом із масштабною зміною довкілля. Було ліквідоване родове суспільство, сформовані центри феодалізму, зведено комітатські, єпископські резиденції, збудовано укріплення й церкви для відправ нової релігії. Водночас у веденні господарства більшу роль отримав обробіток землі. Про початок самого складного процесу формування природи через обмеженість письмових джерел ми знаємо відносно мало, та про його розвиток відомо більше, адже знаємо результати.

Після воєн, що зміцнили становище молодого угорського королівства, у XII ст. наступили відносно мирні десятиліття. Зростання потреби в продуктах харчування можна було задовольнити завдяки збільшенню сільськогосподарських угідь. Знищення лісів і боліт відбувалося у цей час на значній частині тогочасної Європи. В Угорщині теж значні території диких необроблених

земель займали під угіддя. У нас на зламі XIII–XIV ст. досяг вершини цей – за історичними мірками – перший, так би мовити, наступ землеробства на дикі, необроблені місцевості. Паралельно зміцніла система сіл, почали формуватися кордони поселень, які можна назвати постійними. Навіть не набагато пізніше – вже у другій половині XIV ст. можна спостерігати нове, більш тривале явище: багато хліборобів полишило невеликі села й перебралося у більш привабливі місцевості, а з часом у сільські міста.

Рівновага поміж людиною і природою створила гармонійні зв'язки. Людина щедро черпала з природної скарбниці, та намагалась надолужити споживання, дати можливість і дозволити живій природі регенеруватися. Співіснування з природою розквітало у такій формі, що відповідала тогочасним господарчим вимогам і демографічній потребі. Яскравим прикладом реалізації цієї точки зору є побудоване на водних течіях комплексне господарювання вздовж річок, із характерними пониззями й верхів'ями – сюди належала значна частина тогочасної країни.

Упорядковували течії річок, та не згідно із взятими в сучасному розумінні вимогами захисту проти повеней – у цьому тоді ще не було значної необхідності, бо поселення вміщалися на пагорбах і горбистих місцевостях вздовж річок, а задля пом'якшення й використання для власної мети спустошливих потоків. Канали, рукави, миси (штучні перетини захисної території берегів річок) й вузькі греблі, у першу чергу, служили для того, щоб вода рухалась не спустошливо, швидко, а повільно розтікаючись. Таким способом могли відновлюватися необхідні для розведення худоби луки й пасовиська, адже незважаючи на розвиток хліборобства, домашні тварини (велика рогата худоба, кінь) у середні віки належали до найважливіших складників господарства. Водними потоками поповнювалися пов'язані з річковими водами рібні ставки, рукави річок, що служили чудовим місцем для пиття. У середні віки риба служила набагато важливішим компонентом харчування, ніж у пізніші часи. Яловичину регулярно споживали лише найбагатші, більшість їла дичину і рибу. У численні дні церковного посту перевага теж надавалася рибі. Риби було багато. Спосіб водного господарювання вкупі із сприятливими кліматичними і біологічними умовами тогочасної Європи створили й утримували в Угорщині неймовірно багаті рібні запаси. Згідно з екологією, що сформувалася у пізнє середньовіччя, третина води складалася з риби, й лише дві третини з просто води. У лісах і полях можна було відшукати плоди та їстівне коріння. Дари природи, які люди систематично збирали, свідчили як про їх популярність на той час, так і про невичерпний природний запас.

Внаслідок чергування вологіших і сухіших погодних періодів, величина земельних угідь то зменшувалася, то розширювалася вслід за підняттям і падінням рівня води. У ранньому середньовіччі було модним використовувати землі методом зміни диких ґрунтів або ж під паром.

Землероби кілька років використовували розоране поле, поки його родюча сила не вичерпувалася, потому йшли далі й деінде починали орати й сіяти, через кілька років знову поверталися до покинутих ділянок. Більш

досконалим ступенем поповнення енергії ґрунту стало багатопільне господарювання, що розповсюдилося з XIII ст. Вже не переходили туди-сюди, а всю орну землю ділили на дві, а згодом – повсюдно лише в XVII–XVIII ст. – на три частини. Одна частина в узгодженому порядку завжди відпочивала, на ній пасли худобу, решту – обробляли. Цьому способу, що дозволяв утримувати рівновагу, слідували на кожній економічно розвинутій території нашого континенту. Хоча довгий час практикувалося не поповнення лісу, а його винищення, у письмових джерелах 1262 р. йдеться вже про вирощений з насіння ліс.

Це було багатосторонньо ускладнене господарювання, яке від користувачів крім знання сільськогосподарської специфіки вимагало гарного знання природних обставин і повністю відповідало поставленим суспільством вимогам. Залишки цього господарювання, які уціліли до XVIII, навіть XIX ст. доводять його стійкість. Завдяки змінам у суспільстві, подальшому збільшенню населення, можливо, середньовічна система тогочасного господарства могла б самоліквідуватися, однак непевне воєнне становище, починаючи з селянської війни під проводом Дожі (1514) до сатмарського миру (1711) прискорило її падіння. Хоч якою простою не була система рибних водоймищ і водного захисту, вона вимагала мирних обставин, постійної турботи. Населення, що втікало від регулярних військ і солдат-мародерів, значну частину оброблених земель "віддало назад" дикій природі. Припинення постійної діяльності, зруйнування умов життя і господарства перешкодили тому, що органічно розвиваючись, замість віджилого, утворився зважений, вищого порядку зв'язок поміж людиною і природнім середовищем. Значних масштабів набув процес, що розпочався ще раніше у XIV–XV ст., який мав на меті перебудову більших, пов'язаних між собою пасовиськ, і який в Алфьольді більш вдалі за місцеположенням місцевості перетворив у великі сільськогосподарські поселення. У час турецьких воєн вони ще дужче приваблювали населення обезлюднених сіл, адже живучи значними групами, навіть без кам'яних мурів, що оточують міста, воно могло почуватися більш безпечно по відношенню до різних зовнішніх ворогів, їх самоврядування могло бути більш дієвим.

Система водних фортець у зв'язку із штучним затопленням з метою захисту підвищила заболочення, разом із тим задля зведення земляних насипів і огорож використовували величезну кількість деревини, запас якої не поповнювався. Угорщина в кінці середньовіччя була одним із самих родючих країв, нарешті відвойований Темешкьоз у час турецького просування 1716–1718 рр. був майже безлюдною і відсталою провінцією. Вже під час п'ятнадцятирічної війни теж застосовували переселення з метою проведення воєнних операцій. Здичавінню культурного регіону сприяла тактика примусового голодування в час антитурецьких визвольних воєн. Австрійське військове керівництво замість проведення битв і завоювання фортець часто змушувало турків здаватися (наприклад Варад, 1692; Дюла, 1695), перешкоджаючи поповненню запасів харчування. В інтересах цього у заздалегідь визволені місця сотнями переселяли села, частина яких ніколи не відродилася, бо їх населення порозбрдалося хто куди. Через рік після

відвоювання Дюли керівництво Будаїської палати спробувало зробити перепис населених пунктів Дюли, які на початку XVI ст. нараховували 74 поселення, та замість людей тут знайшли лише руїни. Коли у 1719р. ця територія знову перейшла у поміщицьку власність, тут було реорганізовано комітат Бекеш, й відродилося лише 9 поселень вздовж Кьорьоша. Не лише на незахищеній рівнині, а й у гористому південно-дунантульському краї ми зустрічаємося з подібним становищем. У середині XVIII ст. деякі шомодські села не мають постійного місця. Їх населення блукає в лісах, що збільшили свою територію.

Між тим у більш мирній Верхній Угорщині інша тенденція сприяла розвитку гірництва, у зв'язку з ним пожвавленню металургії і металообробки. Кожна з цих промислових галузей вимагала великої кількості вугілля. Однак кам'яне вугілля в Угорщині почали видобувати набагато пізніше, лише в другій половині XVIII ст. Вживання деревного вугілля вело до швидкого знищення лісів. Першим у 1426 р. використання лісів довкола свинцевих шахт Зойома урегулював король Жигмонд, й потому почало виходити дедалі більше розпоряджень і законів, які сприяли більш економному використанню деревного запасу. Особливо після королівського наказу, адресованого шахтарським містам гірського краю, почали множитися різні обмежуючі розпорядження. Це означало не лише зміцнення правової думки, а й звуження можливостей. По всій країні поміщики дедалі більше обмежували використання води й лісів кріпаками, встановлювали дедалі більше заборон і вимагали покори.

Здичавіння більшої частини Алфьолда, південних та східних областей Задунав'я та нищення лісу у західних високогірних місцевостях Фелфьолда з обох сторін порушили рівновагу, яка панувала в середньовіччі. Ця зміна була такою масштабною, що вимагала енергійного центрального втручання. Це відбулося у XVIII ст. Значну частину країни треба було не лише реорганізовувати, а й включити в коло більш розвинених господарчих інтересів, тобто "приєднати" до Європи. У ході господарської відбудови, в першу чергу, турбувалися про поповнення населення, закриваючи очі на внутрішню міграцію із східних, більш густонаселених територій, та переселяючи іноземців, головним чином німців, які прибували з місцевостей, розташованих досить далеко одна від одної. На початку XVIII ст. почалася епоха, яка дала безпосередній поштовх формуванню стану природи, характерного для сучасного Карпатського регіону.

Після двох століть безперервних воєн, мирні століття, знову поступово компенсуючи демографічні втрати, принесли збільшення населення у величезному масштабі. Переміщалися сотні сіл, та в східних областях Дунантула, а також у середніх південних областях Алфьолда сформувалася цілком інша, характерна для кінця середньовіччя мережа поселень. Місце дрібних, густо розташованих сіл, зайняли багатолюдні, досить віддалені одне від одного, з протяжними кордонами сільські міста, особливо це стосувалося більшості відроджених південно-угорських місцевостей (Бачка, Баншаг, а також комітати Арад, Чанад, Чонград і Бекеш), які створювали цілком іншу атмосферу, ніж села з постійною кількістю жителів, у західному та північному

регіонах, яких майже не торкнулися війни. Нові поселення будувалися на основі інженерних планів. Для них характерні широкі, прямі вулиці, великі рівномірні ділянки – на противагу іншому типу, який характеризувався переважно нагромадженням "хаотично" зведених будинків, невеликими, неправильної форми ділянками, кривими вуличками, закутками. Картина Середнього Алфьолда змінилася завдяки тому, що на кордонах великих сільських міст з'явилися хутори. Розташовані далеко від центру орні землі було легше використовувати, утримуючи худобу чи обробляючи землю, якщо господар, його сім'я чи слуги тимчасово або постійно поселялися на кордоні.

Переважно на XVIII ст., та частково й на XIX ст. припадає нова хвиля вирубки лісів. Услід за поширенням шахтарських міст і мануфактур з'явилися промислові поселення, що використовували кам'яне вугілля й розширювалися завдяки збільшенню заводів скла і переплавки жирів. Вони руйнували не лише околиці, а й значну частину досі уцілілих в рівнинних та гірських місцевостях лісів. Деревний фонд річкових долин і високорозташованих гірських водоймищ значно зменшився. Заохочуюче впливало те, що ділянки землі для обробітку можна було збільшити, в першу чергу, завдяки вирубці, що було в інтересах як поміщиків, так і кріпаків. Незважаючи на спорадичні розпорядження про збереження багатств природи, принаймні регулювання їх використання, людина тієї епохи дивилася на природу не на як необхідне для існування середовище, а на таке, з яким треба боротися.

Цей період є таким близьким до сучасного, що ми знаємо його відносно детально. Архіви зберегли записи цього, наприклад про спалення лісів, частково ж етнографам вдалося з усної традиції зафіксувати, як велося, до прикладу висушування боліт, іншим словом купинування на берегах Кішбалатона, чи в болотах Ечеді, у двох найбільших досі існуючих місцевостях сучасної Угорщини.

Поряд із винищенням лісів і висушуванням боліт третьою значною формою обробітку земельних ділянок було знищення луків і пасовиськ, передумовою якого було витіснення місць випасу худоби. Однак, повільно наростаючи з кінця XVIII ст., цьому всьому передувала масштабна, на відміну від попередніх місцевих та випадкових, робота по висушуванню проток і водоймищ. Зростаючи поселення, що приймали дедалі більше людей, поширилися в бік низько розташованих місцевостей, які вже треба було захищати від річок більш міцними дамбами. Величезний збиток, завданий двома найбільшими повенями минулого століття (Пешт-Буда, 1838; Сегед, 1879) привернули увагу до цієї проблеми. Орним землям, що збільшилися, теж дедалі більше загрожували періодичні повені.

Збільшення можливостей водних катастроф було пов'язане зі зменшенням території лісів і водним урегулюванням, яке остаточно спрямовувало річки поміж греблями, й було частиною нових поглядів: дедалі більше відтіснити природу й, по можливості, найбільшу територію використовувати в сільському господарстві.

Як наслідок змін довкілля у нашій батьківщині в цей час почали формуватися три регіональні форми, які у міжнародних масштабах захисту природи вважаються характерними для Угорщини кінця XX ст.

Одна з них пуста, угорський степ, яка обезлюдніла в час турецького завоювання, а далі її рештки, що вже з середини XIX ст. вважалися резерватом територій, що використовували під пасовиська.

Друга, що з'явилася внаслідок урегулювання річок, заплавна, є комплексом із т.зв. лісів-галерей, островів, стариць і пов'язаних із ними невеликих боліт.

Обидві мали вторинне походження, адже в середні віки, до прикладу, притока річки Гортобадь була не безлюдною рівниною, а облямованою селами місцевістю, й світ природи перед урегулюванням рік був тут складнішим, багатобарвнішим, ніж сучасна зелена територія, замкнута поміж греблями. Та однаково сьогодні вже обидві форми вважаються "древнім краєм", бо справді мають "музейну" цінність. Така місцина, що зберігає рослинний покрив столітньої чи тисячолітньої давності деінде заледве трапляється, тому їх намагаються оберігати суворими природоохоронними засобами, як наприклад, баторлігетське древнє болото в комітаті Сабольч-Сатмар-Берег і дубовий ліс на болотах поблизу Оча в комітаті Пешт.

Й нарешті, третій тип, який на противагу індустріальному називають сільськогосподарським краєм, що виник зовсім недавно. Це досить розповсюджена регіональна форма, для якої характерні дбайливо доглянуті землі, польові дороги, гаї, упорядковані смуги лісів, шереги хуторів чи виночавильні і непромислові споруди, далекосяжні лінії проводів чи інші подібні об'єкти. Її утворенню однак передують значні роботи по формуванню довкілля.

Інша, ніж у середньовіччя позиція абсолютизму просвіти піднялася до державно-політичного рівня. Меркантильна політика двору вважала важливим, щоб угорське сільське господарство давало дешевшу сировину і продукти харчування провінціям, де розвивалась промисловість. Крім того, з метою поліпшення добробуту населення, тобто платників податків, держава стимулювала освоєння корисних рослин (найуспішніше картоплі) і результативніших способів діяльності (розведення коней, корів). Згодом у час францисканського абсолютизму також лишилося прагнення до перетворення природи. В цю епоху був зведений названий іменем правителя країни бачканський канал ім.Ференца, який полегшував перевезення пшениці й був першою у країні значною водною магістраллю з викопаним річищем. Не набагато пізніше, в епоху реформ частиною угорської національної ідеї стало свідоме перетворення природи, особливо справа упорядкування річок, бо ліберальне дворянство цим самим прагнуло допомагати розквіту держави й народу.

Урегулювання і відведення води досі обмежувалося меншими областями, швидше колом впливу того чи іншого комітату, та у зв'язку з дармовою працею кріпаків і відсутністю координування, й не меншою мірою низьким рівнем технічних рішень, не могло бути справді дійовим. До кінця XVIII ст. у двох

пунктах країни велося більш масштабне упорядкування водоймищ, одне з них мало на меті врятування від систематичного zalивання водою найбільшого річкового острова Дунаю Чаллокьоца. Інше – осушення боліт Баншага, аби відповідно із середньовічною практикою приєднати ці землі до сільськогосподарських угідь і поступово зробити найважливішою житницею імперії Габсбургів. З кінця XVIII ст. у швидкому темпі почалося спрямування річок поміж греблі. У 1815–1817 рр. опади були катастрофічно великими, й незвичайно піднявся рівень усіх річок, що особливо прискорювало роботи. Упорядкування річок не меншою мірою стимулювала поява з 1830-х рр. в угорських водах пароплава, адже для систематичної навігації була потрібна постійна, надійна водна акваторія. Однак, через дуже звивисту течію річок Карпатського басейну (порівняно, наприклад, з Райною і її притоками), а також брак коштів до будівництва розширеної навігаційної системи каналів черга не дійшла. Замість цього водні роботи зосередилися на урегулюванні. Відомо, що найбільший розмах цьому дала діяльність Іштвана Сечені, однак масштабні, загальнодержавного значення роботи почалися лише після 1848 р. і тривали до кінця XIX–XX ст.

Між тим дедалі більше уваги звертається на ліси і запаси деревини. Засідання парламенту у 1791 і 1807 рр. вперше виробили взятий у сучасному розумінні закон захисту лісів, а також розпорядження по прискоренню засадження сипучих пісків. Однак результати цього почали виявлятися дуже повільно і не відновили порушеної масштабними знищеннями рівноваги.

Поміж 1867 і 1914 рр., коли тривали найбільші роботи, величезну суму в тогочасній валюті, більше, ніж 700 мільйонів крон передали на осушення. Роблячи підрахунки в межах сучасної Угорщини, на колишніх заплавах орні землі зросли з 34% до 74%, а ліси і пасовиська зменшилися з 30% до 11%, невикористана територія – з 34% до 15%. Однак осушення і вирубка лісів зросли такою мірою, що виникали проблеми у забезпеченні водою Карпатського регіону. Долини Дунаю й Тиси, головним чином Алфьолд, не лише звільнялися від неконтрольованих вод, а й спекотним літом справді пересихали. Землю зробила безплідною сода.

З дедалі частіше виникаючими посухами спочатку не знали як боротися. У перших двох третинах XIX ст. в середньому кожного третього року фіксували засуху, поки 1863 р. приніс найбільшу в тогочасній Угорщині кліматичну катастрофу. Спершу по Алфьолду вдарила посуха, та вода гірських річок також пересихала, підземні води опускалися, перешкоджаючи збиранню врожаю. На великих територіях припинилися жнива, загибель тварин стала масовою, що відбувалося паралельно з витісненням звичайних порід. Тривалих наслідків не було тому, що життя суспільства стояло на такому ступені організованості, що могло задовольнити потреби, гарний врожай наступних років компенсував нестачу.

У пам'яті ця подія зафіксувалася як «велике зубожіння». Люди були безпорадними, адже не могли встановити точного взаємозв'язку між процесами. Подейкували, що це кара Господня за втручання у життя річок, що й не дивно, бо подібні катаклізми по всій Європі супроводилися схожими поясненнями.

Спеціалісти тоді ще не розуміли наслідків зміни довкілля. Саме перед великою посухою один австрійський геодезист, який взяв участь в упорядкуванні Тиси, видав книгу, у якій передбачав масштабні зміни в області рослинності.

Величина й техніка робіт по урегулюванню загалом завоювала визнання тогочасних європейських спеціалістів, хоча деякі її деталі, наприклад, зв'язок із засухами, досі викликають суперечки. У наш час стосовно кількості населення в Угорщині можна знайти найбільшу на земній кулі захищену від повеней територію. За нею йде Голландія, однак меншою мірою із захисними засобами іншого характеру.

Однак ми бачимо, що в минулому столітті заледве готувалися значні урегулювання та осушення, вже треба було думати про викликане посухою поповнення запасів води. У долинах Тиси і Кьорьоша швидко розпочали подальше розширення і перебудову системи каналів, аби по можливості відновити природну рівновагу, тобто аби в час посухи землі надавалися до поливу, а нижчерозташовані території, що в дощові роки заливалися водою, до відведення внутрішніх вод. Здійснення цієї програми велося до початку, навіть середини ХХ ст.

Становище лісів теж викликало тривогу. Про їх захист мав би турбуватися закон про ліси від 1879 р. Була й можливість для цього та все дарма, бо капіталістичні міста та їх промисловість у величезних масштабах вимагала споживання деревини. У цей час жертвою грабіжницького господарювання стала значна частина досі мало експлуатованих марамарошських та ердейських лісів. Обробку та використання лісу прискорювало формування нової інфраструктури, особливо залізничне перевезення, що перебрало на себе роль плотоспуску.

Численні заняття, існування яких вимагало водного простору, припинили своє існування, чи були повністю занедбані. Щезли люди («чакас»), що жили з використання щедрої рослинності боліт, рибальства та полювання. Швидко зменшилася кількість водних мірошників і поромників, а також рибаків. Сюди ж належить екстенсивний випас худоби під відкритим небом, тобто з весни до зими. Справедливим є заперечення, що цим займалася лише невелика частина населення. Та коли йдеться про довірені пастухам дуже цінні стада худоби, одразу ж виявляється значення цієї галузі, такою ж важливою була й лишилася до наших часів роль риби у харчуванні. Ще більше значення мало додаткове харчування шляхом рибальства і збирання дарів лісів та полів.

Однак зміни виявилися по-справжньому значними у впливі на сільське господарство країни. Виробничі знання, вміння і пов'язаний із ними менталітет населення, майже три четверті якого ще в останній третині минулого століття складали аграрії, змінився між іншим тому, що на збільшених орних землях стало іншим співвідношення продуктів для обробітку. З'явилося багато нових рослин, які мали задовольнити збільшення потреб населення у продуктах споживання чи промислових виробках, багато сортів було витіснено на задній план, навіть забуто. Лайош Кішш на основі усної традиції і письмових пам'яток, за 150 років до осушення у розташованих вздовж боліт селах Реткьоза комітату Сабольч зафіксував понад 31 вид сільськогосподарських рослин і овочів. Вслід

за здійсненням на початку нашого століття урегулюванням змінилося співвідношення важливих культурних рослин. Їх число згідно з реткоським оглядом Лайоша Кішша зменшилося приблизно на 20. Із зернових щезли воти (вид пшениці) та гречка, зменшилися посіви проса. В Ердеї такою ж була доля алакорна (малоурожайний, невибагливий вид пшениці), хоча ще в середині ХХ ст. його вирощували. Скрізь основною стала раніше мало культивована пшениця. На городах перестали висаджувати пряні рослини (наприклад, шафран). Ділянки під капусту, картоплю і коноплю, що вирощувалися для власних потреб, значно збільшилися у зв'язку з ринковим промисловим попитом. Вирощування тютюну переважно перейшло від селян до великих поміщиків. Замість лугового сіна на перший план вийшли посівні кормові рослини, люцерна і віка.

Із значно урізаних рівнинних пасовиськ щезли культивовані століттями види тварин, їх місце зайняли нові, що відповідали новим вимогам. Угорську сіру корову впродовж середньовіччя, очевидно, шляхом сортування, зробили крупнотілою. Угорську м'ясну породу у XVI–XVII ст. переганяли на ярмарки південнонімецьких і східноіталійських міст, як найважливіший товар угорського експорту. Крім того ця тварина гарно ходила в ярмі. З кінця XVIII ст. в Угорщині вона почала витіснятися на противагу різним західноєвропейським породам, яких тримали заради молока. Так само деякі грубошерстні породи овець, які протягом століть вважалися найважливішим джерелом виробництва сукна, з початку минулого століття внаслідок великої кон'юнктури вовни почали втрачати свої позиції порівняно з мериносами, які мали м'яку вовну. Із зміною м'ясних порід, разом із збільшенням споживання яловичини перехід на годівлю кукурудзою створив основу для масштабного вирощування рослини. Замість колишніх напівдиких порід у цей час розповсюдилися вирощувані задля сала свині, а в нашому столітті англійські м'ясні породи.

Ми бачимо, що раніше на нашу батьківщину теж потрапляли нові види рослин і тварин, та ніколи стільки нараз, як у XVIII–XIX ст., й ніколи протягом короткого періоду не набували такого значення. Спробуймо уявити собі наші сільськогосподарські угіддя без кукурудзи і картоплі, чи соняшника й тютюну! Вони однак потрапили до нас у XVII–XVIII ст., а ще пізніше поширилися по всій країні. Геть інший вигляд мали б наші городи без помідорів, паприки, квасолі, що мали американське походження, чи сади, якби їх не збагачували культивовані сорти! Картопля стала дешевим масовим продуктом харчування населення міст і промислових зон. Овочі, зелень стали популярними внаслідок значної зміни смаків у приготуванні страв.

Нововідкриті рослини і породи тварин вимагали від тих, хто займався ними, спеціальних знань, освоєння нових знарядь праці. Сівозміна, що замінила полишення землі "під паром", компенсувала родючу силу землі не відпочинком, а добривами, посилено продукуючи надмір врожаю. Зміна структури заводів мала на меті ринкове забезпечення. Зміна менталітету, до прикладу, може відбуватися саме на цьому ґрунті. Селянин, який турбується про самозабезпечення, думає й діє інакше, ніж той, хто спрямовує надлишки на продаж задля примноження свого багатства чи покращення якості життя.

Угорський край і акація нерозривно пов'язані в сучасній суспільній свідомості, однак існування на нашій батьківщині цієї також американського походження рослини нараховує лише 200–250 років. Згідно з підрахунками, проведеними у 1958 р., на той час 15,8% (201051 гектар) угорського деревного запасу становила акація. Ця цифра перевершує всю обсажену акацією територію інших країн нашого континенту.

Таємниця широкого розповсюдження акації криється в її невибагливості, витривалості. Це дерево прекрасно зміцнює піски – це був головний мотив його приживання – акацію охоче висаджують навколо садіб, подвір'їв, уздовж польових доріг. Однак її деревина порівняно з більш благородними сортами, хоча й використовується у будівництві, є менш цінною для промисловості.

У нові часи роль лісу суттєво змінилася. У середньовіччя він мав, насамперед, мисливську цінність. Не враховуючи гірничих районів, де, як ми бачимо, превалювала металургія, з часом ліс почали використовувати переважно як будівельний матеріал і дрова, систематично збирали придатну до кустарних ремесел деревину, дикі ягоди й фрукти, лікувальні рослини. Сліди цього широкого використання і пов'язаного з цим пізнання природи у ХХ ст., в першу чергу, лишилися у високогірних районах Ердея. У 1970-і рр. в селі Кюкюльйокеменьфалва зібрали дані про 229 видів дикоростучих рослин. Характерним для поглиблення спеціалізації є те, що в один і той же період у басейні Чікі було відомо 68 видів рослин, які можна вживати як природні фарбники у кустарній промисловості. Про співвідношення культурних та дикоростучих рослин свідчить інформація з Дімешбюкка, що знаходиться в Карпатах. Тут із 250 видів зарахованих до бази даних видів 146 репрезентують дику флору, а 104 є культурними рослинами (садові і кімнатні квіти, городні та польові рослини, фруктові дерева, чорнильні дуби).

У розгляді зв'язку між людиною і навколишнім середовищем ми маємо спинитися ще на двох областях, одна з них води, друга – ґрунт і мінеральні копалини.

Шандор Сюч пише, що в середині минулого століття після кольору Шаррета можна було розрізняти воду Кьорьоша, Калло, Береттьо і Тиси, поки вони не змішувалися в болоті. У джерелах окремих місцевостей справді можна було розрізнити кольори річок, де розчинялися певні мінерали. У світі, де не було просвердлених колодязів і прокладених водних артерій, врахування чистоти і придатності води для пиття було життєво необхідним. У поселеннях фіксували й захищали від забруднення викопані колодці з найкращою водою. У гористих та гірських місцевостях так само піклувалися про джерела. В Задунав'ї мінеральні води на діалекті називалися «шаванювіз» (кислою водою), Фелфьолді – «чевіц», в Ердеї «борвіз» (винною). У Ковасні (Гаромсек) у дворах окремих житлових будинків знаходилося понад двісті свердловин із винною водою, що відрізнялися смаком води і іменем власника.

У другій половині минулого століття після будівництва угорських купалень і місць відпочинку аж до середини нашого століття збереглися такі малопривабливі, з незначною подачею води джерела та озера, які згідно з колом відвідувачів називалися «селянськими купальнями».

Знання ґрунтів є органічною рисою досвіду з обробітку землі. Обробка та використання гірських порід та мінералів належить до кола занять дрібних промисловців. Будівництво кам'яних будинків на селі певною мірою розповсюдилося в гористих місцевостях Балатона, в деяких регіонах Фелфьолда й Ердея, та вірогідно, що ця традиція немає значного минулого (XVIII). Застосування гірських порід значною мірою залежить від наявних геологічних зв'язків, й таким чином має локальний характер, та в певних місцевостях, наприклад, у районах Дунаканяра і Бьоржьоня може мати досить багатий досвід (жорна від млина, надмогильний пам'ятник, будівельна прикраса, поїлка для худоби).

Процес, що веде до повільнішої чи швидшої перебудови довкілля, сьогодні не припиняється. Протягом останніх чотирьох-п'яти десятиріч швидка індустріалізація завдала значної шкоди природним цінностям, стрімко змінила картину краю і поселень, значною мірою є ще не вивченими нові, історично важливі зміни форми життя. Ми бачимо, що сільськогосподарський край, характерний для XIX ст., теж витісняється, вважається традиційною і екологічною цінністю. Дороги, залізниці, трамвайні лінії, нові поселення, нові райони міст, значна машинізація і хімізація сільського господарства, поливні канали, озерні господарства можуть непоправно змінювати й руйнувати навколишню природу, ставлячи нові й нові запитання про зв'язок людини й краю.

Історичний та етнографічний досвід спонукає до прагнення рівноваги, не до повернення до давноминулого, а до реалізації гуманної форми, що відповідає сучасним потребам.

Дайте відповіді на запитання:

- *Які природні умови панували у період угорського завоювання в IX ст. на території колишньої римської провінції Паннонії?*
- *Як населення Угорщини використовувало лісові та водні природні ресурси в середні віки?*
- *Які три регіональні форми довкілля сформувалися на території Угорщини в XIX – на початку XX ст.*
- *Які заходи були здійснені угорською владою щодо захисту лісів та упорядкування берегів річок в XIX – XX ст.*
- *Які зміни відбулися в сільському господарстві країни у XX ст.*

Перцик Е.Н. Города мира: география мировой урбанизации: Учебное пособие для геогр. специальностей вузов / Евгений Наумович Перцик. – М.: «Международные отношения», 1999. – С.91-127.

СЕРЕДНЬОВІЧНЕ МІСТО

Середньовічне місто (V – середина XVII ст.). Місто феодального суспільства. В Європі після глибокого занепаду, який переживають міста з крахом рабовласницького ладу і падінням Римської імперії, міста знову оживають тільки в X–XI ст. Посилюється поділ суспільної праці. Населення світу в умовах повільного розвитку продуктивних сил, воєн та епідемій зростає

низькими темпами: 1000 р. — близько 355 млн. людина, 1500 р. — 440 млн., 1650 р. — 550 млн. людина. Зростання міст в цілому обмежено. В містах проживає не більше 3 — 5% населення. Навіть великі по тому часу міста налічують 5-20 тис. жителів. Лише небагато столичних і найбільших торгових міст досягають великих розмірів (в Європі — Париж, Москва, Венеція, Лондон, Севілья, Мадрид, Лісабон і ін. — до 200-500 тис. осіб, в Азії — Чань-ян, Кайфін, Гаунчжоу, Делі — до 0,5-2 млн. осіб).

Середньовіччя — складний і суперечливий період людської історії, спадщина якого у формуванні сітки, планування і вигляду міст на всіх континентах величезна. Розглянемо деякі особливості формування середньовічних міст на європейських прикладах. В Європі в середньовіччі була створена сітка міст, яка зберегла основні свої риси і понині. Економічним джерелом зростання європейських міст був суспільний розподіл праці — відділення ремесла від сільського господарства. Ремісник — колишній селянин — селиться поблизу феодальних замків і під стінами монастирів, де він сподівається знайти захист і ринок збуту у феодалів, їх васалів, їх численної челяді, у монастирської братії і паломників-богомольців. Ремісниче виробництво дає поштовх розвитку товарно-грошових відносин і формуванню купецтва. Тепер не тільки захист від нападу, але і вигідне географічне положення (на перетині важливих торговельних шляхів, біля мосту, броду через річку і т.п.) починає відігравати визначальну роль в розвитку міста.

Боротьба буржуазії зростаючих міст за самоврядування проти феодалів мала прогресивне значення. В міста тікають від феодального свавілля кріпаки. "Міське повітря робить вільним": за правилами, кріпосний селянин, рік і один день, що прожив, в місті ставав вільним.

Істотний вплив на розвиток середньовічних міст здійснила сітка поселень, успадкована від Римської імперії. На місці римських міст вирости Париж, Лондон, Відень, Страсбург, Будапешт, Неаполь, Марсель, Кельн і багато інших міста, особливо італійські, французькі, іспанські. Проте спадкоємність не була прямою: з римських міст продовжували розвиватися лише ті, місцезнаходження яких відповідало новим умовам. Багато процвітаючих римських міст занепали або припинили існування, деякі, навпаки, з незначних поселень розвинулися в крупні центри. Інколи вони виникали по-сусідству з античним містом (наприклад, Будапешт, що виріс на південь від античного Аквінкума), в інших випадках займали лише частину римського поселення (середньовічний Арль розміщувався на арені римського амфітеатру, Рим в середні віки займав лише незначну частину території античного Риму, а на решті території стародавнього міста серед напівзруйнованих споруд, які розбирали на будівельний матеріал, розросталися пустирі і бродили свині).

Велике значення набули торговельні шляхи, які поступово зв'язали між собою головні райони Європи, і, що було особливо важливо, зі Сходом. Торгівля зі Сходом відігравала першорядну роль у формуванні основних торговельних шляхів і дуже сильно впливала на розвиток сітки середньовічних міст. Головні морські шляхи східної торгівлі йшли через Константинополь і

країни Леванту до Венеції та Генуї. Далі через альпійські перевали (Бреннер, Сен-Готард) і від Марселя по Роні йшли дороги до верхів'я Дунаю, Рейну і Сени а потім по Рейну і Сени — до Балтійського і Північного морів.

Важливий морський торгівельний шлях йшов по Північному і Балтійському морях до Новгороду, перетинаючись тут із шляхами по Волзі і Дніпру, які пролягали до Середньої Азії та до Константинополя. Ще один морський шлях після завершення Реконкісти пройшов навкруги Піренейського півострова до портів Північного моря (Брюгге, пізніше Антверпену і Лондону); на цьому шляху особливо виросло значення Барселони, Севільї, Лісабона. Разом з меридіональними сухопутними шляхами Середземне море — Північне море (через перевали і потім по Дунаю — Рейну, по Роні — Сени, а також "янтарним шляхом" через Відень на Краків і далі по Віслі до Гданську) велике значення набули широтні шляхи, наприклад уздовж північних відрогів Рудних гір, Судет і Карпат (Лейпціг — Вроцлав — Краків — Львів — Київ).

Підкреслимо особливу роль річкових шляхів. Оскільки сухопутні дороги погано підтримувалися і були в укрαι непривабливому стані, найзручнішим засобом повідомлення були річкові шляхи, а також канали, які їх зв'язували. Навіть в тих випадках, коли доводилося перенавантажувати товари (на міліні, на річкових порогах і т.п., що завжди служило поштовхом до відкриття на тому місці торгівлі та зростання міста), водний шлях залишався найнадійнішим і неминуче привертая увагу торговців та купців.

Великий вплив на зростання міст мало розташування феодальних замків і монастирів. За умов великої мозаїчності політичної карти середньовічної Європи, яка до того ж постійно перекроювалася, за умов багаточисельності монастирів і абатств (їх кількість обчислювалася кількома тисячами) замки і монастирі утворювали дуже щільну сітку "ядер" майбутніх міст. Але тільки поодинокі з них, які стали резиденціями королів та великих феодалів або ті що привертая велику кількість паломників, сприяли значному економічному зростанню міст. З XII ст., а особливо в XIII—XIV ст. велике значення для зростання міст мали університети, поблизу яких виникали житлові квартали (Латинський в Парижі і ін.).

Найважливішим чинником, що впливав на формування, планування і вигляд середньовічних міст, були війни, які тривали майже безперервно, і постійна загроза нападів з боку чужоземних і власних королів, князів, дрібних феодалів, а то і просто грабіжників і розбійників. Культ сили, легкості наживи в результаті захоплення багатств, зосереджених в містах, робили їх бажаною здобиччю нападаючих; тому турбота про неприступність міста від нападу була укрαι важливою.

Жорстка необхідність скоротити оборонний периметр стін визначала мікрогеографію середньовічного міста. Прагнення до економії території спонукало нарощувати висоту будівель: житлових будинків — до 20-30 м, башт церков і соборів — до 100-150 м, тобто до граничних значень, які можна було досягти при використуванні цеглини і каменя без металевго каркаса. Вулиці, як правило, були дуже вузькими (5-7 м, іноді 2-3 м) і не на всіх могли роз'їхатися зустрічні екіпажі. Щоб скоротити площу, відведену вулицям і

проїздам, житлові будинки будувалися в глибині ділянки і виходили на вулицю коротким фасадом в 2-3 вікна. Таке розташування будинків часто стимулювалося підвищенням податком за протяжність вуличного фасаду будинку. При обмежених витратах на вертикальне планування території забудова переважно відповідала рельєфу і гідрографічній сітці, поступово розвиваючись уздовж доріг, які сходяться до міста. З часом вона охоплювалася все новими кільцями стін. В старих середньовічних містах можна легко знайти залишки декількох поясів стін, після зносу яких в пізніший час звичайно прокладалися кільцеві вулиці або бульвари. Дороги, які сходилися до міста, і вулиці, що їх повторювали, складалися століттями, часто нерационально.

Два ядра — замок феодала або монастир і зростаюче поряд торгівельно-ремісничє поселення — формували структуру середньовічного міста. Замок, монастир споруджувалися на неприступній підвищеній місцевості, а місто внизу поступово обзадовилося власним поясом стін. Замки феодалів і монастирі розташовані на підвищеній місцевості здатні були витримати тривалу облогу. Такі відомі абатства Мон-Сен-Мішель на високій скелі, яку омивають води Ламаншу, замок тевтонських лицарів Марієнбург (Мальборк) в дельті Вісли, неприступний замок герцогів тулузьких Каркассон біля підніжжя Піренеїв, замок Альбрехтсбург маркграфів Мейсенських, королівський Вавель над Краковом, Тоомпеа над Талліном, феодальний замок над Кведлінбургом в горах Гарца і багато інших. Не завжди торгово-ремісничє поселення розвивалося в крупне місто, але коли це відбувалося, саме сюди зміщувався у міру зростання багатства буржуазії головний центр міста, тут споруджувалися собори, церкви, ратуші, удома багатих купців, банкірів, старшин ремісничих цехів.

Середньовічні міста характеризувалися край низьким впорядкуванням: не було, як правило, водопроводу, каналізації, погане мощення вулиць викликало непролазний бруд. Незадовільний санітарний стан міст сприяв частим епідеміям. Видатні архітектурні споруди — собори, церкви, ратуші, палаци, будинки багатих городян — були тісно оточені лавками, майстернями ремісників, халупами бідняків. Наприклад, в Парижі територія навкруги собору Нотр-Дам лише в пізніший час була розчищена від дрібних непоказних споруд. В XI—XII ст. церкви, монастирі, замки в середньовічних містах зводяться в так званому романському стилі. Це стиль важких будівель, огрядних башт, масивних стін.

В XII—XIV ст. над середньовічними містами підносяться шпилі і башти готичних соборів. Готична архітектура стала пристрасним виразом прагнення міст-комун до свободи, в ній долалася важка масивність романського стилю. Цей простір, що вмщав тисячі людей, використовувався не тільки для молитов, але і для зборів городян, містерій і карнавалів.

МІСТА ЕПОХИ ВІДРОДЖЕННЯ В ІТАЛІЇ

В XIII-XV ст., напередодні Великих географічних відкриттів, найбільшими в Європі були міста Італії, які склалися на головних шляхах східної торгівлі: Венеція, Флоренція, Мілан, Неаполь, Рим. Всі ці міста налічували по 100-200 тис. жителів, тоді як багато крупних торгівельних і

промислових центрів тодішньої Європи (Кельн, Гамбург, Нюрнберг, Любек і ін.) мали тільки 20-25 тис., а менш крупні — 5-10 тис. жителів.

Італійські міста, що розвинулися на транзитній торгівлі, не були зацікавлені в політичній єдності. Політична роздробленість Італії зберігалася до 70-х рр. XIX ст. В XIII-XV ст. в містах Італії, першими які стали на шлях капіталістичного розвитку, починається **епоха Відродження**. Буржуазія висувала нові для свого часу прогресивні ідеї й уявлення. Економічний розвиток італійських міст супроводжувався запеклою боротьбою між феодалами і буржуазією, між багатими і бідними, між прихильниками імператорів (гібелінами) і пап (гвельфами), між містами і лігами міст, між німецькими коаліціями італійських міст й німецькими, австрійськими, французькими, іспанськими завойовниками.

Саме в цей час Леонардо да Вінчі створює перший проект районного планування Тоскани, а Філареті, Альберті, Вазарі, Скамоці складають перші генеральні плани міст. В XVI ст. в Італії утверджується складний і пишний стиль бароко (італ. — багоссо, буквально — химерний). Цей стиль в соціальному плані відобразив кризу феодалізму в епоху раннього розвитку капіталізму і первинної колоніальної експансії, реакцію католицької церкви на рух Реформації. Найяскравіше втілення цей стиль отримав в Римі, хоча незабаром набув всеєвропейське значення.

Перехід від ясного, логічного ренесансу до пишного, алогічного бароко відбувався в італійських містах поступово. Спокійний і стійкий план будівель і площ (квадрат, круг), характерний для ренесансних забудов, змінився прагненням до рухомих, незрозумілих "текучих планів" (овал, еліпс, прямокутник). В плануванні міст виникає прагнення до прямолінійних перспектив вулиць, покликаних розкрити величезний простір (ряд нових вулиць-проспектів в Римі), до химерних, живописних форм площ, але які мають чітку вісь симетрії.

Флоренція — це місто розташоване в родючій провінції Тоскана (Флоренція в перекладі з італ. — квітуча), на берегах р. Арно, яка стікає з Апеннінських гір на півдорозі між північноіталійськими містами і папським Римом. Саме Флоренції судилося стати столицею Відродження. Політичний центр міста — знаменита Синьорія (палаццо Веккіо), збудована на місці зруйнованого феодального замку і зберігає в своєму архітектурному вигляді риси неприступної фортеці, вона втілювала свободу, здобуту одним з перших італійських міст-комун. Флоренція розташована в долині р. Арно і оточена кільцем високих пагорбів, впритул підступаючих до річки на півдні і досить далеко віддалених від неї на півночі, де між височиною Фьєзолі і річкою розташована головна частина міста. Обидві частини міста сполучає знаменитий Понті Веккіо — один з небагатьох що збереглися в європейських містах старих мостів, на яких зведені будови в два-три поверхи з ювелірними лавками. За старих часів до нечисленних мостів через річки сходилися потоки людей і місця на них були дуже дорогими для торгівлі (міст Ріальто у Венеції, старі мости через Сену, знесені в XVIII—XIX ст., міст Кремербрюкке, що зберігся, в Ерфурті).

Виняткова роль у містобудуванні епохи Відродження належала середньовічному Риму. Зруйнований і розграбований варварами в V ст. н.е., він тривалий час не відновлювався. В XI ст. його територія була приблизно вчетверо менша від території античного Риму. Але у міру зростання амбіцій Папи римського місто стає місцем великого будівництва. Не зумівши зробити Рим столицею Італії, папи прагнуть зробити його світовим центром католицької церкви. Запросивши найкращих архітекторів, в Римі споруджуються найбільші храми (собор св. Петра, численні ансамблі і палаці).

Після Великих географічних відкриттів положення італійських міст різко змінилося під впливом перенесення торгових шляхів до Атлантичного океану. Найбільш яскраво це виявилось в долі Венеції. Вона була заснована в V ст. н.е. жителями узбережжя Венеціанської затоки, які, рятуючись від нашествя гунів, переселилися на острови посеред лагуни навкруги Ріальто (від лат. *rivus altus* — високий берег). Венеція, у міру розвитку зв'язків між Європою і Сходом, успішно використовувала переваги свого унікального економіко-географічного і військово-стратегічного положення. В IX—X ст. Венеція знаходилася у складі Візантії і зуміла отримати економічні і військово-політичні вигоди з входження у велику імперію, залишаючись практично самостійною; в X ст. вона одержує повну незалежність. В XI-XII ст. Венеції дістаються величезні прибутки від походів хрестоносців, яким вона надає флот для перевезення і постачання. В XIII-XV ст. Венеція перемогла свою головну суперницю в східній торгівлі — Геную. В XV ст. Венеція — найсильніша морська і колоніальна держава з найбільшим в Європі флотом, величезними багатствами, унікальною державною організацією, заснованою на концентрації влади в руках торгово-купецької олігархії.

Але в другій половині XV ст. і особливо на початку XVI ст. економіко-географічне положення Венеції різко змінюється. Захопивши в 1453 р. Константинополь, турки закрили торгівлю італійських міст зі Сходом. Замість традиційних шляхів на схід, які закрили турки імперії Османа, майже раптово для європейців відкриваються нові шляхи по Атлантичному океану навколо Африки і до Америки. За словами венеціанського купця і банкіра Джірелама Прінулі, повідомлення про благополучне повернення Васко та Гама з плавання навколо Африки було сприйнято у Венеції як звістка про катастрофу, що наближається. В 1587 р. остання венеціанська галера прибула до Лондона; надалі торгове значення Венеції швидко падає.

Протягом сторіч низькі острови лагуни, що підіймаються над рівнем приливу всього на півметра, прорізалася каналами і забудовувалися будівлями, споруджуваними на витягнутому з дна каналів ґрунті. Історична острівна частина сучасної Венеції дуже невелика: розташовуючись на 119 островах, розділених 160 каналами і зв'язаних 369 мостами, вона займає не більше 4 км в довжину і 3 км завширшки. Напроти неї острів Лідо, що відділяє лагуну від моря, протягується на 15 км, але його ширина лише близько 500 м.

Сучасній Венеції загрожують повільне осідання ґрунту і підвищення рівня моря (приблизно на 1 см за 10 років); повені і морські бурі, які проникають в лагуну; руйнування мікроорганізмами дерев'яних паль, що

ущільнюють ґрунт; забруднення повітря, що різко посилювалося після того, як на зміну традиційним гондолам прийшли "мото-скафи", а в Местрі, на "континентальному березі" лагуни, виник крупний промисловий район і основна нова частина міста. Погіршуються мікрокліматичні умови: висока вологість в умовах забруднення повітряного басейну сприяє руйнуванню каменя.

Неаполь, столиця Південної Італії, що займає виключно сприятливе географічне положення в центральній частині Середземного моря, між Піренеями, Північною Африкою і Східним Середземномор'ям. Місто розвивалося по іншому шляху, ніж крупні міста Північної Італії: він не перетворився на морську торговельну республіку, не знав розквіту влади комун. "Неаполіс" (нове місто), заснований вихідцями з Греції поряд з вже існуючою іншою грецькою колонією — Партенопеею, що отримала назву "Палеополіс" (старі місто), потім злився з нею в одне місто. В IV ст. до н.е. Неаполь підпав під владу Риму і став одним з важливих міст і портів Римської імперії. В середні віки Неаполь — столиця військово-феодалних володарів. В 1860 р. Неаполь стає одним з міст об'єднаної Італії. Витоки відсталості Півдня Італії, що зберігаються дотепер — в його феодальному минулому, пізньому розвитку капіталістичних відносин.

Дайте відповіді на запитання:

- *Назвіть найбільші міста Середньовіччя.*
- *Які особливості територіальної організації середньовічних міст Європи?*
- *Який вплив на формування сучасної системи розселення мали міста Римської імперії?*
- *Охарактеризуйте декілька італійських міст епохи Відродження.*
- *Який вчений доби Відродження вперше запропонував генеральні плани розбудови міст Італії?*
- *Які особливості територіальної організації міст притаманні для епохи Відродження?*

ТЕМА № 6

ПЕРЕДУМОВИ І ПОЧАТОК ВЕЛИКИХ ГЕОГРАФІЧНИХ ВІДКРИТТІВ

План

1. Значення для Європи торгівлі з Азією.
2. Пошук шляхів у Індію португальськими мореплавцями.
3. Відкриття Х.Колумбом Нового світу та іспанські завоювання в Америці.
4. Виникнення перших колоніальних імперій Португалії та Іспанії.
5. Навколосвітня подорож Ф.Магеллана.

Самостійна робота студентів.

Опрацювати фрагменти праць:

1) Камерон Р. *Краткая экономическая история мира от палеолита до наших дней* / Рондо Камерон. – М.: РОССПЭН, 2001. – 543 с.;

2) Кулик С. *Черный феникс. Африканские сафари* / Сергей Федорович Кулик. – М.: Мысль, 1988. – 511 с.;

Камерон Р. Краткая экономическая история мира от палеолита до наших дней/ Рондо Камерон. – М.: РОССПЭН, 2001. – С. 125-134.

Дослідження і відкриття

Немає причини вважати, що існував прямий зв'язок між демографічним зростанням у Європі і морськими відкриттями, які призвели до встановлення прямих торговельних шляхів між Європою і Азією і до завоювання та заселення Нового Світу. Ріст чисельності населення відбувався ще до того, як були здійснені значні відкриття. Об'єм торгівлі з регіонами поза Європою в XVI — XVII ст. був незначним у порівнянні з торгівлею між європейськими країнами, а імпорт продуктів харчування (за винятком спецій) був незначним. Тим не менше, відкриття в значній мірі вплинули на хід економічних змін у Європі.

Помітний технологічний прогрес в кораблебудуванні та виготовленні навігаційних інструментів відзначився вже наприкінці Середніх віків. Три-, чотири- і п'ятимачтові кораблі з комбінацією квадратних і трикутних вітрил, здатних йти проти вітру, замінили весельні галери з допоміжними вітрилами, які домінували в середньовічній торгівлі. Корабельний руль замінив кормове весло. Всі разом ці зміни забезпечили велику маневреність, контроль над напрямом руху і можливість обійтися без гребців. Кораблі стали більшими, міцнішими і більш вантажопідйомними, що зробило можливим більш тривалі мандрівки. Магнітний компас, можливо, запозичений у китайців через арабів, значно полегшив навігацію. Розвиток картографії призвів до значного удосконалення морських карт і карт суходолу.

Італійці були лідерами у мистецтві навігації і ще довго зберігали це лідерство, на що вказують імена Колумба, Кабота, Веспуччі, Веррацано та інших. Ще в 1291 р. генуезька експедиція на галерах вийшла до західного узбережжя Африки зі спробою досягнути Індії по морю. Але італійці були консервативними у будівництві кораблів, і лідерство швидко перейняли народи, які мали вихід до океану — особливо фламандці, голландці і португальці. Португальці перехопили ініціативу у всіх аспектах мистецтва мореплавання — в будівництві кораблів, навігації і морських мандрівках. Проникливість і енергія однієї людини, принца Генріха (Енріко) Мореплавця, була головною причиною великого прогресу географічних знань і відкриттів, зроблених європейцями у XV ст.

Принц Генріх (1393 — 1460 рр.), молодший син короля Португалії, посвятив себе організації досліджень африканського узбережжя, кінцевою метою яких був вихід в Індійський океан. У своєму замку на півострові Сагріш (південне узбережжя Португалії) він заснував щось схоже на дослідний інститут, до роботи в якому він залучив астрономів, географів, картографів всіх національностей. З 1418 р. і до самої смерті він майже щорічно відправляв

експедиції. Скурпульозно і терпляче його моряки наносили на карту узбережжя і течії, відкривали і колонізували острови Атлантики та встановлювали торгівельні зв'язки з місцевими африканськими вождями. Принц Генріх не дожив до здійснення мрії свого життя. До його смерті португальці просунулися трохи південніше від мису Зелений, але наукова та дослідна робота, проведена під його патронажем, заклала основу для подальших відкриттів.

Після смерті Генріха Мореплавця дослідження сповільнились через відсутність королівської протекції і через те, що енергія португальських купців була поглинута вигідною торгівлею слоновою кісткою, золотом і рабами з африканським королівством Гана. Король Жуан II, який посів на трон в 1481 р., відновив дослідження і розширив їх масштаб. Протягом декількох років його мореплавці майже досягнули південної окраїни Африки. Розуміючи, що його очікує успіх, король в 1487 р. послав дві експедиції.

На південь вздовж африканського узбережжя вийшов Бартоломеу Діаш, який у 1488 р. обплив мис Доброї Надії (він його назвав Мисом Бурі). Через Середземне море і по суходолу до Червоного моря пройшов Педру де Ковільян, який провів розвідку західного узбережжя Індійського океану від Мозамбіку в Африці до малабарського берега Індії (східне узбережжя Індії). Отже була прокладена дорога для великої подорожі, яку здійснив Васко да Гама в 1497-1499 рр. навколо Африки до Калікута. Внаслідок захворювань, голоду, штормів, а також труднощів і перешкод з боку індіців та арабів, да Гама втратив два з чотирьох кораблів і майже дві треті командного складу. Тим не менше, вантажу спецій, з яким він повернувся, було достатньо, щоб багатократно окупити кошти витрачені на його подорож.

Португальці, які були захоплені настільки великими прибутками, не стали тратити час і скористалися своєю перевагою. Впродовж 12 років вони витіснили арабів з Індійського океану і створили свої укріплені торгівельні форпости на території від Мозамбіка і Перської затоки до легендарних Островів прянощів (Молуккських островів). В 1513 р. один з їхніх кораблів ввійшов в Кантон у південному Китаї, а до середини століття вони налагодили торговельні і дипломатичні зв'язки з Японією.

В 1483 чи 1484 р., доки кораблі Жуана II все ще прокладали шлях на південь вздовж африканського узбережжя, один генуезець, який служив на португальському флоті і був одружений з португалкою, звернувся з проханням до короля про організацію експедиції через Атлантичний океан, щоб досягнути Сходу, пливучи на захід. Така пропозиція не була новою. Точка зору про кулястість землі була загальноприйнятою. Але чи був запропонований план реальний? Цей генуезець, Христофор Колумб, вірив в його реальність, хоча загальна думка була проти нього. Радники короля мали краще уявлення про розміри земної кулі, ніж Колумб, який вважав, що відстань від Азорських островів до Островів прянощів ненабагато більша ніж протяжність Середземного моря. Хоч Жуан дозволив приватне фінансування експедиції на захід від Азорських островів, свої власні фінансові ресурси він зосередив на організації плавання навколо Африки і відкинув пропозицію Колумба.

Колумб продовжував вперто досягати своєї мети. Він звернувся до

іспанських монархів, Фердинанда та Ізабелли, які в той час були зайняті війною з мусульманським королівством Гранада і не мали вільних коштів для фінансування дещо сумнівного заходу. Колумб намагався зацікавити реалістичного та економного короля Генріха VII Англійського та короля Франції, однак все була марно. На кінець, в 1492 р. Фердинанд та Ізабелла підкорили Гранаду і на честь отриманої перемоги Ізабелла підписала указ про відправлення експедиції. Колумб відбув у дорогу 3 серпня 1492 р. і 12 жовтня доплив до островів, які пізніше стали відомі як Вест-Індія. Колумб щиро вірив, що досягнув Індії. Хоча його й розчарувала бідність місцевих жителів, він назвав їх індіанцями. Після декількох тижнів плавання серед островів він повернувся до Іспанії, щоб повідомити радісну новину. В наступному році він повернувся з сімнадцятьма кораблями, на яких знаходилося 1500 осіб і достатньо спорядження для зведення постійних поселень. Всього Колумб здійснив чотири подорожі і до кінця свого життя був впевнений, що відкрив прямий шлях до Азії.

Зразу ж після повернення першої експедиції Фердинанд та Ізабелла звернулися до Папи Римського з проханням провести «демаркаційну лінію», щоб закріпити відкриті землі за іспанською короною. Ця лінія була проведена з півночі на південь в 100 лігах (близько 330 морських миль) на захід від Азорських островів і островів Зеленого мису і поділила нехристиянських світ на дві частини, з яких західну отримали іспанці, а східну – португальці. В наступному, 1494 р., під час підписання Тордесільяського договору португальський король переконав іспанських правителів відсунути лінію приблизно на 210 морських миль на захід порівняно з лінією 1493 р. На основі цього можна вважати, що португальці могли вже знати про існування Нового Світу, оскільки новий кордон залишив частину Південної Америки – територію, яка пізніше стане Бразилією – в португальській півкулі. В 1500 р., під час першого великого португальського плавання після повернення Васко да Гама, Педру де Кабрал, перш ніж прибути в Індію, пройшов прямо до узбережжя Південної Америки і оголосив його власністю португальської корони.

Тим часом про відкриття Колумба дізналися в інших країнах. В 1497 р. Джон Кабот, італійський моряк, який проживав у Англії, отримав підтримку купців Бристоля, відкрив Ньюфаундленд і Нову Шотландію. В наступному році він зі своїм сином Себастьяном здійснив ще більшу експедицію, яка дослідила північне узбережжя Північної Америки, але, оскільки вони не привезли на зворотному шляху спецій, дорогоцінних металів чи інших товарів, їх спонсори втратили до їхніх мандрівок всякий інтерес. Кабот не зміг вмовити короля Генріха VII забезпечити фінансову підтримку, хоча король дав йому нагороду 10 фунтів за те, що він встановив англійський прапор в Новому Світі. Французькі купці в 1520-х рр. спорядили експедицію іншого італійця, Джованні да Веррацано, для відкриття західного шляху в Індію. Десять років після того француз Жак Картьє розпочав першу з трьох мандрівок, які привели його до відкриття і дослідження річки Св. Лаврентія. Картьє також проголосив власністю французької корони землі сучасної Канади, але, не знайшовши шлях

до Індії, французи, як і англійці, не проявили подальшої цікавості до Нового Світу, і тільки займалися рибальством біля берегів Ньюфаундла.

У 1513 р. іспанець Бальбоа, пройшовши через Панаму, відкрив «Південне море», так він назвав Тихий океан. До 1520-х рр. іспанські та інші мореплавці дослідили все східне узбережжя Північної та Південної Америки від Лабрадору до Ріо-де-ла-Плата. Ставало все більш зрозумілим не тільки те, що Колумб відкрив не Індію, але й те, що зручний морський шлях через Новий Світ зі сходу на захід відсутній. В 1519 р. Фернан Магеллан, португалець, який плавав в індійському океані, вмовив короля Іспанії дозволити йому здійснити експедицію на п'яти кораблях до Островів прянощів через Південне море. Магеллан не планував здійснювати навколосвітню подорож, оскільки він планував знайти Азію в декількох днях плавання минаючи Панаму, в іспанській зоні колонізації, визначеній Тордесільяським договором. Головна проблема, яку він бачив, полягала в тому, щоб знайти прохід через Південну Америку (чи навколо неї). Він вирішив це завдання, і небезпечна, бурхлива протока між Південною Америкою та о. Вогненна Земля до цих пір називається в його честь. Однак «Спокійне море», в якому він опинився, принесло не багатство, а довгі місяці голоду, хвороби і смерті майже всієї його команди. Залишки його флоту без мети блукали по Ост-Індії протягом кількох місяців. На кінець, один з офіцерів Магеллана Себастьян дель Кано провів єдине вціліле судно і залишки екіпажу через Індійський океан і повернувся в Іспанію через три роки після початку експедиції, і став першою людиною, яка обійшла навколо земної кулі.

Заморська експансія та її вплив на Європу

Перше століття європейської заморської експансії і колоніальних загарбань – тобто XVI ст. – належить майже виключно Іспанії та Португалії. Провідне становище цих двох держав в світовій історії є головним чином результатом їх географічних відкриттів, досліджень та експлуатації неєвропейського світу. До XVI ст. вони знаходились осторонь від магістральних шляхів європейської цивілізації. Після XVI ст. їх могутність та престиж почали стрімко падати, до тих пір поки на початку XIX ст. вони не поринули у стан стагнації (застій у виробництві, торгівлі тощо). Однак в XVI ст. їх влада швидко поширювалася, а за багатством та могутністю їм не було рівних.

До 1515 р. Португалія стала володарем Індійського океану. Васко да Гама повернувся в Індію в 1501 р. з метою зруйнувати арабську торгівлю через Червоне море і Єгипет, завдяки якій венеціанці отримували спеції для перепродажу в Європі. В 1505 р. Франсіско де Алмейда став першим португальським віце-королем Індії. Він захопив і заснував декілька міст та фортів в Східній Африці та Індії, а в 1509 р. вщент розбив великий мусульманський флот в битві при Діу. В тому ж році зайняв свою посаду Альфонсо де Альбукерке, найбільш відомий португальський віце-король, який встановив повний контроль над Індійським океаном. Він захопив м. Ормуз при вході в Перську затоку і збудував флот Малакка поблизу вузької протоки між однойменним півостровом і Суматрою, який контролював прохід до о. Целебес і Молуккських островів, що постачали найбільш цінні прянощі. Врешті, в 1515 р. він захопив Цейлон, ключ до панування над Індійським океаном. Однак його

спроба захопити Аден на вході в Червоне море зазнала поразки, в результаті чого португальці не змогли довго утримувати повну монополію на торгівлю спеціями. Альбукерке заснував свою столицю в Гоа на Малабарському березі Індії. Гоа та Діу залишались португальськими володіннями до 1961 р. Крім того, португальці нав'язали торговельні зв'язки з Сіамом (колишня назва сучасного Тайланду) та Японією. В 1557 р. вони осіли в Макао на південному узбережжі Китаю. Через свою малочисельність вони не намагались завоювати чи колонізувати внутрішні території Індії, Африки чи підвладних їм островів, але контролювали морські шляхи за допомогою стратегічних фортів і торговельних факторій.

Хоча перспективи іспанської імперії на початках здавались не такими блискучими, вона виявилась навіть більш прибутковою, ніж португальська. Зазнавши невдач у пошуках спецій і натхненні небагатьма дрібничками, які відібрали в дикунів Карибських островів, іспанці швидко перейшли до пошуків золота та срібла. Їх постійні спроби віднайти морський прохід в Індію незабаром привели до відкриття багатих цивілізацій на рівнинах Мексики та на півночі Південної Америки. В 1519-1521 рр. Ернандо Кортес завоював імперію ацтеків в Мексиці, а Франсіско Пісарро в 1530-х рр. захопив імперію інків у Перу. До кінця XVI ст. іспанці встановили контроль над всією Західною півкулею від Флориди та південної Каліфорнії на півночі до Чилі та Ріо-де-ла-Плата на півдні (за винятком Бразилії). Спочатку вони просто грабували туземців; коли ж пройшов певний час і можливості для цього були вичерпані, вони стали застосовувати європейські методи гірничих робіт на багатих срібних рудниках Мексики і в Андах.

Іспанці, на відміну від португальців, з самого початку створювали колонії і осідали на завойованих землях. Вони принесли з собою європейську техніку, обладнання та інститути (в тому числі релігію), які вони силою нав'язували індіанцям. Крім європейської культури і європейської технології, іспанці привезли з собою рослини, раніше невідомі в Західній півкулі, в тому числі пшеницю та інші злаки (крім кукурудзи, яка, навпаки, потрапила до Європи з Нового Світу), цукрову тростину, каву, більшість овочів та фруктів (в тому числі цитрусові) та багато інших. Доколумбова Америка не знала одомашнених тварин, крім собак та лам. Іспанці завезли коней, велику рогату худобу, овець, ослів, кіз, свиней та більшість домашньої птиці.

Інші досягнення європейської цивілізації, такі як вогнепальна зброя та алкоголь, а також європейські хвороби – тиф, віспа та кір – здійснили швидкий та нищівний вплив на місцеве населення. До часу прибуття Колумба корінне населення Західної півкулі складало, ймовірно, близько 25 млн. осіб, але до кінця XVI ст. населення скоротилось до декількох мільйонів. Для компенсації нестачі робочої сили ще в 1501 р. іспанці почали завозити в Західну півкулю рабів з Африки. До 1600 р. більшість населення Вест-Індії становили африканці та представники змішаних рас. На материк, за винятком Бразилії та півночі Південної Америки, раби не відігравали такої значної ролі.

Трансплантація європейської культури, поряд з модифікацією та поступовим згасанням корінних культур, виявилась найбільш драматичним та

важливим аспектом експансії Європи. Ця експансія мала також наслідки і для самої Європи: європейська культура також зазнала значних змін.

З економічної точки зору експансія призвела до великого зростання кількості та розмаїття товарів. В XVI ст. спеції зі сходу та дорогоцінні метали з Заходу складали велику частину імпорту з колоніального світу. Наприклад, навіть в 1594 р. 95% вартості легального експорту іспанських колоній в Новому Світі припадало на золото та срібло. Тим не менше, в торговий потік вливались й інші товари. Об'єми їх постачання поступово зростали, і до кінця XVII — XVIII ст. вони вже переважали у європейському імпорті з заокеанських колоній. Екзотичні барвники, такі як індіго та кошеніль, урізноманітнили колір європейських тканин та робили їх більш привабливими для покупців і в Європі, і за океаном.

Кава з Африки, какао з Америки та чай з Азії стали звичними напоями європейців. Бавовна та цукор, хоча вони й були відомі у Європі раніше, ніколи не вироблялись і не продавались в такій кількості. Коли цукрова тростина була завезена до Америки, виробництво цукру настільки зросло, що він став доступний пересічним європейцям. Завезення з Індії бавовняних тканин, які були спочатку предметом розкоші для багатих, поступово привело до створення однієї з найбільш значимих галузей промисловості в Європі, що залежала від імпорту сировини з Америки і випускала продукцію масового споживання. Китайський фарфор мав подібну історію. Тютюн, один з найбільш відомих і суперечливих внесків Америки в людську цивілізацію, швидко здобув популярність в Європі, не дивлячись на значні зусилля як церкви, так і держави зупинити його поширення. Пізніше до числа продуктів харчування європейців увійшли тропічні фрукти і горіхи, а хутро, шкіра, екзотичне дерево та нові тканини склали важливе доповнення до європейських товарів.

Багато продуктів харчування, раніше невідомих в Європі, хоча й не завозились у великій кількості, тим не менше ввійшли в обіг, ставши в результаті важливим елементом раціону європейців. Із Америки прийшли картопля, помідори, боби, кабачки, червоний перець, диня та кукурудза, а також одомашнені індики, котрі завезли в Європу з Мексики. Рис, первинно суто азіатський злак, стали вирощувати і в Європі, і в Америці.

Наплив золота та срібла з іспанських колоній значно збільшив об'єм дорогоцінних металів в Європі, який зріс протягом XVII ст. майже втричі. Іспанський уряд намагався заборонити експорт дорогоцінних металів, але це виявилось неможливим. Проте й сам уряд був головним порушником цієї заборони, оскільки посилав значні суми до Італії, Німеччини та Нідерландів для виплати боргів та фінансування безкінечних воєн. З цих країн, а також з Іспанії по контрабандним каналам дорогоцінні метали розповсюджувалися по всій Європі. Безпосереднім і очевидним результатом цього було тривале зростання цін. До кінця XVII ст. ціни були в середньому приблизно в три-чотири рази вищими, ніж на початку століття. Зрозуміло, темпи росту цін значно варіювали в регіонах і по групах товарів. Ціни зросли раніше і швидше в Андалузії, порти якої були єдиним легальним пунктом ввозу золота та срібла, ніж у віддаленій Росії. Ціни на продукти харчування, особливо на зерно, муку і хліб, зросли

більше, ніж ціни на інші товари. В цілому, зростання заробітної плати значно відставало від росту цін, що призвело до значного падіння реальної заробітної плати.

Дайте відповіді на запитання:

- *Які зміни в кораблебудівництві та навігації наприкінці середньовіччя вплинули на розвиток географічних відкриттів?*
- *Який внесок принца Генріха, сина короля Португалії, у розвиток географічних відкриттів?*
- *Назвіть країни, які мали першість у відкритті нових земель наприкінці XV – першій половині XVI ст.*
- *Між якими європейськими державами і як були розподілені відкриті заморські території у XVI ст.?*
- *В чому відмінності в політиці завоювання на підкорених територіях між португальцями та іспанцями?*
- *Як вплинули заморські відкриття нових територій на Європейську цивілізацію в різних аспектах життя.*
- *З чим була пов'язана революція цін в Європі протягом XVII ст.*

Кулик С. Чёрный феникс. Африканское сафари / Сергей Федорович Кулик. – М.: Мысль, 1988. – С.410-418.

П'еса, яку можна було б зіграти на набережній палацу в Мозамбіці

Можна було б, звичайно, розказати про дивні пригоди шпигуна-єзуїта Ковільяна, який в 1487 році переодягнувся мавром та прибув до східно-африканського узбережжя і добрався в золотоносну Софалу, що розташована 800 км на південь від острова Мозамбік. В Лісабоні він розказав про величезну кількість жовтого металу, що вивозиться через цей порт суахільськими купцями Кілви.

Але краще, напевно, перший акт нашої п'еси розпочати з того, як на рейді острова Мозамбік з'явилися кораблі Васко да Гами, шукаючого шлях до Індії.

Дійшовши до самого кінця пірсу, що заходить далеко в океан, я залишився наодинці з прибоєм і зірками. Що ж, тут можна спробувати відмовитися від гармидеру XX століття і перенестися в століття XV.

Обігнувши наприкінці 1497 року Південну Африку, майбутній «адмірал Індійського океану» і його супутники з радістю почали зауважувати, що жителям прибережних селищ знайоме залізо, вони користуються великою кількістю мідних виробів і, головне, як записав хроніст експедиції, «дотримуються ісламської віри» і «розмовляють, як маври». Невелика радість для праведних християн, проте в цьому – ще одна ознака близькості Сходу!

Тримаючись подалі від берега, облямованого ланцюгом підступних коралових рифів і острівців, дрейфуючи ночами, щоб не сісти на мілину, флотилія Васко да Гами 1 березня 1498 року з'явилася в бухті, на березі якої я і сидів, відтворюючи в пам'яті події минулого.

Можна уявити собі, як, поважно розпустивши свої вітрила, з'явився на рейді португальський флагман «Сан Габріел», як, ледве показавшись з-за горизонт, почав стріляти у повітря – для страху – зі всіх своїх гармат «Сан

Рафаел» і як, розполохуючи човни тубільців, влетів в бухту швидкохідний «Берріу». Проте незабаром португальці переконалися, що їх війовничі маневри не справили належного враження на острів'ян. Причини цього незабаром стали зрозумілі Васко да Гамі. Прийшовши з півдня, вони не знали, що на протилежному рейді острова вже стоять кораблі і зовсім не менші, ніж їх. Вся північна гавань була заповнена величезними доу (арабський корабель з трикутним вітрилом).

Дивно, але на перших порах шейх – правитель острова, також мусульманин – крізь пальці дивився на зухвалі витівки прибульців і навіть був приязний з ними. В чому справа? З місцевих анекдотів можна дізнатися, що багаті арабські купці «ставали на острові сильнішими від шейха», що «острів платив велику данину північному султану», і що, «шануючи іноземців», шейх «плекав надію знайти в них підтримку як союзників».

До речі, недалекоглядного правителя багатого острова-міста звали Муса Мбіки. Тому прибульці стали називати місце, де вони провели всі десять днів, островом Мусамбіки, або, як їм було простіше вимовляти, Мозамбік. Пізніше, коли була споруджена громада форту Сан-Себаштьян і острів став головним форпостом Португалії в Південно-східній Африці, назва Мозамбік розповсюдилася і на всю материкову частину португальських володінь.

Муса Мбіки, не знаючи і не відаючи, що завдяки португальцям його ім'я буде увічне в світовій історії і географії, на сьомий день перебування білих нахаб в його водах почав виражати перші ознаки незадоволення. Незабаром шейх заборонив португальцям виходити на берег. Але, щоб покинути острів, їм була потрібна прісна вода. Тому в розпорядженні Васко да Гама був єдиний спосіб її отримати – використати гармати. Протиставити їм місцевим жителям не було чого. Тому воду легко забирали після того, як «супротивника» розсіювали гарматними вистрілами. Забираючи воду, іноземці катували місцевих жителів, гвалтували жінок, грабували покинуті будинки і судна, розподіляючи за розпорядженням Васко да Гама трофеї між солдатами як «військову здобич».

Ці події датуються останніми числами березня 1498 року. Саме тут, на острові Мозамбік, гуркіт європейських гармат, заглушивши гуркіт прибою Індійського океану, сповістив про початок колоніальної експансії європейців на схід. І жителі Мозамбіку стали її першими жертвами.

Першого квітня флотилія Васко да Гама, давши декілька холостих пострілів в бік острова Муси Мбіки, відійшла з його володінь. Так закінчується перший акт нашої п'єси.

Що ж почнеться другий? Як і в ту ніч, що автор провів на пірсі, небо над Індійським океаном було похмурим. Боячись негоди, Васко да Гама поспішав і тому оминув розташовану на межі мозамбікських вод Велику Кілву, руїни якої збереглися на узбережжі Північної Танзанії. Саме її султан платив данину Муса Мбіку. Побоюючись наштотхнутися на рифи, португальці відійшли далеко від берега і не дізналися про існування десятків інших галасливих портів і гаваней. Вони навіть не «помітили» острова Занзібар. Але, зустрічаючи судна у відкритому океані, дивуючись їх кількості, розмірам і оснащенню, Васко да

Гама і особливо його більш досвідчені радники не могли не розуміти: вони зустрілися з цивілізованим світом, який за розмірами, а може бути, і за багатством перевершував все, що мала у той час Європа

Сьогодні ми з вами знаємо про цей світ більше, ніж супутники «адмірала Індійського океану». Однак, потрібно визнати: джерел для відтворення історії південної частини суахільського узбережжя, і особливо Зінджа, в нашому розпорядженні набагато менше, ніж є про Північ. Хоча Велика Кілва в інші часи і змагалася з Ламу і Паті своїм багатством, кількістю імпортованого фарфору і атласу, вона ніколи не була культурним центром на суахільському Півдні. Нечасто півдня досягали й арабські купці, чиї описи і розповіді могли б допомогти нам відновити картину економічного життя Зінджа.

От чому тривалий час територія Мозамбіку здавалася ніби «білою плямою», оточеною з усіх боків культурами епохи заліза, але позбавленою власних центрів стародавньої металургії. Проте останніми роками з'ясувалося, що причина цього – небажання португальських «цивілізаторів», які не проявили ані найменшого інтересу до історичного минулого цієї території. Систематизація даних, які нагромадилися в колоніальних архівах, а також нові польові дослідження дозволили мозамбікським ученим довести, що тільки в межиріччі Замбезі – Лімпопо знаходилися десятки тисяч копалень з видобутку заліза, які розроблялися африканцями задовго до приходу європейців. Як дотепно підкреслив один з моїх колег, методи радіокарбонного датування підняли престиж місцевих жителів Зінджі, зінджей. З'ясувалося, що в долині Замбезі, багатій болотяними рудами, місцеві племена плавили залізо вже в II столітті н.е.

Нові дослідження розширили й наші знання про географію торгівельних зв'язків зінджей з суахілі і арабами. Ще зовсім недавно вважалося, що їх купці не запливали на південь від Софали: парусникам було важко повертатися з цих широт, оскільки пануючі в Мозамбікській протоці течії перешкоджають плаванню в північному напрямі. Проте в 1983 році студентська експедиція університету Мапуту знайшла сліди факторії мусульманських торговців залізом більш ніж за тисячу кілометрів на південь від відомої раніше «межі» – в передмістях міст Віланкулош та Ін'ямбане. Розвалини поселень суахільських купців збереглися на островах архіпелагу Базаруто, який розкинувся навпроти Віланкулоша. Сьогодні науково доведено, що вже до початку поточного тисячоліття племена зінджей межиріччя Замбезі і Лімпопо створили настільки розвинуту культуру епохи заліза, які змогли стати гідними торговими партнерами цивілізованих держав Сходу.

Як ми вже знаємо, поперемінно в цій вигідній посередницькій торгівлі провідна роль належала то одному, то іншому місту-державі суахільської Півночі. На момент появи біля східно-африканського узбережжя Васко да Гами цю роль виконувала Момбаса. Однак секретів прибережної торгівлі йому там не відкрили і шлях до Індії не показали. Португальська флотилія, ледь уникнувши зіткнення з могутнім флотом момбаситів, відплила до сусідньої Малінді.

Для португальців цей перехід завдовжки 70 кілометрів був відпочинком, а нам він повинен послужити антрактом перед початком третього акту п'єси.

Почувши про конфлікт в Кіліндіні, маліндійський султан Саїд Алі, давній ворог і заздрісник момбаситів, влаштовує португальцям захоплюючий прийом. Сподіваючись заручитися підтримкою Васко да Гама в давньому конфлікті з могутнім південним сусідом, султан готовий виконати будь-яке його прохання. На живописних вулицях Малінді, прокладених через плантації кокосових пальм, на площі біля мечеті з мінаретом у вигляді гігантського фалоса, який португальці визнали головною визначною пам'яткою містечка, на його галасливому, яскравому і багатому базарі – повсюди Васко да Гама і його супутники зустрічають красивих, витончено ввічливих людей з яскравими чалмами на головах. Так португальці вперше на власні очі бачать жителів тієї країни, в яку так давно мріють потрапити, – індусів, як іменують їх хроністи.

Під час пишного прийому на галявині біля свого палацу султан Саїд Алі пригощає християнських гостей не тільки вишуканими східними солодощами, але і, головне, розповідями про багатство Індії. Васко да Гама слухає, хвалить халву і лукум, а коли над галявиною спалахує фейерверк, переходить до головного.

— Мій король має таку артилерію і такі кораблі, що вони можуть заповнити моря Індії, – і не червоніючи від брехні, Васко да Гама говорить Саїду Алі. – Португальці можуть допомогти повелителю Малінді перемогти його ворогів. У султана буде могутній покровитель.

— Чим же я можу віддячити великому королю?

— О, дрібничкою. Король прийме як найбільшу послугу, якщо Ваша султанська величність не відмовить дати мені досвідченого лоцмана, здатного провести наші каравели до Індії.

Сайїд Алі клацає пальцем, і негайно ж чорношкірий візир постає перед султаном. Він покійно вислуховує його наказ і, кланяючись, віддаляється.

Проходить день, і під час іншого прийому, вже на борту «Сан Рафаела», до Васко да Гама підводять суворого на вигляд чоловіка середніх літ.

— Малемо Кано, – рекомендує його султан португальцям. – Великий король Португалії буде задоволений нами: кращого лоцмана не знайти у всьому Індійському океані.

В оцінці лоцмана він не помилився. Під ім'ям Малемо Кано португальцям був представлений араб, оманський лоцман Ахмад ібн Маджид – один з найбільш освічених людей східного світу тих часів, автор принаймні 37, що дійшли до нас робіт з географії і навігації, «лев моря», як називали його сучасники.

Але не чи пора нам починати останній акт нашої п'єси? Він буде коротким, тому що, чим далі каравели португальців віддаляються від африканського узбережжя, тим менше у мене підстав розказувати в цій книзі про плавання Васко да Гама.

Всього лише 26 діб знадобилося оманському лоцману для того, щоб провести європейську флотилію до берегів Індії, в порт Калікут. У Васко да Гама та Ахмада ібн Маджіда був час, щоб поговорити. Було про що поговорити і двом мореплавцям, представникам двох народів, які стояли тоді на самих

початках морехідної справи Заходу і Сходу. Але Васко да Гама, який вважав що шлях до Індії вже відкритий, тепер нав'язливо цікавило тільки одне – золото! Навіть нетривалого знайомства з суахільськими містами йому було достатньо, щоб зрозуміти: жовтого металу там достатньо. Чи не знаходився він біля легендарного Офіра і Пунту, де черпали свої золоті запаси фараони? І чи не ті це були води, де плавали завантажені золотому доу, про які розповідав Ковільян в Лісабоні про багатства Софали. Ось це і хотів Васко да Гама вивідати у Маджіда.

Суфалат ат-Тібр? Золота Софала? – загадково усміхаючись, говорить лоцман. – Так, ваші кораблі пройшли повз цей порт. Так, це великий порт. Він належить людям Мономотапи, тобто «владики рудників», які розробляють багато, дуже багато копалень золота.

Так Васко да Гама вперше переконується, що потрапив на потрібний слід. Проте більше, судячи із записів хроністів, Ахмад ібн Маджід чомусь нічого не сказав. А міг би, тому що в своїй «Софальській урджузе» – лоції для плавання в східно-африканських і мозамбікських водах, написаної на початку XVI ст., тобто відразу після плавання на «Сан-Габріеле», – він не приховав інформацію про торгові зв'язки Мономотапи.

В розмові з Васко да Гамою оманський лоцман, підтвердивши сказане ще Масуді, обмовився, що жовтий метал видобувають аж до гирла Лімпопо. «Чисте золото з цих місць вивозять через порт Мамбане, що в гирлі річки Саві», – говорить він. В цій назві португальцям чується ім'я цариці Савської, що мала, як свідчить легенда, доступ до казково багатих золотих родовищ в самому серці Африки...

Так в судновому журналі «Сан-Габріеля» з'являється запис сповнений жадібних надій: «Нам сказали, що земля Іоана знаходиться недалеко від Мозамбіку... Ці відомості і багато що інше, про що ми пізнали, наповнили наші серця таким щастям, що ми плакали від радості».

Нарешті увечері 20 травня 1498 року мусони доносять вітрила Васко да Гама до Калікута! Минає не так вже багато часу, і Маджід з жахом відзначає, що приведені ним до Індії португальці, ще зовсім недавно «приємні співбесідники», перетворилися на ненаситних хижаків, які накинулися на мирну жертву. «Я ляйта ші'рі ма якуну мінхум!» – (О, якщо б я знав, що від них буде!) – вигукує він, гірко розкаюючись в наданій ним допомозі португальцям. – Люди були вражені їх справами...

Закінчимо тут нашу п'єсу, тим більше що час наближається до півночі і тропічна злива ось-ось закриє нашу головну сцену – Індійський океан суцільною дощовою завісою.

Дайте відповіді на запитання:

- *Представники яких торгівельних народів панували у торгівлі регіону Індійського океану до приходу португальців в XV ст.?*
- *Назвіть найбільші торгівельні центри узбережжя Індійського океану?*
- *З якого острова біля східного узбережжя Африки розпочав пошук шляху в Індію Васко да Гама?*

- Які багатства регіону Індійського океану цікавили португальців в першу чергу?
- Хто такий Малемо Кано і який його внесок у відкриття європейцями шляху до Індії?
- Чому в індійців і арабів був привід шкодувати щодо завоювань португальців в регіоні?

ТЕМА № 7

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ІСТОРИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ І КАРТОГРАФІЇ

УКРАЇНИ

План

1. Розселення і господарська спеціалізація археологічних культур на території України.
2. Розселення населення і господарський розвиток Київської і Галицької Русі.
3. Розселення, етнічний склад населення і господарський розвиток у добу Литовського князівства та Речі Посполитої.
4. Розселення населення і господарський розвиток України XVIII-XIX ст.
5. Історія картографування території України.

Самостійна робота студентів.

Опрацювати фрагменти праць:

1) Гошко Ю. *Промисли й торгівля в Українських Карпатах XV-XIX ст.* / Юрій Гошко. – Київ: Наукова думка, 1991. – 252 с.;

2) Дністрянський М.С. *Кордони України. Територіально-адміністративний устрій* / Мирослав Степанович Дністрянський. – Львів: Світ, 1992. – 144 с.

3) Лозинський Р. *Урбанізація Галичини у часі і просторі* / Роман Мар'янович Лозинський // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2005. - №36.

Гошко Ю. Промисли й торгівля в Українських Карпатах XV-XIX ст. / Юрій Гошко. – Київ: Наукова думка, 1991. – С.52-59, 84-96.

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЛЕВАРНОГО ВИРОБНИЦТВА ДРОВАМИ

Відсутність в Карпатах і Прикарпатті земельних угідь і компенсувалася наявністю солеварень. Розвиткові солеварного виробництва сприяли не тільки соляні джерела, а й значна кількість лісів. На початку XV ст. Карпатські гори були суцільно вкриті лісами. Ліси в Карпатах та в Прикарпатті в період середньовіччя перебували в королівській та феодальній власності. Значна їх кількість була і в громадському користуванні.

Багато дерева та лісоматеріалів використовувалось для будівництва будинків, замків, солеварень та ін. Найбільше деревини потребувало солеварне

виробництво.

Невідомо, як забезпечувались солеварні дровами до XVI ст. — чи за рахунок феодалських відробітків, чи за відповідну оплату. Коли мова йде про королівські солеварні, то сюди селяни поставляли дрова як за відповідну оплату, так і за рахунок різних повинностей. Можливо, що феодали забезпечували свої солеварні дровами за рахунок феодалських відробітків.

Відсутні загальні дані про забезпечення дровами шляхетських солеварень, але повсюди дрова заготовляли та доставляли до солеварень в рахунок феодалських повинностей. До Кутської солеварні в 1622 р. дерево поставляли села Рибне, Кобаки і Кути, кожний господар повинен був за рік привезти дерево чотири рази.

За Солотвинською солеварнею були закріплені села Монастирчани, Яблінка, Пороги, селяни цих сіл раз у місяць привозили по одній підводі дров.

В інвентарі сіл Печеніжина, Молодятина з 1772 р. зафіксовано: «Хто має воли і супругу, повинен давати дрова або стропи (купа дерева)». Такі стропи поставляли й селяни сусідніх сіл — Марківки, Рунгур, Слободи, Золотого Поток.

Навіть з передачею Печеніжина в оренду в 1730 р. поряд з іншими відробітками передавалась повинність забезпечувати дровами солеварню.

В інвентарі села Лючі 1730 р. зафіксовано, що селяни мають возити згідно з давнім звичаєм дерево до бані («ворохи»); піддані села Чорного Поток в 1708 р. мають доставити до солеварні в рік п'ять стропів дерева, або оплатити за кожний по 20 злотих.

Міщани Яблунова зобов'язувались давати ворохи з лісу — один або два (кожний ворох — 24 вози). Такі ворохи давали гуцули з усієї Яблонівської волості — Стопчатова, Космача, Лючі, Березова, Акрешорів, Свірської Бані.

При передачі в 1721 р. в оренду солеварень Рунгурської та Слободи Рунгурської одночасно передавались повинності не тільки забезпечувати їх дровами. Місцеві піддані повинні були ще й вивозити на 12 миль сіл та виставляти сторожів до соляних веж, які знаходились на краю села.

Дрова до солеварень поставляли не тільки близько розташовані, а й віддалені села. Так, громада села Перегінська в рахунок феодалських повинностей доставляла дрова до Рожнятівської солеварні. За доставку цих дров адміністрація солеварні мала заплатити орендарю Перегінська 137 злотих. Відносно забезпечення деревом орендованих черунів і тих, які згідно привілеїв експлуатували міщани, дрібна шляхта, та селянських черунів, то вони самі забезпечували себе дровами.

В кінці XVII — у XVIII ст. були винищені значні лісові масиви. Тому польський феодалський уряд прийняв навіть постанову про заборону використовувати для виварювання солі «грубих дерев» під загрозою їх конфіскації. Так, у контрактах 1749 р. на передачу в оренду черунів для виварювання солі вписувались такі пункти: «Невільно купувати грубих дерев на опалення. Невиконання цього пункту дає право конфіскувати дрова».

Однак ці заходи були безрезультатними, що стверджують численні акти перевірок.

Австрійський уряд вже в перших своїх економічних заходах теж

заборонив використання лісу без спеціального дозволу.

В акті перевірки печеніжинських лісів в басейні ріки Прут у 1769р. писалося, що підданими Ланчина та Князьдвору вирубані дерева ялиці для Князьдвірської солеварні. На цих вирубках складено 60 стропів дерева, в кожному з яких має бути по 100 фір, а в Ланчині 50 стропів — відповідно по 40 фір дерева. Отже, тільки в цьому лісі для солеварні вирубано дерева на 8000 фір.

Ці ж ревізори перевірили й інші печеніжинські ліси і констатували, що тут вирубано ялиць та бука більше, ніж на милю, і все це вивезено до солеварні в Кутах. Можна навести ще один документ про перевірку Хомчинських лісів: «Я з представниками обходив всі ліси та запусти. Виявилось, що всі — як старі дерева, так і молоді вирубані підданими громад Косівських, Яворівських та Хомчинських і складені в стоси для Косівської солеварні, в результаті чого весь бувший Хомчинський ліс вирубаний, а на його місці пустир».

Така картина була в усіх районах, де малися солеварні, тому для забезпечення дровами солеварень розпочалась заготівля дерева у віддалених гірських масивах. Адміністрація Калуських солеварень звернулася з проханням про дозвіл на організацію постійного сплаву по Лімниці дерева, яке заготовлялося в Красненських, Небилівських, Ясінських державних лісах.

Одночасно з тим пропонувалось солеварням для виварювання солі використовувати тонкий ліс та відходи від заготовки будівельних матеріалів. Однак ці заходи вимагали більше затрат, тому що при дотриманні цих вимог необхідна була більша кількість фір для доставки цього другосортного дерева.

Крім забезпечення деревом солеварень для виробництва солі, не менш важливою справою впродовж середньовіччя було забезпечення її тарою. Такою універсальною тарою були бочки, які мали різні об'єми та різні найменування. Бочки як тара використовувались і для транспортування поташу, попелу, риби, пива та ін. Однак найбільша їх кількість виготовлялась для солеварної промисловості.

Приблизні дані про виробництво бочок для солі маємо з другої половини XVI ст. За підрахунками Рутковського, тільки для державних солеварень виготовлялось 70 000 бочок. В цю кількість не входять бочки, які вироблялись у шляхетських солеварнях для інших потреб, і бочки як посуд для кожного господарства.

ВИПАЛЮВАННЯ ПОПЕЛУ, ВИРОБНИЦТВО ПОТАШУ ТА ВУГІЛЛЯ

Попіл в середньовіччі відігравав важливу роль, його насамперед використовували для відбілювання полотна, обробки шкіри, сукна, виробництва мила, фарб. Він був основним матеріалом для виготовлення поташу.

У другій половині XVI ст. розширюється виробництво полотна, воно стає предметом міжнародної торгівлі. У зв'язку з тим, що торгівля полотном, як і його виробництво, зосереджувались в руках феодалів, повсюдно почали будувати «бліхи» в яких відбілювали полотно, зростає потреба в попелі, і в результаті вводиться повинність для селян — здача попелу.

Випалювання попелу набрало масового характеру в Карпатах та Прикарпатті, особливо в другій половині XVIII ст., коли зріс попит на поташ на міжнародних ринках.

Згідно даних протягом XVII ст. до 1772 р. щорічно вивозили в Гданськ попелу на 1 мільйон злотих гданських.

Збільшення ціни на поташ стало стимулом масового знищення лісів. Скарбова комісія 1773 р., перевіряючи ліси, встановила, що в селі Бабино вирубані великі площі грубого дерева осик, дубів, буку, які спалено на попіл. Палили ліс войнилівські та слободянські селяни.

В цьому плані характерне донесення Галицького староства: «Я декілька днів перевіряв соколівські ліси, узвані хлопські, які повністю вирубані і випалені, так само і рутковські, воскові і глиняні (назви лісових урочищ. — Ю. Г.) повністю вирубані і випалені. На Стебнім, Коростові, Середньому Броді, за озером ліси вирубані та випалені». Далі називаються іще ліси, які займали значні території, але були вирубані і випалені.

Економ Краснянської солеварні в 1775 р. подав скаргу такого змісту: «Прийшовши на місце, де були заготовлені дрова для солеварні, побачив більше 50 вогнищ, які палили люди з Отинського ключа на попіл».

В кінці XVIII ст. австрійська влада заборонила без відповідного дозволу самовільно палити дерева на попіл, але всім бажаючим дозвіл давали. У Львівському центральному державному архіві зберігається кілька томів цих дозволів. Прохання на відкриття поташарні були мотивовані тим, що вони на попіл не будуть палити дерева, а тільки виробляти його з різних відходів. Ось як мотивував своє прохання якийсь Анатолій Бенідський: «В своїй частині маєтку з соломи та конопляних стебел й інших відходів буду виробляти в малій кількості поташ».

Виробництво поташу постійно збільшувалось у зв'язку зі зростанням попиту на міжнародних ринках, а це, в свою чергу, впливало на збільшення цін, в чому були зацікавлені феодали. Той же граф Жевуський в 1783 р. писав до економа Угруцького: «Негайно відправляйте дерево і поташ. На ці товари зараз є «дефіцит». Ще раз нагадую: скоріше відправляй їх до Варшави».

На початку XX ст. великі поташарні були в Коломийському Циркулі в Городенці, які виробляли щорічно 186 ц поташу, в Стрийському циркулі — в Полянці, Долині, Сможе, Климцю, які в рік виробляли 900-1000 ц поташу, в селі Луці Самбірського циркула. Поташарні були великими промисловими підприємствами, які працювали постійно.

З метою забезпечення лісів від пожеж австрійський уряд в першій половині XIX ст. видав розпорядження, яким регламентувалось будівництво споруд для виготовлення поташу, випалювання вугілля тощо. Печі, смолярні, попелярні, які існують доти, поки є дерево, не належать до промислових будівель і можуть тільки будуватись на лісових окраїнах, в долинах, в лісах, полянах, там, де дозволяє місцевість та є дозвіл поліції.

Дайте відповіді на запитання:

- *Назвіть приклади постачання селянами дерева для солеварень в карпатських селах у XVII – XVIII ст.*

- *Для чого використовувався попіл в середньовіччі?*
- *Як позначився розвиток солеваріння та заготівля попелу в Карпатах на стан місцевих лісів?*
- *Які заходи були прийняті польською та австрійською владами для збереження карпатських лісів у XVIII ст. і чи буди вони дієвими?*

Дністрянський М.С. Кордони України. Територіально-адміністративний устрій / Мирослав Степанович Дністрянський. – Львів: Світ, 1992. – С.36-43.

КОРДОНИ І ТЕРИТОРІАЛЬНО-АДМІНІСТРАТИВНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВО-ДЕРЖАВНИХ УТВОРЕНЬ: XV – XVIII ст.

У національно-політичному житті українського народу наприкінці XV ст. видатним феноменом стала поява і утвердження нової військово-політичної сили — козацтва, окремі його елементи і прояви існували в найдавніші часи (бродники, берладники). Соціально-економічна і політична ситуація в Речі Посполитій трансформувала давні тенденції (прагнення до особистої свободи, вільні промисли, військові змагання) в нове суспільне явище. З самого початку виступаючи оборонцем південних українських поселень від безперервних нападів турків і татар, козацтво згодом перетворилося в особливий лицарський стан, що взяв під захист державні національно-культурні права українського на селення.

Запорізька Січ

Осередок козацтва — Запорізька Січ — була не тільки військовим, але й особливим державно-політичним утворенням — козацькою республікою. Територія козацьких впливів, так звані запорізькі вольності, не була усталена, межа її проходили приблизно від гирла Тясьмину до Чорного Лісу, річкою Виссю до Синюхи, Синюхою і Південним Бугом до лиману, вздовж Дніпра і до р.Конки аж до її верхів'я, далі степами, до гирла Берди, а з гирла Берди Азовським морем до гирла Кальміусу, звідти до р. Орель і Ореллю до Дніпра. Присутність українських козаків у Причорномор'ї і Приазов'ї ще раз переконливо засвідчила їх прагнення відтворити давні етнічні кордони, яке було реалізоване утворенням фортець, поселень, активною економічною і військовою діяльністю. Найвищим органом Війська Запорізького (фактична назва держави) була військова рада (коло), яка обирала старшину, вирішувала всі найважливіші справи. Виконавча влада належала кошовому отаману та старшині (суддя, писар, осавул, обозний, пушкар, довбуш, товмач та ін.). Кошовий отаман мав чітко визначені права в мирний час і під час військових походів, зосереджуючи в своїх руках основні військові, судові і адміністративні функції. Безпосередній нагляд за виконанням ухвал і наказів здійснював осавул. Судові справи вирішував військовий суддя. Судова практика виходила з традиції Київської Русі і базувалась на нормах українського звичаєвого права. Наступною провідною старшинською посадою був уряд військового писаря. Ведучи документацію і кореспонденцію, писар мав значний вплив на зовнішню і внутрішню політику Запорізького козацтва, особливо в моменти встановлення дипломатичних контактів. Постійні зв'язки

з такими країнами, як Туреччина, Австрія, Трансільванія, Крим, Росія, Швеція та ін., свідчать про широке міжнародне визнання Війська Запорізького як суб'єкта міжнародних відносин.

Запорізька Січ у військово-територіальному відношенні поділялась на курені, між якими щороку відбувався перерозподіл запорізьких вольностей. На чолі куренів стояли курінні отамани, які обиралися загальними курінними зборами, мали вирішальний голос в організації господарського і військового життя куренів і входили до складу старшини. Місце перебування військово-адміністративного центру Запорізького Війська – Січі залежно від воєнних обставин кілька разів змінювалося. Наприкінці XVI ст. Січ перемістилася з о. Томаківка за Дніпровськими порогами на о. Базавлук, у гирлі приток Дніпра, Чортомлика і Підпільної. Демократизм і ефективність управління, особливості структури і поділу влади вигідно вирізняли Запорізьку Січ з-поміж інших державно-політичних утворень тогочасної Європи, були яскравим проявом державотворчого духу українського народу, свідчили про живучість української політично-правової традиції.

Реєстрові полки

Визнанням значного впливу запорожців на політичне життя сусідніх держав, в тому числі Речі Посполитої, стало формування в 70-х роках XVI ст. реєстрових козацьких полків як офіційних державних військових утворень. Внесення козаків у спеціальний список – реєстр, звідси і назва, підтверджувало їх статус вільного військового стану, а це породжувало нові тенденції і соціальні зміни. Під тиском української суспільності кількість реєстрових козаків зростала, відбувалося неконтрольоване владою покозачення населення.

У 1578 р. реєстрове козацтво об'єдналося навколо адміністративного центру – м.Трахтемирова на Переяславщині. Поступово складались спеціальні форми устрою війська, чіткіше визначились функції місцевих органів управління. З 1625 р. реєстрове військо складалося з шести полків — Білоцерківського, Канівського, Черкаського, Корсунського, Переяславського, Чигиринського, які, в свою чергу, ділилися на сотні. Полки і сотні очолювали відповідно полковники і сотники разом з полковою і сотенною старшиною. Назва полку і сотні визначалась назвою його адміністративного центру, в якому проживала старшина і знаходились інші управлінські служби. Аналогічно до Запоріжжя, військова влада в реєстрі належала гетьману, якого, на підміну від Запоріжжя, обирали за згодою королівських властей. Разом зі старшиною, яку становили гетьманські осавули, обозні, військовий суддя, військовий писар, шість полковників, полкові осавули, сотники всіх сотень, гетьман формував фактично, автономну паралельну, адміністрацію. Юрисдикція місцевих польсько-литовських урядів на справи реєстрового козацтва не поширювалась. Реєстровці, проте, змушені були визнати верховну владу головного начальника шляхетських військ – регініматора, складати присягу на вірність королю. Кожен полк мав свою хоругву, свого сурмача і довбуша. Артилерія всього реєстру, а також військова музика перебували в Каневі.

Незважаючи на офіційні обмеження (козакам дозволялось проживати лише в королівських маєтках Черкаського, Корсунського і Чигиринського староств), зупинити процес творення нового активного соціального стану, що

став носієм і захисником національно-релігійної самобутності, не вдалося.

Українська держава періоду національно-визвольної війни (1648-1667 рр.)

Відстоювання економічних, політичних і культурно-релігійних прав українського народу вилилося в середині XVII ст. в національно-визвольну війну під проводом Богдана Хмельницького. Головним її результатом було відновлення української державності на значній частині етнічних земель. Найбільші успіхи війни зафіксував Зборівський мирний договір, за яким Україна фактично здобула незалежність, хоч номінально входила до складу Речі Посполитої. Загальна площа держави становила близько 2000 км² з населенням не менше 1 млн чол.

В основі української державної території були землі колишніх Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств. Кордон з Річчю Посполитою проходив на Правобережжі по лінії Горпостайпіль-Димер-Коростишів-Паволоч-Погребище-Прилука-Вінниця-Брацлав-Ямпіль-р.Дністер, на Лівобережжі по лінії Остер-Чернігів-Ніжин-Ромни. Кордон з Росією проходив по ріках Сухий Ромен, Терен, Бобрик, через Сулу, Псьол, Олещицю до Ворскли, Ворсклою до гирла Мерла, звідси до р. Коломак, через р. Орчик до Муравського шляху, тобто по лінії давнього польсько-російського кордону.

Південні кордони з Туреччиною і Кримським ханством простягались безлюдними степами і не були чітко зафіксовані. Межа залюднення української території проходила трохи на південь від лінії Ямпіль-Умань-Чигирин-Кременчук-Кобеляки-р.Орель. Далеко на півдні знаходились фортеці Кодак і Січ, завдяки яким територія українських державних впливів на півдні доходила до Чорного і Азовського морів.

У період наступальних операцій 1654-1655 рр. українські війська звільнили всю Чернігівщину і Пінщину, частину Волині (до р. Горинь), Західне Поділля, частину білоруських етнічних земель (Мінщина). Функціональною столицею держави став Чигирин, який мав вигідне геополітичне і географічне становище. В Чигирині знаходилась гетьманська канцелярія – центральна адміністративна установа, що відала загальними внутрішніми і міжнародними справами. Роль генерального писаря (гетьманського канцлера), який очолював Генеральну військову канцелярію, зросла до рівня другої особи в державі. В Чигирині перебував і створений в роки війни Генеральний військовий суд, що зосереджував у своїх руках всю судову владу. Певні столичні функції (в основному культурно-релігійні) виконував і Київ, проте його соціальний склад і відсутність козацьких інституцій не відповідали характерові нової держави. Історичний престиж Києва міг підняти і міжнародний авторитет молодій державі, але в цьому випадку з'єднання старої і нової традицій не відбулося. Герб Війська Запорізького (козак з рушницею і шаблею при боці) став фактичним гербом всієї держави. Січ і далі сильно впливала на політику гетьмана, проте теж не могла виконувати роль центра держави і жила значною мірою, автономним життям, як і раніше, поширюючи свою юрисдикцію на південні землі. Незважаючи на те, що козацька держава існувала на обмеженій частині етнічної України, документи підтверджують тогочасне розуміння,

зокрема гетьманом Б. Хмельницьким, єдності всіх українських земель і прагнення поширити на них свою владу, зокрема існування Покутського полку в Західній Україні. В наступні роки гетьман П. Дорошенко спрямовував свою діяльність на творення Української держави від Перемишля до Путивля.

Політичний лад нової держави не був юридично оформлений і тому остаточний розподіл прав і обов'язків нових органів залежав значною мірою від політики гетьмана. І хоч форма правління в основному наближалась до республіканської, починаючи від Хмельницького, існувала ідея відтворення Руського князівства (одна з назв української козацької держави), яка навіть була закріплена Гадяцькими угодами з Польщею гетьмана Виговського, що так і залишилися нездійсненими.

У ході війни козацький військово-адміністративний устрій трансформувався в державний територіально-адміністративний устрій України. Зберігаючи основні елементи територіально-адміністративної структури козацтва, функціональна структура органів управління зазнала певних змін, зумовлених новим статусом України. Перш за все це пов'язано з тим, що нові органи влади стали не тільки становими (козацькими), а перетворилися в загальноукраїнські, витіснивши на звільненій території поділ на воєводства і повіти.

Полково-сотенний устрій якнайкраще відповідав завданням нової державності, розв'язував складні вузли соціально-економічних проблем. Полковники, які тепер хоч і вважалися виборними, а фактично призначалися гетьманом, зосереджували велику військово-адміністративну владу. Атрибутами цієї влади були бунчук, військовий прапор і печатка. Полкова канцелярія на чолі з полковим писарем і полковим суддею здійснювала виконавчу і судову владу.

Сотня, як складова одиниця полку і важлива ланка територіально-адміністративного устрою, охоплювала десять і більше сіл, одне або кілька містечок. Очолював сотенну адміністрацію сотник, атрибутом влади якого була хоругва. Формування в роки війни сотенної канцелярії за аналогією з полковою свідчило про дальший розвиток демократичної системи управління. У військових поселеннях існував поділ сотень на курені, організаційними і адміністративними справами яких керували курінні отамани, підпорядковані сотенному правлінню.

Територіально Україна ділилася на 16 полків (в період успіхів їх кількість сягала 22), з них 9 на Правобережжі (Чигиринський (18 сотень), Корсунський (19), Канівський (16), Білоцерківський (23), Уманський (14), Брацлавський (22), Кальницький, пізніше Вінницький (19), Київський (17) і 7 на Лівобережжі (Переяславський (19), Кропківський (14), Миргородський (16), Полтавський (19), Прилуцький (20), Ніжинський (11), Чернігівський (10)). На визволених в 1654—1655 рр. землях почали формуватись нові полки: Подільський, Пінсько-Турівський, Білоруський, Волинський.

Територія Запорізької Січі, яка підпорядковувалась безпосередньо гетьманові, становила окрему військово-адміністративну одиницю. Така, в основному двоступенева адміністративна структура, в поєднанні з переважною виборністю посад забезпечувала ефективне виконання прийнятих ухвал,

демократизм управління, визначала народний характер держави, сприяла появі нових торгово-господарських центрів, врегулюванню земельних відносин. В результаті пожвавилось господарське життя, розширилася площа посівів, зросло виробництво продуктів, у тому числі на експорт.

Відбувалось торгово-економічне освоєння Приазовського і Причорноморського узбережжя, що поліпшило географічне і геополітичне становище України.

Певним недоліком такої системи можна вважати збереження рис військової організації, відсутність чітких зв'язків з міським і громадським самоуправлінням, що, в свою чергу, виправдовувалось складним воєнно-політичним, становищем. Політична свідомість населення швидко зростала, його енергія була спрямована на юридичне закріплення і утвердження нових територіально-адміністративних утворень. Однак зовнішня агресія і суспільна нестабільність не дали реалізувати ці тенденції.

Дайте відповіді на запитання:

- *Які території України охоплювали «козацькі вольності»?*
- *Які гілки влади виділялись на Запорізькій Січі?*
- *В чому відмінність між реєстровими і запорізькими козаками?*
- *Назвіть шість полків реєстрового козацтва на території України в XVII ст.*
- *Означте кордони української держави згідно Зборівського договору 18 серпня 1649 р.*
- *Який територіально-адміністративний устрій зберігався на території України в другій половині XVII ст.*

Лозинський Р.М. Урбанізація Галичини у часі і просторі/ Роман Мар'янович Лозинський // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2005. - №36.

Мережа міських поселень Галичини, яка на даний час охоплює близько півтори сотні міст та селищ міського типу, сформувалася внаслідок тривалого історичного розвитку регіону, пройшовши у процесі свого становлення декілька етапів. Перші міські поселення у Галичині (як і у сусідній Волині) виникли в процесі розвитку місцевих суспільних відносин ще до поширення на цю територію влади київських князів. Це значно вплинуло на розвиток галицьких міст у пізніші періоди, а також багато у чому пояснює специфічні риси галицької урбанізації, порівняно з більшістю інших регіонів України.

У X-XIII ст. на території Галичини вже існувала доволі розвинена мережа міських поселень, суспільне життя яких було організовано на засадах давнього українського права. Відомості про міста Галичини в цей період наводять літописи. Їх аналіз засвідчує, що найдавніші міста виникали переважно на берегах судноплавних рік або на сухопутних торгових шляхах у зручних для оборони місцях. Першим у літописах на території Галичини згадано місто Перемишль – у 981 р. Генезу Перемишля остаточно не з'ясовано. Ймовірно, що спочатку це був племінний центр білих хорватів, який певний період був у

сфері впливу давніх Чеської та Польської держав, а вже потім відійшов до київських князів.

У XI ст. з'являються відомості ще про два міста – Звенигород (1087 р.) і Теробовль (1097 р.), в XII ст. – про Галич, Тисменицю, Микулин, Голі Гори, Удеч, Сянок, Ярослав, Пліснеськ. В XIII ст. постають ще близько десяти населених пунктів, які в літописах названо містами: Любачів, Городок, Вишня, Товмач, Коломия, Львів та інші. Крім цього, у північній частині сучасної Галичини, яка в давньоукраїнський період була частиною Волинського князівства, ще у 1030 р. вперше згадано м. Белз, а у 1097 р. – Буськ. Усього ж до 1350 р. на території, що згодом увійшла до складу Руського та Белзького воєводств Речі Посполитої, виникло понад 20 поселень міського типу. Важливою причиною формування та розвитку багатьох міст була інтенсивна зовнішня торгівля, адже через територію Галичини йшли торгові шляхи із Західної Європи у причорноморські й прикаспійські країни, в Середню Азію, на Близький та Середній Схід. Найбільшими містами давньоукраїнського періоду були Галич та Перемишль, в яких проживало декілька тисяч осіб.

Літописні відомості майже про всі міста, що виникли на території Галицького князівства до середини XIII ст., підтверджено археологічними дослідженнями. Незважаючи на спустошливу монголо-татарську навалу в середині XIII ст., більшість галицьких міст не зупинилися у своєму розвитку, що свідчить про активне соціально-економічне життя Галицького князівства у цей період. Втратили своє колишнє значення важливих суспільних центрів лише Звенигород та, меншою мірою, Галич. Причому, в остаточному занепаді Звенигорода суттєву роль відіграв швидкий розвиток Львова, перша літописна згадка про який, як відомо, датована 1256 р.

З XIV ст. у містах Галичини поширюється магдебурзьке право. Магдебурзьке право – це особлива форма німецького феодального міського права, яка виникла в XIII ст. у Східній Німеччині, в Магдебурзі. Воно сформувалося на засадах правових норм романо-германського права, які панували в цей період у Західній Європі. У XIII-XVIII ст. на магдебурзькому праві ґрунтувалося самоврядування багатьох міст Центральної та Східної Європи. Магдебурзьке право як організаційна модель міської громади передбачало такі головні елементи: особисту свободу для міщан (зокрема, спадкове і відчужувальне право на землю); регулювання їхніх повинностей (постійний чинш як феодальну ренту); просторову перебудову міста (закладання нового міського центру); правову автономію міст (міське самоврядування з власним судочинством). На території Галичини магдебурзьке право вперше було надано ще в період існування Галицького-Волинського князівства. У 1339 р. його отримав Сянок. Однак деякі історики припускають, що ще у 20-х роках XIV ст. його могли мати Львів та Перемишль.

У Центральній та Східній Європі організаційна модель міської громади на засадах магдебурзького права виявилася найоптимальнішою для освоєння нових земель. Тому після переходу галицьких земель до складу Польщі почалася організаційна, соціально-економічна та просторова перебудова всіх давньоукраїнських поселень, які виконували (або могли виконувати) функції

міст. Перебудова конкретного поселення відповідно до нових вимог отримала назву локації («lokatio») міста, а загалом процес соціально-економічної та просторової перебудови міст – локаційний рух.

До початку XV ст. на маґдебурзьке право перейшли (тобто відбулася локація) ще близько десяти галицьких міст: Галич (1367), Ярослав (1375), Городок (1389), Тереховля (1389), Самбір (1390), Жидачів (1393), Щирець (1397), Глиняни (1397) та деякі інші. До середини XV ст. маґдебурзьке право остаточно утвердилося в містах Белзького та Руського воєводств. Його отримання стало необхідною умовою існування міста.

У період перебування Галичини у складі Речі Посполитої за формою підпорядкування усі галицькі міста поділялися на королівські (до цієї групи належали головню найдавніші міста), шляхетські (найчисельніша група міст) та церковні. За правовим статусом існував поділ на міста (*civitas*) і містечка (*oppidum*), проте в зарахуванні міст до тієї чи іншої групи не було чіткої визначеності.

До 1400 р. на території, що увійшла до складу Руського та Белзького воєводств, історичні джерела фіксують близько 40 міських поселень, до 1450 р. – до 90, а до 1500 р. – 110 міст і містечок. Найважливіші галицькі міста того часу нам перелічує «Список руських градів дальніх та ближніх» – важлива пам'ятка східнослов'янської історичної географії кінця XIV ст. Серед галицьких міст «Список...» згадує такі: Львів Великий, Коломия, Галич, Зудечів (Жидачів), Самбір, Дрогобич, Перемишль, Тереховля. Цікаво, що з усіх 358 східнослов'янських міст, які є у списку, крім Львова Великим було названо ще тільки одне – Новгород Великий.

У XVI ст. кількість міських поселень на території Галичини далі зростала, хоча й не такими швидкими темпами, як раніше. Український історик Іван Крип'якевич обчислив, що в 40-х роках XVII ст. на території Руського воєводства всього було 177 міст і містечок, Белзького – 32, Холмської землі – 23.

Найбільше міських поселень було в Галицькій землі Руського воєводства. Специфіка міст цієї землі полягала в тому, що багато з них мали чітко виражений оборонний характер. Адже саме Галицька земля найбільше потерпала від набігів кримсько-татарських орд, які (разом із пожежами та епідеміями) були найбільшим лихом для міст України тих часів. Серед міст, що виникли навколо побудованих задля оборони замків, можна назвати Скалат, Надвірну, Гримайлів, Богородчани, Струсів, Лисець та інші. Найбільшими містами Галицької землі в першій половині XVII ст. були Коломия, Тереховля, Рогатин, Галич.

Друге місце за кількістю міських поселень займала Львівська земля. Центр землі й одночасно столиця Львівського воєводства – Львів – був одним із найбільших міст та найважливіших торгових центрів Речі Посполитої. Населення Львова на початку XVII ст. становило близько 17–20 тис. осіб (із них 5 тис. жило у середмісті, тобто на обведений мурами території), а в середині століття зросло до 25–30 тис. Іншими великими містами Львівської землі були Броди, Городок, Яворів та Жовква.

У Перемиській землі найбільшими містами були Перемишль, Самбір, Ярослав, Стрий. У найменшій за площею Сяноцькій землі – Коросно, Сянок та Ліско.

Більшість міст Руського воєводства за кількістю жителів були зовсім невеликими – до 1 тис. мешканців, а в багатьох випадках – і до 500. Однак незначна кількість жителів та аграрний характер господарства багатьох міських поселень зовсім не свідчили про їх слабкість чи неповноцінність. Малі міста були характерною рисою європейської середньовічної урбанізації. Хоча й маючи за економічну базу землеробство, вони якісно відрізнялися своєю принциповою орієнтацією на грошовий обмін і часто яскраво вираженою спеціалізацією. Будучи посередниками між великими містами й сільською місцевістю, малі міста забезпечували стабільний товарообмін і відігравали важливу роль у формуванні внутрішнього ринку регіону.

Подібно до більшості європейських міст, міста Галичини найчастіше розвивалися із сільських поселень, що знаходилися в густозаселених районах з розвиненим сільським господарством. Однак, розвиток міської мережі на території Руського та Белзького воєводств мав деякі суттєві відмінності порівняно з іншими регіонами України. Зокрема, в центральних українських воєводствах значну частину міст становили козацькі поселення, яких на заході України не було.

З другої половини XVII ст. більшість галицьких міст занепадає. Це було зумовлено тривалими війнами на території Польщі та зміною напрямків головних торгових шляхів. У цей період виникло дуже мало нових міст, а в багатьох із тих, що існували раніше, різко зменшилася кількість населення. В окремих найменших містах залишилося всього декілька десятків осіб. Лише в 40-х роках XVIII ст. політична ситуація у Польщі поліпшується й розпочинається певний підйом в економіці краю. Міста поступово переорієнтовуються на обслуговування потреб внутрішнього ринку, крім того, зростає значення торгівлі з Росією. Суттєво змінюється роль різних міст у господарстві Галичини. Дещо сповільнюється розвиток Львова та деяких інших найбільших міст: Дрогобича, Коломиї, Перемишля. А до міст, що у другій половині XVIII ст. зростали найшвидше, належали Станіславів, Тернопіль і, особливо, Броди, які у другій половині XVIII ст. стали найбільшим торговим містом краю, й другим за кількістю населення після Львова.

Після входження Галичини до складу Австрії перед новою владою постало завдання впорядкувати чинну на території нової провінції мережу міст і містечок. У процесі цієї роботи австрійська адміністрація зіткнулася із значними труднощами, адже в Галичині напередодні запровадження австрійської влади навіть загальна кількість міських поселень не була точно відомою. Чимало міських поселень насправді не виконували жодних міських функцій, а вже давно стали звичайними селами. Наприклад, на думку одного з польських дослідників Галичини раннього австрійського періоду, В. Токаржа, із 311 міських поселень, які були на території провінції в 1776 р., тільки 13 за функціями та зовнішнім виглядом можна було назвати справжніми містами, з

них дев'ять – на українській етнічній території: Львів, Перемишль, Ярослав, Самбір, Дрогобич, Броди, Тернопіль, Збараж, Бучач.

З переходом Галичини до складу Австрії не лише було впорядковано мережу міських поселень, але й дещо пожвавився економічний розвиток міст. Відбулося це головню за рахунок активізації прикордонної торгівлі з Росією, тоді як дрібне ремісничє виробництво через конкуренцію з боку промислово більш розвинених регіонів Австрії зовсім занепало. Тому до середини ХІХ ст. швидко зростала кількість населення лише у найважливіших адміністративних центрах краю (Львів, Коломия, Перемишль, Тернопіль, Ярослав) та окремих торгових містах (Броди, Бучач).

В останній чверті ХІХ ст. питання віднесення населених пунктів до розряду міст було вирішено на законодавчому рівні. Це відбулося шляхом надання окремим населеним пунктам так званих «міських статутів», за якими організовувалося міське самоуправління. 1889 року у Східній Галичині статuti міст офіційно отримали 19 найважливіших населених пунктів: Броди, Бережани, Бучач, Дрогобич, Городок, Жовква, Золочів, Коломия, Перемишль, Самбір, Снятин, Станіславів, Сокаль, Стрий, Сянок, Тернопіль, Терєбовля, Яворів, Ярослав. У 1896 р. статuti міст (дещо інші за змістом порівняно із статутами 1889 р.) отримали ще 82 населених пункти краю. Отже, якщо додати Львів, який ще з 1870 р. користувався власним статутом, наприкінці ХІХ ст. загальна кількість міст на території Східної Галичини становила 102.

Доволі інтенсивний розвиток промисловости в Галичині розпочався лише у другій половині ХІХ ст. Наслідком його стало підвищення темпів урбанізації краю. Передовсім розвивалися великі міста, в яких виникала більшість нових промислових підприємств: Львів, Дрогобич, Станіславів, Коломия. Масова міграція жителів із навколишніх сіл зумовила різке збільшення населення не лише у перелічених містах, але й у приміських гмінах, які за темпами приросту могли навіть випереджати відповідні міста.

У Прикарпатті швидке зростання темпів урбанізації населення було спричинене розвитком нафтової й лісової галузей промисловости. Завдяки першій галузі за короткий час із сільських поселень перетворилися в доволі великі міста Борислав і Тустановичі, друга зумовила помітне збільшення числа жителів у Турці, Скольому. Ще одним фактором, що суттєво вплинув на розвиток багатьох міст, стало будівництво залізниць. Його вплив, підсилений фактором прикордонного положення, обумовив зростання Рави-Руської, Сокаля, Підволочиська.

Необхідно зазначити, що в цей період процес урбанізації населення Галичини відбувався дуже нерівномірно. Поряд із районами, в яких міста розвивалися швидко, існували місцевості, де кількість міського населення майже не збільшувалася, а в багатьох містах число мешканців навіть зменшувалося. Найповільніше розвивалися міста східних повітів краю (територія сучасної Тернопільської області). Суттєво затримувався також ріст більшости міст, що знаходилися в 50-60-ти кілометровій зоні навколо Львова.

Напередодні Першої світової війни найбільшими містами Східної Галичини були Львів (206 тис. осіб у 1910 р.), Перемишль (54 тис.), Коломия

(43 тис.), Дрогобич (35 тис.), Тернопіль (34 тис.), Станіславів (33 тис.) та Стрий (31 тис.). Водночас майже половина міських поселень краю не налічувала навіть 5 тис. мешканців.

В роки Першої світової війни практично на всій території Галичини відбувалися активні військові дії, від яких більшою чи меншою мірою постраждали майже всі міста. Найбільше постраждали міста деяких центральних повітів, через територію яких лінія фронту проходила два-три, а то й більше разів. Порівняно незначних втрат у кількості населення зазнали великі міста, оскільки в роки війни, рятуючись від військових дій, туди переселялися жителі навколишніх сіл та невеликих міст. Значно більше постраждали малі міські поселення.

Після закінчення Першої світової війни повоєнна польська влада зберегла (із незначними змінами) встановлені в австрійський час повітовий поділ і систему міського самоврядування. Тільки 1933 р. у Польщі введено в дію новий закон про міське самоврядування.

У міжвоєнний період промисловість Галичини перебувала в занепаді, і тому ріст більшості міст був дуже повільним. Чи не найпоширенішим шляхом збільшення кількості населення у містах стали адміністративні перетворення, тобто прилучення до міст навколишніх сільських гмін. Наприклад, до Львова в 1930 р. було приєднано Клепарів, Голоско Мале, Замарстинів, Знесіння, Сигнівку, Кульпарків та частини інших громад, за рахунок яких населення міста зросло майже на 30 тис. осіб й перевищило 300 тис. осіб. З приєднанням одного лише Княгинина кількість жителів Станіслава одразу ж збільшилася на 17 тис. осіб. Подібним шляхом помітно зросла кількість населення у Болехові, Бориславі, Калуші, Чорткові. Кількість населення міст, адміністративні межі яких не змінилися, здебільшого зросла лише на декілька відсотків. У багатьох малих містах кількість жителів так і не досягла довоєнного рівня, а в деяких – рівня кінця ХІХ ст.

На структурний розвиток міської мережі у міжвоєнний період значно вплинуло створення на території краю трьох воєводств: Львівського, Тернопільського і Станіславівського. Це стимулювало розвиток Тернополя та Станіслава, які доволі швидко відсунули на другий план давні українські галицькі міста Перемишль, Коломию та Дрогобич. Саме тоді в Галичині територіяльна структура міських поселень почала набувати сучасних обрисів.

Чергові зміни в міській мережі відбулися після включення Галичини до складу СРСР. На території тієї частини Галичини, що в 1939 р. увійшла до складу Української ССР, за довоєнною польською адміністративною схемою до розряду міських поселень відносилося 95 поселень: 50 – у межах сучасної Львівської області, 22 – Івано-Франківської. 23 – Тернопільської. Статус цих населених пунктів було переглянуто й узгоджено з існуючими у СРСР нормативами, проте з врахуванням історичних особливостей розвитку міст на території краю. Тому більша частина довоєнних міст зберегла свій статус міст або стали селищами міського типу, хоча багато з них за кількістю населення чи іншими критеріями не відповідало встановленим у Советському Союзі вимогам.

Надалі кількість міських поселень постійно зростала. Відбувалося це переважно за рахунок нових промислових міст й селищ, що виникали у процесі індустріалізації регіону. Так, наприклад, якщо в 1950 р. на території трьох досліджуваних областей було 61 місто й 67 селищ міського типу, то в 1970 р. – відповідно 64 і 79, а в 1989 р. – 71 і 82.

Як і все населення Галичини, міське населення зазнало величезних втрат у роки Другої світової війни. Порівняно з довоєнним періодом, кількість населення в багатьох містах зменшилася в декілька разів. Особливо сильно постраждали міста, основу населення яких становили євреї, – їх майже повністю винищили фашисти. Проте, незважаючи на те, що після закінчення війни населення міст Галичини по суті формувалося наново, воно відновлювалося доволі швидко за рахунок мігрантів із різних регіонів колишнього СРСР. Для прикладу, населення Львова в 1945 р. складало 185,9 тис. осіб, а в 1948 р. – вже 355,7 тис. осіб.

У наступні десятиліття кількість міського населення Галичини доволі швидко зростала і, відповідно, зростав рівень урбанізації. Зумовлене це було індустріалізацією галицьких областей. Хоча загальні темпи індустріалізації населення Галичини в повоєнний період були набагато швидшими порівняно з усіма попередніми періодами, проте цей процес, знову-таки, був нерівномірним. Найвищі темпи зростання кількості населення простежувалися у нових промислових містах: Червонограді, Калуші, Новому Роздолі, Новояворівську, Стебнику та інших. Кількість жителів у цих містах за повоєнні десятиліття збільшилася в декілька разів. Інтенсивно розвивалися також усі обласні центри та більшість інших великих міст регіону (Дрогобич, Коломия, Самбір, Стрий). Значно повільніше зростала кількість населення малих міст, а в багатьох селищах міського типу простежувалося навіть зменшення кількості населення.

Сучасний характер міської мережі в Галичині має суттєві відмінності порівняно з іншими регіонами України. Майже половина всіх міст краю – малі, із кількістю населення до 10 тис. жителів, а справді великих міст із населенням понад 100 тис. осіб є лише три, і це виключно обласні центри. Невелика кількість населення в більшості міст регіону пояснюється незначним рівнем концентрації у них промислового виробництва.

На даний час мережа міських поселень в Галичині по суті становить мережу центральних місць, тісно пов'язаних із сільською місцевістю. Адже абсолютна більшість міських поселень тут виникали як місцеві центри обслуговування навколишніх сіл, а не як промислові міста. Така структура міської мережі значно полегшує демографічні зв'язки між містом та сільською місцевістю. Натомість, для регіонів, міська мережа яких сформована здебільшого промисловими містами, що вирости з робітничих поселень навколо родовищ корисних копалин (наприклад, на Донбасі), характерні швидше демографічні зв'язки поміж містами, які можуть розміщуватися навіть далеко за межами регіону, натомість відносини із сільською місцевістю послаблені.

У віднесенні багатьох галицьких поселень до категорії міст важливу роль відіграло їх давнє історичне минуле, впродовж якого вони незмінно мали статус міста. Саме тому до категорії міст у Галичині належать такі невеликі поселення як Угнів (менше ніж 1 тис. жителів 2001 р., найменше місто України), Белз (2,5 тис.), Бібрка (3,9 тис.) та деякі інші.

На початку ХХ ст. тільки половина населення Галичини жила в міських поселеннях. У 2001 році лише у Львівській області рівень урбанізації населення становив 59%, тобто більшість населення мешкала у міських поселеннях, натомість у Тернопільській області цей показник становив 43%, Івано-Франківській – 42%. Тобто процес урбанізації Галичини ще далекий від завершення. Адже за дослідженнями геоурбаністів зростання кількості населення міських поселень припиняється тільки тоді, коли частка міських жителів у всьому населенні регіону наблизиться до 75-80%. Отже, хоча наразі внаслідок демографічної кризи процес урбанізації населення Галичини припинився, а деякі демографічні показники свідчать, що відбувається зворотне явище, тобто аграризація населення, з остаточною стабілізацією економічної ситуації потрібно чекати подальшого зростання міських поселень, насамперед завдяки міграціям місто-село.

Дайте відповіді на запитання:

- *Назвіть основні міські центри Галицького князівства.*
- *Як вплинуло поширення магдебурзького права в Галичині на розвиток міст у XIV ст.*
- *Яка інформація міститься в «Списку руських градів дальніх і ближніх»?*
- *Які найбільші міста розвивалися у Галицькій, Львівській і Перемиській землях Руського воєводства в XVI ст.?*
- *В чому особливість містобудування в Руському воєводстві в XVI – на поч. XVII ст.*
- *Порівняйте урбанізаційні процеси в Галичині в періоди другої половини в XVII – XVIII ст. та XIX ст.*
- *Завдяки чому у міжвоєнний період зросла чисельність населення деяких великих галицьких міст?*
- *В чому відмінності міської мережі в Галичині порівняно з іншими регіонами сучасної України?*

ТЕМА № 8

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ІСТОРИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ

СТАРОГО СВІТУ: ЄВРАЗІЯ та АФРИКА

План

1. Особливості зародження і поширення ісламської цивілізації.
2. Особливості зародження і розвитку буддистської і конфуціанської цивілізацій.
3. Історичні міграції азіатського населення в Європу і політична експансія європейських метрополій в Азії.

4. Історично-географічні особливості зародження ранніх цивілізацій «Чорної Африки».
5. Колоніальна експансія європейців у Африці.

Самостійна робота студентів

Опрацювати фрагменти тексту

1) «Світ у 1400 році» з книги Вульф Ерік Р. *Європа і народи без історії* / Ерік Р. Вульф / Переклад з англійської Ігоря Пошивайла. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. – 535 с.

2) Перцик Е.Н. *Города мира: география мировой урбанизации: Учебное пособие для геогр. специальностей вузов* / Евгений Наумович Перцик. – М.: «Международные отношения», 1999. – 384 с.

3) «Слонова кістка і полювання на рабів у Східній Африці» з книги Вульф Ерік Р. *Європа і народи без історії* / Ерік Р. Вульф / Переклад з англійської Ігоря Пошивайла. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. – 535 с.

Вульф Ерік Р. Європа і народи без історії / Ерік Р. Вульф / Переклад з англійської Ігоря Пошивайла. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. – С.38-50.

СВІТ У 1400 РОЦІ

У 1271 р. венеціанські торговці Ніколо і Маффео Поло разом із сином Ніколо – Марком вирушили зі східного берега Середземномор'я в подорож через Іран до Ормуза у Перській затоці. Звідти вони вирушили на північний схід до Кашгара, а там – старим Шовковим шляхом подалися до Пекіна. Після тривалої подорожі Китаєм і Південною Азією Поло взяли курс на Європу і дісталися в 1295 р. Венеції. Через сорок років Ібн Баттутах, придворний учений з Марокко, вирушив у паломництво до Мекки, а звідти продовжив свій шлях через Іран, Анатолію і Крим до Константинополя. Звідти він подався до Середньої Азії та Індії, де кілька років займав урядові посади в Делі і на Мальдівських островах. Після відвідин Південного Китаю й Суматри він повернувся до Марокко в 1349 р. Три роки по тому він супроводжував марокканських торговців у переході пустелі Сахара до королівства Малі в Західному Судані й нарешті повернувся до Феса, щоб надиктувати спомини про свої мандрівки тамтешньому писарю. Між 1405 і 1433 рр. китайський адмірал Ченг-Хо сім разів припливав до Південної Азії, досягаючи Червоного моря та східно-африканського узбережжя. У 1492 р. морський капітан з Генуї (*Христофор Колумб – примітка Сливка Р.Р.*), котрий перебував на службі у королеви Арагону, вперше потрапив до Нового Світу, де побачив Багами й подумав, що він у Японії.

Ці морські подорожі були не якимись випадковими пригодницькими мандрівками, а проявом тієї сили, що втягувала континенти в дедалі тісніші стосунки і незабаром мала перетворити світ на єдину арену людської діяльності. Щоб збагнути, яким світ мав би стати, слід спочатку в'яснити, яким же він був. Отже, я поведу свого уявного мандрівника в 1400 рік і опишу той

світ, який міг постати перед його очима.

У цій глобально антропологічній спробі я зумисне уникатиму зображення окремих племен, культурних сфер і цивілізацій задля окреслення взаємозалежних мереж людської взаємодії, що простяглися через кожну з двох, ще відокремлених півкуль, – Старого Світу Європи, Азії й Африки та Нового Світу обох Америк. Ці мережі розгорталися в часі і в просторі. Пояснити їх, тобто простежити їх розвиток і поширення, означає також простеження історичних шляхів окремих спільнот, які історія, написана із західної точки зору, проігнорувала чи спотворила. Їх розглядали, подібно до «примітивних сучасників» антропологів, як людей без власної історії.

Ці всебічні зв'язки серед спільнот у період доєвропейської експансії були результатом цілком матеріальних процесів, що піддаються пізнанню. Одним з таких процесів стало створення спірних гегемонійних політичних і мілітарних систем. Кожна з двох півкуль окремо засвідчила постання імперій, що висмоктували собі надлишки, створені різноманітними групами. Другим дієвим процесом був розвиток міжнародної торгівлі, що поєднала зони постачання з центрами сконцентрованого попиту і розподілила особливі ролі між народами, що освоювали торговельні шляхи. У свою чергу, розбудова імперії й розвиток торгівлі створили великі комунікаційні мережі, що пов'язали різні спільноти узами домінуючих релігійних чи політичних ідеологій. Разом ці процеси формували світ, який Європі незабаром випаде перелаштувати задля вдоволення власних потреб.

ПОЛІТИЧНА ГЕОГРАФІЯ СТАРОГО СВІТУ

Щоб осягнути цей світ 1400 р., почнемо з географії. Карта Старого Світу виявляє певні фізичні чинники. Один із них – великий гірський ланцюг, що простягся у східно-західному напрямку через євразійські терени. Беручи початок з масивних гірських пасм Південного й Західного Китаю, ланцюг піднімається до висот Кунь-Луню, Гімалаїв і Паміру – «даху світу» і сягає через гірське пасмо Ельбрус Кавказу, Карпат, Альпів і Піренеїв. Іноді ці гори стримували контакт Півночі з Півднем. Часом розриви в ланцюзі сприяли народним заворушенням і розбійницьким нападам. У Північному Китаї імператорська династія Хань мусила вимурувати Велику стіну, щоб відокремити китайців від монголів і турків. У Туркестані дороги вели на південь в Іран та Індію. На заході грабіжники могли дістатися серця Європи через Дунайську долину.

На карті в кінці книги зображено другу константу – розподіл головних кліматичних зон. Вони спричиняють різну природну рослинність і, отже, сприяють розвитку різних видів людського житла. Карта також виявляє головний посушливий пояс, що йде на схід і на захід з пустелі Сахара й Аравійської пустелі через Іранське нагір'я в Туркестан і Монголію. Це – країна пасторальних (пастуших) племен, які женуть свої череди пасовищами на межі пустелі й степу. Землеробство можливе тут лише в оазах, довкола постійних джерел води. На південь від сухої зони пустелі й степу простяглися теплий і вологий тропічний і субтропічний ліси та савана, сприятливі здебільшого для рільництва, як у Західній Африці, Гангзькій рівнині, півостровах і островах

Південно-Східної Азії та Південного Китаю. На північ від сухої зони простяглися ліси. Західніше від Уральських гір знаходиться лісиста місцевість, яка позначається інтенсивною кількістю опадів і досить тривалим сільськогосподарським сезоном; а отже, будучи розчищеною, вона є прекрасною землеробською територією. На схід від Уралу ліс стає сушішим і прохолоднішим. Він переходить у тайгу, низькотемпературний хвойний ліс і, разом з покритим лишайниками поясом субарктичної тундри – сприятливе середовище для проживання мисливців лісу. В ці краї зрідка навідувалися землероби і майже ніколи – скотарі.

Коли ми порівнюємо поширення оброблюваних і удобрюваних сільськогосподарських земель з територією пустель і степів, то виявимо істотний контраст. Поширення сухого поясу є суцільним, а орних земель – фрагментарно-архіпелажним. Пасторальний коридор прискорив відцентровий рух; розділені рільничі зони орієнтували людей доцентрово відносно їх власних сільських угідь. Ця дихотомія між степом та орними землями спрямовувала вектор людської діяльності в Старому Світі, часом розмежовуючи скотарів та селян, а часом – спонукаючи їх до взаємодії.

Землеробство в Північно-Західній Африці обмежується середземноморською зоною північніше від гір Атласу й унеможливується посушливим степом і пустелею на південному сході. Пшениця, вирощувана в долинах Сус і Рхарб у Марокко, на рівнинах Шеліф і Мітіджа в Алжирі, а також на рівнині Меджера в Тунісі, набула особливої ваги в підтримці місцевих правителів і знаті. На схід від Тунісу оаза Тріполі, а вище – Єгипет, велика оаза, сформована Нілом. Його зерно забезпечувало Рим у часи імперії, а згодом – Візантію, арабів у Дамаску, а після 1453 р. – турків. Візантія й Османська імперія для поповнення своїх зернових запасів дедалі більше експлуатувала Подунав'я і чорноморське узбережжя.

Маленькі островці землеробства виникали і на терасових схилах Палестини, головні сільськогосподарські оази існували в Антіохії (сучасна Антак'я) і в Дамаску. Сирійський степ, оброблюваний ще і за римських часів, і в XX ст., виявився екологічно маргінальним і неперспективним для пасторальних кочівників. В Анатолії ведення сільського господарства можливе вздовж берегів Середземного і Чорного морів і на окремих клаптиках гірських плато, однак решту території займає степ з пустелею на південному сході. Ірак – земля в межиріччі Тигру і Євфрату – був колись надзвичайно продуктивним. Надлишкове виробництво, піднесене гідравлічними пристосуваннями, уможливило формування з аккадського періоду держави; будівництво водогонів різних споруд конструкції досягло тут свого кульмінаційного моменту в часи іранської династії Сасанідів (226-637 pp.). Однак з ісламським завоюванням цієї території і відповідного перетворення Багдада в столицю з більш ніж 300-тисячним населенням, землеробська могутність і людські ресурси дедалі більше приносилися в жертву місту. Це спричинило занепад сільськогосподарського виробництва і постійне зменшення кількості отримуваної данини (Адамс, 1965: 84). Остаточного удару цій галузі людської діяльності було завдано монгольською навалою у середині XIII ст., коли

монгольський хан Хулагу зруйнував іригаційні системи нижньої долини.

Поza гірським пасмом Загрос лежить Іранське нагір'я. Вкрите воно переважно степом і пустелею, а землеробство можливе тут лише на окремих ділянках уздовж пояса намулених плям, що простираються довкола внутрішнього краю гірського пасма. Час від часу рільництво поширювалося і в посушливій зоні за допомогою підземних тунелів (*ганатас*), що несли потоки води вздовж зливних плит до віддалених полів. Пуста порода й пустеля обмежують землеробство на Сході, в Афганістані та Белуджистані.

Незважаючи на поширеність непривітної пустелі й степу в цій місцевості, низка урбанізованих оаз, заснованих на зрошувальному сільському господарстві, слугувала місцем відпочинку й постачання для караванів, що рухалися на схід і на захід. Найважливішим із цих караванних маршрутів був Шовковий шлях. Він починався в Антіохії (північна Сирія), простирався через Рей (біля Тегерана), перетинав Мерв та Балх (Бактрія) і йшов далі до Кашгара. У Кашгарі дорога розгалужувалася на північ і на південь від пустелі Такла-Макан (південна Гобі). Північне розгалуження вело до Куха й Карашахра, південне – через Яркенд і Хотан. Обидві дороги знову перетиналися в Туньванзі (китайська Ганьсу), звідкіля вели далі до Китаю. Кашгар, уславлений Марком Поло за його сади і виноградники, був головним центром далекої торгівлі, заселеної, за його словами, людьми, «котрі подорожують і торгують по всьому світу». З Кашгара інший маршрут вів на північ до Самарканда, а далі – до Сарая у Поволжі, звідки можна було досягти Азова і Чорного моря. Скрізь на північному схилі великого Євразійського гірського пасма знаходилися окремі клаптики орної землі, яку можна було б обробляти, коли б не скотарі зі своїми потребами в пасовищах і воді.

Отже, ланцюг широко розкиданих землеробських регіонів сформував велику дугу, що простирається від марокканських Атласних гір до самих воріт Китаю в Ганьсу. Сільськогосподарські регіони були сполучені між собою шляхами й торгівлею. Цей довгий ланцюг лишень раз за всю історію був об'єднаний і політично, й релігійно – коли ісламські війська вирушили з Аравійського півострова на схід і на захід у VII і VIII ст. Після цього ланки ланцюга були розірвані і вже ніколи не зібрані до купи. Політичне відокремлення надалі посилювалося релігійним сектантством, кожен вид сегментації зміцнювався іншим.

Відновлений поділ послабив чимало ланок у цьому довгому ланцюзі. Відокремлені сільськогосподарські регіони породжували окремі держави, внутрішньо обмежені розмірами наявних ресурсів і беззахисні перед зовнішніми вторгненнями через незахищені кордони. Що тримало ці дрібні намистини у довгому разку геополітичної структури, то це торговельні зв'язки і релігія. Ці два важливі чинники виявилися здатними піднятися над обмеженнями кожного окремого компонента і з'єднати ресурси в широкому масштабі; однак за відсутності політично об'єднаної сили, яка б захищала їх, ці зв'язки залишилися беззахисними перед постійними втручаннями і розривами.

На північ від євразійського гірського пасма простяглися степи, формуючи просторий коридор від Монгольського степу на сході, через киргизькі та

російські терени, до угорського степу побіля серця Центральної Європи. Це були улюблені землі пасторальних кочівників. Перетворення південної російської прерії на зону постійного землеробства ще чекало на поразку кочівників та їхніх ханів від росіян у XVII ст.

Західніше російської прерії лежав Європейський півострів – зона помірних лісів, яку можна було розчищувати й обробляти. Однак розвиток цього півострова поза межами римського Середземномор'я був занадто уповільненим. Майже повністю оточений водами – Балтійським, Північним і Середземним морями й Атлантикою, – він міг активно скористатися цим широким доступом до води лише у випадку укріплення та захищення берегів від морських нападників з півночі та півдня. А це було цілком досягнуто аж у IX ст. Водночас розчищення європейських лісів тривало ціле тисячоліття. Лише близько 1000 р. співвідношення між лісом і сільськогосподарськими угіддями схиляється на користь землеробів. Безпечне рільництво у сприятливих і військово захищених центральних районах утворило згодом смугу між лісом і морем, де здебільшого головна річка забезпечувала вихід торгового флоту до узбережжя. Такими привілейованими зонами високої продуктивності були «Нижні країни» (Бельгія, Нідерланди, Люксембург), басейн річки Сени, дренажні площі Середнього Рейну; долини Темзи в Англії, Тежу – в Португалії і По – в Італії. Сільськогосподарські надлишки цих регіонів забезпечували зміцнення політичної влади, стаючи стратегічною опорою постачання держав, що розвивалися.

На сході Шовкового шляху, у провінції Ганьсу, трансєвразійський маршрут простирався до Китаю, політико-економічний світ якого значно відрізнявся від європейського й ісламського. Європа була обмежена кордонами свого півострова, її геополітично основні області єдналися по периметру суші. Ісламський світ простягнувся впоперек євразійського хребта з розширенням у Західну й Східну Африку. Китай, навпаки, перетворився на досить компактну одиницю, величезну за розмірами порівняно з державами Заходу. Цей розвиток відбувався поступово. Державне формування розпочалося сільськогосподарським розширенням на північ, у райони річок Чінг і Вей та Фену Шеньсі, а також у пониззі долини Жовтої річки. Основною сільськогосподарською культурою у цих краях було просо, хоча пшениця почала виходити па перші позиції після 700 р. Згодом цей давній політичний центр тяжіння вступив у відносини з долиною Янцзи, де культивували рис, і ці дві області на початку VII ст. були сполучені великими каналами. Дещо пізніше третя ключова область постала на півдні Янцзи. Міграція етнічних китайців (хань) у райони родючих дельт і басейнів цієї області розпочалася у III ст. і була значно прискорена у VII і VIII ст. розвитком нових технологій у вирощуванні рису завдяки вдосконаленню знарядь праці, селекції насіння та впровадженню іригаційних систем.

Державна структура, що виникла під впливом китайської та індуської моделей і підтримувалася за рахунок зрошуваного рису, виникла в дельті Меконгу вже в I ст. Однак зрошувальні центри у суміжних областях і на островах протягом I тисячоліття наслідували насамперед індуські прототипи. Серед них були кхмерське королівство Ангкор і королівства Центральної Яви й

острова Цейлон. У самій Індії більш рання основна область, що лежала вздовж річки Інд, колись підтримувала державні системи Мохенджо-Даро й Хараппа, зруйновані, вірогідно, індоєвропейськими завойовниками в 1200 р. до н. е. Після того посушлива долина Інду вже не змогла відновити свою попередню ключову роль, за винятком хіба що збереження статусу стартового майданчика для збройних вторгнень із Середньої Азії. Коли тут згодом почали формуватися держави, вони походили з рівнини Гангу, зокрема з області Біхару і Бенгалії. Основною сільськогосподарською культурою тут був рис, який вирощувався із застосуванням додаткової іригації, оскільки щорічна кількість опадів тут сягала лише 40-80 дюймів, і захищався спорудженням дамб від повеней у тих районах, де опадів випадало понад 80 дюймів на рік.

Розвиток іригаційного сільського господарства в Східній і Південній Азії витіснив ті спільноти, що застосовували менш інтенсивні способи рільництва. Інтенсивне землеробство Індії витіснило гірські групи народів, зайнятих у сільському господарстві вирубно-вогневої системи, типу мундів і ораонів Біхару. У Китаї народ хань набув історичної ідентичності внаслідок розвитку своєї політичної економіки на основі іригації після 700 р. до н. е. На південь від нього проживали не-ханьшуйські «варвари» – монги (мяо), ю-м'єни (яа) і тайськомовні племена. Оскільки хань просунулися через річку Янцзи на «варварську» територію, вони приєднали до себе деякі групи з подібними до власного сільськогосподарськими й політичними станами й витіснили землеробів вирубно-вогневої системи в більш гористі й несприятливі місцевості. В інших районах кочові землероби самі відступали для захисту споріднених спільнот від політичного й економічного тиску. Внаслідок цього залишки не-ханьшуйських меншин збереглися з XII і XIII ст. у горах Південно-Західного Китаю і суміжної Бірми, Таїланду, Лаосу й В'єтнаму. Ті ж самі процеси повторювалися в меншому масштабі скрізь, де виникали осередки іригаційного сільського господарства в долинах, тоді як горяни почали займатися екстенсивним землеробством вирубно-вогневої системи для освоєння гористих і недоступних внутрішніх районів.

Торгівля

Прокладаючи шлях через висоти й твердині Старого Світу 1400 р., наш уявлюваний спостерігач вийшов би на слід численних торговців, які тисячоліттями докладали зусиль, щоб заснувати великі комерційні мережі між далекими регіонами. Звичайно, архіпелажне розташування землеробських зон заохочувало налагодження морських чи суходільних шляхів сполучення. Такі шляхи, близькі чи далекі, потребували певного обслуговування й захисту від нападів. Водночас будь-яка група, що встановлювала контроль над головною ділянкою сполучення, могла користуватися транспортною мережею на власну користь або ж обривати зв'язки з обох кінців, підсилюючи тим роздрібненість землеробських архіпелагів. Таким чином, історія Старого Світу могла бути написана не лише на засадах стратегічних сільськогосподарських областей, але також і на засадах сполучення між ними.

Однією з великих переваг європейського півострова над Євразією була його

близькість до водних шляхів уздовж усього свого периметра від Фінської затоки і Балтійського моря до Східного Середземномор'я. Від крайньої північно-східної точки цієї морської мережі люди могли переправляти свій товар Волгою і, подібно вікінгам, пливати вниз до Каспію. Цей шлях, однак, був перерізаний степовими кочівниками до середини XVI ст. Від портів Східного Середземномор'я Шовковий шлях вів до Кашгара, а там – до самого Китаю. Другий маршрут із Середземномор'я пролягав від Алеппо до Перської затоки, а звідти – судном до Індії і Південно-Східної Азії. Третій шлях використовувався для перевезень через Суецький перешийок і морського транспортування через Червоне море й Аденську затоку до Східної Африки й далі за Індію. З південного середземноморського узбережжя караванні маршрути з використанням верблюдів – «кораблів пустелі», перетинали Сахару і сходилися в містах Гао й Тімбукту на вигині річки Нігер. Звідти річковий транспорт і в'ючні віслюки перевозили товари в глибини Західної Африки. У свою чергу, численні шляхи набігів і торгівлі перетинали Південно-Східну Азію від Малайї до Філіппін і Японії.

Існування таких шляхів нагадує, що далекі обміни мають глибоке коріння. Торговці віддавна переміщали товари з областей надлишкового виробництва до місць їх особливого попиту, одержуючи добру оплату за надання своїх послуг. Доки транспортні можливості були обмеженими і вантажі транспортувалися суходолом людьми чи тваринами, а на морі – малотоннажними суднами, – пріоритет у перевезенні здобували предмети розкоші, тобто товари, що продавалися з отриманням високих прибутків. Допоки переважала торгівля дорогими товарами, торговельні обміни відбувалися у двох різних сферах. Так, існувала місцева торгівля й обмін, коли товари повсякденного використання розповсюджувалися в селах і містах виключно однієї області; і сфера віддаленої торгівлі дорогими речами, які виготовлялися суто для еліти й слугували засобом ідентифікації їхнього статусу політичного й економічного домінування.

Кочові скотарі

Перетинаючи сухий пояс Старого Світу від Африки до найвіддаленіших околиць Азії, торговці й мандрівники вступали на територію проживання спільнот, які спеціалізувалися на її інтенсивному використанні, тобто кочових скотарів. Вони були не просто пастухами, а вправними вершниками, що верхи долали великі відстані між оазами, центральними областями й регіонами. За допомогою кінноти вони могли блокувати рух через стратегічні пункти і здійснювати масові напади на торговельні осередки в оазах і містах. Нині ситуація обертається не на користь кочових скотарів, котрі виявлялися позбавленими можливості вести війни на власну користь. До того, як європейці проклали морський шлях на Схід, кочові скотарі відігравали чільну роль у трансконтинентальній караванній торгівлі, збираючи данину за надання охоронного супроводу. Здатність накладати таку, за висловом Ф.К. Лейна, «плату за захист» давала вигідні прибутки. Нілс Стінсгард оцінив економічні втрати Леванту в 3-4 мільйони піастрів унаслідок прямої торгівлі Європи з Азією морським шляхом довкола мису Доброї Надії (1973: 175).

У 1400 р. караванна торгівля була ще в розквіті, так само як і кочові

скотарі, котрі патрулювали її. Звісно, що останні не могли бути цілком незалежними в зонах осілого проживання. У пошуках пасовища і води для своєї худоби вони потрапляли в залежність від землеробів, які постачали їх зерном і ремісничими виробами. Відтак кочові скотарі й землероби часто вступали в життєво важливі відносини обміну, умови якого залежали від розподілу влади між племенами, суб'єктами обміну. Кочові скотарі, котрі мали коней, часто використовували переваги раптовості, мобільності і переважаючого удару в стосунках з осілими спільнотами. Організованість у сегментні й лінійні родові групи також надавала кочовим скотарям стратегічні переваги. Родові лінії, що зазвичай діяли самостійно, могли об'єднуватися на підставі спільної генеалогічної угоди під керівництвом родових груп високого сану.

Це зовсім не означає, що кочові скотарі завжди були потенційними нападниками на осілі спільноти. Існувало чимало племен кочових скотарів, котрі мирно співіснували з осілими землеробами. Було також багато кочових скотарів, які займалися рільництвом протягом щорічного міграційного циклу або призначали на постійне ведення цього заняття окремі підгрупи свого об'єднання. На обмін пасторальними й сільськогосподарськими продуктами впливали численні фактори; різні зміни змушували кочовиків полишати скотарство і починати займатися рільництвом, тоді як інші – спонукали землеробів переходити від сільського господарства до постійного тваринництва.

Безперечно, наш спостерігач у 1400 р. сприйняв би кочових скотарів як свого роду Божу кару. Протягом майже чотирьох століть вони не припиняли напади на осередки землеробства. Причини цього не зовсім зрозумілі. Оуен Латтімор простежив причини руху до тих прикордонних зон, де землероби й кочівники конкурували за землю, яка могла використовуватися як для оранки, так і для випасання (1951). Такі області поставали також політичними об'єктами розбрату там, де інтерес тих, хто управляв землеробами, полягав у зіткненні лобами кочівників, тоді як кочівники випробовували сили і пізнавали слабкі сторони осілих районів. Вплив кочових скотарів – турків, монголів, арабів чи берберів – досяг піку інтенсивності й розмаху за ці чотири століття до подорожі нашого спостерігача, встановивши точку відліку.

Здатність мобілізувати значні військові сили під ефективним керівництвом сприяла кочівникам у добу воєн, однак також спричинила низку проблем у мирний час. Управління підкореними народами було неможливим без утрати військової боєздатності, що неминуче викликало значні проблеми. «Імперія створювалася верхи на конях, однак нею не можливо було керувати із сідла», – таке звернення до Огодая, наступника Чингісхана, приписують Хітан Чу-Цаю (Груссет, 1970: 257). Тому для закріплення своїх здобутків кочові завойовники зазвичай впроваджували адміністративну модель підкорених ними народів. На практиці це означало, що кочівники західних степів наслідували ісламські прототипи, а східних степів і пустель запозичали китайську модель хань. Цей крок мав свої подальші наслідки. Зосередження на здобутті навичок звичайного адміністрування послаблювало військову майстерність. Водночас удосконалення податкової бази, від якої залежали переваги осілого життя

двору, вабило суперників – тих самих кочових, щоб кинути виклик завойовникам (Латтімор, 1951: 76-77). Результатом цього стала постійна зміна правлячих еліт, часто супроводжувана значним знецінюванням чи нищенням військових трофеїв, включно зі стратою кожного десятого виробника надлишку серед населення і технологічної бази їхнього виробництва.

Кочові скотарі взаємодіяли не лише із зонами інтенсивного рільництва, а й між собою. Вони захоплювали пасовища інших груп і змагалися за встановлення контролю над ключовими пунктами торгівлі. Приміром, згідно з Фредеріком Теггартом (1939), кожна поразка під Великою Китайською стіною спонукала кочових скотарів вирушати в похід на інші кочові племена, створюючи тим самим нові гарячі точки, допоки цих мігруючих загарбників не було спрямовано на вирубування римської липи на захід. Тоді як Теггарт, імовірно, перебільшує зв'язок між цими процесами, постійне кочування скотарів уздовж сухого пояса – монголо- і тюркомовних племен на півночі й арабомовних племен на заході – перетворили цей коридор як на область тісної взаємодії, так і на арену збройних конфліктів.

Дайте відповіді на запитання:

- *Які найбільш відомі мандрівки було здійснено у пізньому Середньовіччі і ким?*
- *Як розбудова імперій вплинула на пізнання світу доби Відродження і Нового Часу?*
- *Які природні умови сприяли розвитку кочового пастушого і осілого землеробського способів життя?*
- *Які особливості просторової організації землеробства у Північній Африці і на Близькому Сході?*
- *Назвіть основні пункти проходження знаменитого «Шовкового шляху».*
- *Які землі входили у суцільний простір кочового способу життя Євразії?*
- *Надлишки сільськогосподарського виробництва яких регіонів сприяли подальшому розвитку Західної і Південної Європи?*
- *Які історико-географічні особливості виникнення перших китайських держав?*
- *Яким чином інтенсивне землеробство сприяло розселенню і міграціям в Індії та Китаї?*
- *Назвіть найбільш протяжні торгівельні шляхи світу станом на 1400 р.*
- *Яка відмінність між товарами, що були призначені купцями для ближньої і зовнішньої торгівлі у 1400 р.?*
- *Яке значення для життя скотарських народів мала караванна торгівля?*
- *Які чинники сприяли участі скотарських народів у трансконтинентальній торгівлі і військових конфліктах?*

Перцик Е.Н. Города мира: география мировой урбанизации: Учебное пособие для геогр. специальностей вузов / Евгений Наумович Перцик. – М.: «Международные отношения», 1999. – С.59-91.

СТАРОДАВНІ МІСТА ІРАНУ, ІНДІЇ, КИТАЮ

Ще один ареал будівництва міст Стародавнього Сходу розташовувався на півдні сучасного **Ірану**. Тут серед стародавніх міст держави Ахменідів виділяється Персеполіс (поблизу сучасного Ширази) — заснована Кіром в VI ст. до н.е. столиця Персії, перетворена при Дарії, Ксерксі, Артаксерксах у величезне місто. В 330 р. до н.е. Персеполіс був спалений військами Олександра Македонського. Комплекс палаців Персеполіса на скелястій терасі висотою більше 15 м займав 13,5 га (приблизно 450 x 300 м). По монументальним сходам, через 17-метрові "ворота Ксеркса", прикрашені зображеннями крилатих биків, відвідувач потрапляв у величезні зали (ападану Ксеркса і сто колонний зал Артаксеркса) із стрункими колонами, з фантастичними зображеннями на капітелях, стінами, покритими килимами, з факелами і світильниками. Руїни Персеполіса, що збереглися дотепер, справляють незабутнє враження своїми масштабами, що втілюють таке характерне для архітекторів Стародавнього Сходу прагнення вразити уяву людини.

В **Індії** найдавніша міська цивілізація склалася в долині Інду. Археологічні розкопки в Хараппе й інших місцях дозволили встановити існування тут вже в середині II — середині I тисячоліття до н.е. (ймовірно XXIII—XVII ст. до н.е.) значних міських поселень з прямокутним плануванням, цитаделями, оборонними стінами. В період розвинутого рабовласницького суспільства найважливіші міські центри знаходилися в долині Гангу, де провідне значення набула столиця Магадхі Паталіпутра (сучасна Патна), збудована в V ст. до н.е. на місці впадання р. Сон в Ганг. В едиктах царя Ашоки — правителя, що об'єднав під своєю владою майже всю територію сучасної Індії, — згадується про "внутрішні (столиці) і "зовнішні" (провінційні центри) міста" імперії. Серед провінційних центрів велике значення, мабуть, мала Таксила, яка займала важливе стратегічне положення біля північних воріт Індії, на шляхах до Персії і Середньої Азії. Від численних міст рабовласницької епохи залишилися лише розвалини Паталіпутри, Таксили і небагатьох інших міст.

В **Китаї** найдавніші міста виникли в долині Хуанхе. На берегах цієї річки, її приток або в прилеглій гірській місцевості поставали і часто руйнувалися столиці рабовласницьких держав, які постійно воювали одна з одною і періодично об'єднувалися під владою найсильнішої держави, коли цього особливо гостро потребували необхідність підтримки іригаційних споруд, збереження влади над експлуатованим населенням і захист від нападів кочівників. Ці столиці споруджувалися в основній зоні зрошуваного землеробства, відносно близько одна від одної, там, де за тими або іншими обставинами здавалося легше здійснювати контроль над підвладними територіями і де були інші сприятливі умови для розвитку міста. При цьому, як

і в інших країнах, руйнування старих столиць і будівництво нових не було чимось незвичайним і являлося само собою зрозумілим.

Столичні міста часто були дуже великими. Так, Саньян, столиця держави Цінь при імператорі Цінь Шіхуанді, розташована на берегах р. Вай, налічувала близько 1 млн. жителів. Периметр зовнішніх стін міста досягав 100 км. В будівництві величезних імператорських палаців брали участь сотні тисяч робітників. В цей же час для захисту від набігів з півночі була побудована Велика Китайська стіна протяжністю близько 6 тис. км — грандіозна споруда висотою близько 10 м і шириною 7-8 м з могутніми оборонними баштами.

Жорстка регламентація, характерна для організації китайського чиновницького апарату і всього суспільного життя, розповсюджувалася і на створені рекомендації для будівництва міст. Так, в трактаті «Чжоу лі» є відомості про міста Китаю XII—XI ст. до н.е. Вказано, що столичне місто Лої (Лоян) було квадратним в плані, мало дев'ять широтних і дев'ять меридіональних вулиць, в центрі міста розміщувався палац правителя. В трактаті Менцзі (IV— III ст. до н.е.), послідовника Конфуція, встановлювалося, що місто повинно мати квадратний план, чітко лімітований периметр внутрішніх і зовнішніх фортечних стін (відповідно 3 і 7 лі; лі дорівнює 500 м). У внутрішньому місті в центральному кварталі повинні розселятися правителі і привілейовані жителі, в решті кварталів — селяни по 100 чоловік в кожному. Загальна чисельність населення внутрішнього міста визначалася в 3500 чоловік. Між внутрішніми і зовнішніми стінами розміщувалися сади і городи. Місто повинне було мати околицю, радіус якої (близько 12 км) встановлювався з розрахунку півторагодинного шляху від міста. Збереглися й інші джерела, які регламентували розміри міст, ієрархію їх супідрядності і точну регулярність прямокутного планування.

Дайте відповіді на запитання:

- *Порівняйте урбанізаційні процеси в стародавніх Ірані, Індії та Китаї?*
- *Назвіть найбільші міста стародавньої Азії.*

Вульф Ерік Р. Європа і народи без історії / Ерік Р. Вульф / Переклад з англійської Ігоря Пошивайла. — К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. — С.232-235.

СЛОНОВА КІСТКА Й ПОЛЮВАННЯ НА РАБІВ У СХІДНІЙ АФРИЦІ

Наприкінці XVIII і на початку XIX ст. східні прикордонні області володінь Казембе зазнали тиску, спричиненого підвищенням попиту на слоновою кістку й рабів. Східна Африка тривалий час постачала на азіатські ринки слонової бивні, але XVIII ст. відкрило європейцям художні вподобання китайців та індусів, і ті сповнилися пієтетом до різьблення на слоновій кістці, інкрустації мистецьких творів, віял, більярдних куль і фортеп'яних клавіш. Водночас підвищився попит на рабів. Французи потребували рабів для своїх нових плантацій в Індійському океані — на островах Возз'єднання і Маврикія; їх скуповували у великій кількості в королівствах Мадагаскару і в работоргівців у мусульманських портах східноафриканського узбережжя. Британське

втручання в західноафриканські джерела постачання рабів після скасування работоргівлі в 1807 р. спонукало бразильських і кубинських работоргівців звернути свій погляд на Східну Африку в пошуках нових невільників. Водночас оманські араби заклали плантації гвоздики в Занзібарі, закупаючи рабську робочу силу для нової діяльності поряд, на африканському узбережжі.

Подвійний попит на слоновою кістку і на рабів був задоволений низкою племен у внутрішній частині Східної Африки, що вже постачали слоновою кісткою на узбережжя до 1700 р. Головною групою таких торговців були біса, котрі з'єднували столицю Казембе на Луапулі з Кілви на узбережжі; вони також торгували з яо, головними постачальниками слонової кістки португальцям. Яо, займаючи територію на схід від озера Малаві (колишнє озеро Ньяса), тепер почали розширювати свою торгову мережу на північ, щоб охопити Кілву й Занзібар, а також португальські поселення вздовж річки Замбезі. Оскільки Казембе і біса втратили своє колишнє панування над торгівлею, яо підсилили полювання на рабів, так само як й інша група, чікунди, котрі почали здійснювати набіги в західному напрямку вздовж річки Замбезі. Ці чікунди були змішаного етнічного походження, але перетворилися на «нове» плем'я із самобутньою мовою й етнічною ідентичністю в процесі свого залучення до торгівлі. Територія на північ від озера Малаві, захоплення рабів і торгівля перебували в компетенції нуамвезів, організованих у самобутні групи під керівництвом нтемі (тих, хто ухвалює рішення) – вождів, котрі поєднували ритуальні та судові функції з підприємницькими ролями в караванній торгівлі між внутрішньою частиною країни та узбережжям.

Ці нові комерційні можливості не лише сприяли входженню внутрішніх груп у торгівлю слоновою кісткою і рабами, а й приваблювали оманських арабів із Занзібару і мусульманських торговців суахілі з узбережжя. Ці новоприбулі спорядили озброєні каравани і заснували форти й торговельні станції у внутрішній частині країни. Дедалі більше оснащені вогнепальною зброєю, вони утвердили себе як місцеві володарі, перебуваючи часом у союзі з африканськими вождями, а іноді – у відкритій ворожнечі з ними. Зростання політичної конкуренції поряд з активно розширеною работоргівлею спричиняли цілий ряд збройних конфліктів. Із занепадом одних держав поставали інші, більше налаштовані до воєнної ескалації. Серед цих груп, що виходили на велику сцену, були бемби.

БЕМБА

Народ бемба визначає свою ідентичність через визнання лінії вождів, що походять від крокодилячого клану і мають довічний титул чітімукулу. Вони сприймають себе нащадками послідовників першого лубського балопве, котрий заснував королівство лундів. Чітіму-кула – Чіті Великий – є почесною назвою цього представника луба (Чіті Малуба або Чіті Луба). Бемби досягли верхів'їв річки Луалаба в середині XVIII ст., наслідуючи схему лундського встановлення вождівства серед місцевих племен, з якими вони зіткнулися. До кінця XVIII ст. вони почали справляти данину у вигляді слонової кістки і полювати на слонів. У 1800-1830-х рр. вони поступово підкорили групу біса. Досягнувши стратегічного розташування поміж озером Ньяса і Кілва на озері Меру, бемби

встановили контроль над зростаючою торгівлею слоновою кісткою і рабами з узбережжя Суахілі.

Близько 1840 р. місцевий вождь бемба, котрий нажив статків завдяки торгівлі слоновою кісткою шляхом контролювання посередників з племені біса, захопив королівський трон бемба й узурпував владу у своїх руках. Він створив регулярне військо й водночас встановив королівську монополію на торгівлю слоновою кісткою. Обмінюючи останню на зброю, він розширив свій вплив на цю торгівлю і здійснював набіги на своїх сусідів з метою захоплення рабів. Уклавши союз з арабами, цей бембський правитель спромігся на якийсь час обійти всіх конкурентів, навіть нгонів, склавши у такий спосіб бембам репутацію військової майстерності, що збереглася донині. Усе це ще раз засвідчує стрімкий розвиток агресивної й мілітаристської держави, пов'язаної із зовнішньою торгівлею рабами, слоновою кісткою та зброєю. Коли британці скасували работоргівлю і заборонили полювання на слонів, бемби були змушені перейти на обробіток неродючої землі і на трудову міграцію до копалень мідного пояса (Мідний пояс – це район Африки, вздовж якого залягають значні запаси мідних руд і який знаходиться в межах ДРК, Зімбабве і Південної Африки – *авт. Р.С.*).

Протягом 500 років від Сенегамбії на заході до узбережжя суахілімовних племен на сході работоргівля постачала на узбережжя мільйони невольників для транспортування за кордон, переважно до Нового Світу. Полювання на рабів спричинило поділ праці, в якому захоплення, утримання і сухопутне транспортування рабів перебувало в руках африканців, а заморська доставка, акліматизація, відбір і кінцевий розподіл рабів належав до компетенції європейців. Для задоволення американського попиту работоргівля базувалася на активному співробітництві покупців з постачальниками і на складному узгодженні діяльності обох сторін.

Слід особливо наголосити на цій ключовій позиції, оскільки історія, написана самими неволювачами та їхніми спільниками, тривалий час приховувала африканське минуле, зображуючи африканців дикунами, яким європейці принесли світло цивілізації. Така історія закривала очі на існування складної політичної економії до появи європейців і організаційну здатність, виявлену африканцями в розгортанні торговельної діяльності. Нещодавно були запропоновано цілком протилежний підхід до африканської історії з тим, аби заперечити участь африканської військової та комерційної еліти у поневоленні своїх земляків. Однак завдання реального висвітлення африканських спільнот полягає не у звинувачуванні чи виправдовуванні однієї етнічної групи перед іншою, а у виявленні тих сил, що пов'язали європейців і африканців (й інших) одне з одним у творенні світу. Людські втрати від работоргівлі залишаються незліченними; однак економічні та політичні причини й наслідки для всіх її учасників піддаються аналізу.

В Західній Африці торгівля зміцнила деякі існуючі держави, на кшталт Беніну, і покликала до життя інші, подібні до Ашанті, Ойо і Дагомеї. У дельті Нігеру вона спричинила трансформацію родоплемінних патрілінійностей у войовничі й торговельні організації під проводом визначних підприємців.

Уздовж берегів Нігеру торгівля зміцнювала владу задіяних у работоргівлю місцевих трибутарних правителів, тоді як у внутрішніх районах вона призвела до формування федерації полюючих на рабів родових ліній аро. В Конго работоргівля послабила ранню державність і посприяла швидкому зростанню в Центральній Африці трибутарних військових і комерційних еліт, що прагнули торгівлі й воєн у своїх зазіханнях на схід.

У цих економіко-воєнних діях були переможці і переможені; останні, здебільшого, поневолювалися чи витіснялися на територіальні периферії, де деякі з них збереглися донині. Такою була доля лодаджаа, гурунсів, таленсів і кокомбів у прикордонній зоні між Верхньою Вольтою й Ганою. Таленсі, уславлені антропологами, сформувалися із суміші первісних мешканців країни з іммігрантами, очолюваної вождями, що полювали на рабів і становили частину верховної ієрархії вождів, що сплачували данину рабами ашанті. Іншою понівеченою зоною, створеною работоргівлею, був середній пояс Нігерії, улюблений край і для ісламських еміратів на півночі, і для работоргівців з узбережжя, котрі прагнули здобути невольників серед родоплемінних народів. На південному сході від цього пояса знаходилася країна ігбів, де загальна орієнтація на захоплення рабів з узбережжя сприяла «етнічній» спільності локалізованих родоплемінних груп, з яких постали сучасні ібо. Іншою зоною інтересів рабомисливців була прикордонна область між сучасними Анголою, Заїром і Замбією, заселена південними лундами, з яких ндембу стали найвідомішими в антропологічній літературі. Тут епігонські вожді лундської еліти здобули нове економічне і політичне життя в другій половині XIX ст., перетворившись на рабомисливських агентів овімбундських работоргівців.

Оскільки Африка віддавна становила невід'ємну частку політичної й економічної системи Старого Світу, європейська експансія після 1400 р. втягла її у процеси глобального масштабу. Попит на африканських рабів змінив політичну економію всього континенту. Він дав спільний початок новим залежним державам і спеціалізованим організаціям мисливців на рабів і перетворив суспільства, описані антропологами як «ацефальні (некеровані), роздрібнені, лінійно-укладні», у ласу мішень поневолювачів. Втім ці різні конфігурації не слід сприймати типологічно окремими державами або «племенами» людей без історії. Найімовірніше, вони є різними наслідками єдиного історичного процесу. Також неможливо збагнути історію Європи без визначення ролі Африки в її розвитку й експансії. Дійовими особами того поступу були не лише європейські торговці та ділки работоргівлі, а й її африканські дилери, агенти й жертви.

Дайте відповіді на запитання:

- *Які з східноафриканських племен вели торгівлю слоновою кісткою і рабами з європейцями та арабськими торговцями?*
- *На прикладі африканського племені бемба докажіть, що работоргівлею займалися не тільки європейці, а в значній мірі вона залежала від самих африканців?*
- *Як работоргівля впливала на міждержавні та міжплемінні відносини на Африканському континенті?*

СЕМІНАР № 9
ОКРЕМІ АСПЕКТИ ІСТОРИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ НОВОГО СВІТУ:
АМЕРИКА, АВСТРАЛІЯ І ОКЕАНІЯ

План

1. Автохтонне населення Північної Америки.
2. Європейська колонізація і господарське освоєння Північної Америки.
3. Автохтонне населення Латинської Америки.
4. Європейська колонізація і господарське освоєння Латинської Америки.
5. Заселення Австралії та Океанії.

Самостійна робота студентів :

опрацювати фрагменти текстів

1) «Торгівля хутром» праці Вульф Ерік Р. *Європа і народи без історії*/ Ерік Р. Вульф / Переклад з англійської Ігоря Пошивайла. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. – 535 с.

2) «Камінні сторожі острова Паски» з книги Хотон Брайан *Великі тайни і загадки історії* / Брайан Хотон/ Пер. с англ. Е. Шишикиной. – Харків-Белгород, 2009. – 416 с.

3) Смит А. *Мату-Гросу (Последняя девственная земля)* / Антони Смит / Пер. с англ. с сокр. В.В.Новикова. – М.: Мысль, 1977. – 172 с.

Вульф Ерік Р. Європа і народи без історії / Ерік Р. Вульф / Переклад з англійської Ігоря Пошивайла. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. – С.166-178.

ТОРГІВЛЯ ХУТРОМ

До кінця XVI ст. в Атлантиці домінував іберійський флот, який блокував експансію інших європейців у Північній Америці. Втім з послабленням іберійської влади поживався процес заселення європейцями північного узбережжя, а разом з ним активно розвивалася північноамериканська торгівля хутром. Останнє не було предметом високої пріоритетності в європейських пошуках джерел багатства: золото, срібло, цукор, прянощі й раби займали вищі щаблі в цій ієрархії цінностей. Однак «хутряна лихоманка» наклала глибокий відбиток на корінні народи Північної Америки та їх життєвий уклад, залишаючись однією з найдраматичніших сторінок в історії європейської торговельної експансії.

ВИТОКИ ТОРГІВЛІ ХУТРОМ

Торгівля хутром уже мала свою довгу історію в Європі й Азії на час, коли перші європейські торговці розпочали свою діяльність у цьому напрямку на північноамериканському континенті. Скандинавія постачала у Стародавній Рим різні види хутра разом з бурштином, морською слоновою кісткою і рабами, одержуючи взамін золото, срібло й коштовності (Джонс, 1968: 23). Наприкінці IX ст. сеньйоральні торговці, на кшталт Оттара з норвезьких фіордів поблизу сучасного Тромсьо, отримували хутро куниці, північного оленя, ведмедя й видри як данину від лопарських мисливців і продавали його у Норвегії, Данії й

Англії (Джон, 1968: 161-162). На початку X ст. Варязька Русь постачала рабів й хутро соболя, білки, горностая, чорно-білої лисиці, куниці, бобра булгарам на закруті Волги; у 922 р. арабським мандрівник Ібн Фадлан графічно змалював подорож руських торговців униз по Волзі із соболями й дівчатами-рабинями на ринки ісламського Леванту. Після вікінгів північно-німецька Ліга Ганзів перехопила торгівлю хутром на півночі. З торговельного осередку в Бергені вона нещадно експлуатувала норвежців, примушуючи їх поставляти й обробляти велику кількість хутра й риби як відробіток за надання авансованих платежів, таким чином застосовуючи свого роду міжнародну боргову кабалу (Валлерстейн, 1974:121). Там, де нині простяглися простори Росії, дії Вікінгової Русі посприяли розвитку держав Києва й Новгорода в IX і X ст. Для цих держав, як і для всіх їхніх спадкоємців, хутро стало «найкоштовнішим предметом торгівлі з початку XVIII ст. і надалі» (Кернер, 1942: 8). Справді, курс російської експансії пролягав в одному напрямку розширеного пошуку «домінування над послідовними річковими басейнами шляхом контролю вантажоперевезень між ними, швидкість просування експансії зумовлювалася швидкістю винищення хутра в кожному послідовному басейні» (Кернер, 1942: 30). Росіяни, подібно до їхнього попередника Оттара, справляли хутро через данину (ясак), накладену на корінні спільноти загалом, і через десятину – на все хутро, здобуте індивідуально. Звісно, що одержане таким чином хутро пізніше стало джерелом основних прибутків Російської держави, що підвищилося з 3,8% від усіх державних доходів у 1589 р. до 10% у 1644 р. Лише коли Петро I спрямував Росію на шлях індустріалізації, данина хутром утратила своє значення. Однак при цьому вона ще залишалася головним внеском Сибіру в російську економіку до XIX ст.

Таким чином, торгівля хутром стала не північноамериканським, а міжнародним явищем. Проміжною ланкою між Старим і Новим Світами була голландська Вест-Індська компанія. До британського завоювання Канади Амстердам одержував великий відсоток хутра Північної Америки, реекспортуючи хутро бобра в Росію для подальшої його обробки як частину своєї балтійської імпоротної торгівлі. Світова мережа реекспортерів часто запобігала перенасиченню європейських ринків товарами, особливо протягом воєн у XVII ст., утримуючи стабільний рівень цін у всій міжнародній системі (див. Річ, 1955). У XIX ст. хутро бобра втратило свою цінність і було замінено хутром морської видри й тюленя, що експортувалося головним чином з Північної Америки до Китаю. Росія також втратила свою домінуючу роль на європейському ринку хутра до кінця XVII ст. і шукала вихід і для продажу свого хутра в Китаї та інших місцях Азії (Манколл, 1971: 12).

В епіцентрі північноамериканської торгівлі перебував бобер, особливо після зменшення його кількості в Європі наприкінці XVI ст. Значний попит на нього пояснювався якостями не самої шкіри, а вовняного хутра – прошарку м'якої кучерявої вовни, що росла найближче до шкіри і яку слід було відокремлювати від шкіри і від довшої та цупкішої захисної вовни. З цього вовняного хутра виготовляли повстяні тканини чи фетрові капелюхи. Використання вовняного хутра бобра для виробництва капелюхів набуло

особливої ваги. Приміром, в Англії іспанські й голландські іммігранти популяризували носіння капелюхів замість вовняних кашкетів на початку XVI ст. Після того вже ніяке регулююче законодавство не змогло зупинити занепад виробництва кашкетів. Відтак носіння останніх стало ознакою належності до нижчих класів. Для вищого суспільства форма і тип капелюха перетворилися на свого роду показник політичної лояльності. Стюарти та їхні послідовники вподобали висококоронованого крилатого і прямокутного «іспанського бобра». Пуритани ввели плоский конічний фетровий або бобровий капелюх. Доба Реставрації надавала перевагу крилатим, приплюснутим, з опущеними крисами і оздобленими пір'ям капелюхам французького двору. Велика Революція покликала до життя низькокоронований крилатий «клерикальний капелюх», що поступився місцем трикутному, загнутому вгору капелюху. Цей стиль існував до часів Французької Революції, що породила «високий капелюх». Лише на початку XIX ст. капелюхи з бобрового хутра вийшли з моди, поступившись капелюхам, виготовленим із шовку та інших матеріалів.

Втім спочатку пошук не хутра, а риби спонукав європейських моряків вирушити у води Північної Атлантики. Риба була одним із стратегічних комерційних товарів у середньовічній Європі: в'ялена й солена, вона забезпечувала життєважливими білками в дні обов'язкового посту і протягом лютих зим. У XV і XVI ст. вилов оселедця в Балтійському морі зменшився, і рибалки почали курсувати вздовж наповнених тріскою басейнів узбереж Лабрадору, Ньюфаундленду та Нової Англії. Португальські рибалки були в цьому, вірогідно, першими, таку вони висунули офіційну претензію на всю берегову лінію, хоча не могли захистити її від зростаючої кількості конкурентів з Нормандії, Бретані. Спочатку плавання до тих берегів були поодинокими, і моряки могли повертатися до своїх рідних портів зі свіжою рибою на продаж. Однак пізніше рибалки причалювали до берега на все літо для лаштування своїх сітей, сушіння та копчення риби. Відтак «узбережжя Ньюфаундленду стало постійним сезонним місцем влаштування таборів незалежної космополітичної рибальської громади» (Перрі, 1966: 69).

Північноамериканська торгівля хутром виникла тоді, коли ці рибалки почали обмінювати рибу на хутро в місцевої групи індіанських племен – алгонкінів. Можливість експлуатації «нововідкритих земель» на предмет добування хутра не була пропущена королівськими агентами й поселенцями, котрі досліджували узбережжя Північної Америки. Однак ця дієва колонізація узбережжя північними європейцями могла відбутися лише після занепаду іберійської морської гегемонії в Атлантиці, спричиненої смертю Філіпа II у 1603 р. Невдовзі по тому було закладено кілька поселень: Джеймс-таун, заснований Вірджинською компанією англійців у 1608 р.; Квебек – база Компанії Нової Франції, заснованої того ж самого року; Форт Нассау в Олбані в 1614 р. і Нью-Амстердам у 1624 р., засновані голландською Вест-Індською компанією; Нью-Плімут у 1620 р. і Массачусетс Бей у 1630 р.

Серед цих поселень Квебек і Нью-Амстердам відіграватимуть чільну роль у розвитку торгівлі. Кожне з цих міст лежало на головних шляхах до багатств

внутрішніх районів країни хутра. Квебек контролював річку Сент-Лоренс, що вела до ланцюга Великих озер, і перевезення нею. Нью-Амстердам установив своє домінування над річкою Гудзон до Олбані, а також над шляхом на захід до Освего на озері Онтаріо. Таким чином, північний шлях надовго слугував французьким інтересам, тоді як південний доступ підпорядковувався спочатку голландцям, а після 1644 р. – англійцям. Тому торгівля хутром розвивалася в контексті змагання між цими двома державами. Ця конкуренція зачепила не лише європейських торговців, а й племена корінних американців, котрі постачали їм хутро.

Однією з прикметних особливостей торгівлі було її швидке просування на захід унаслідок стрімкого винищування популяцій бобра, оскільки мисливці за хутром мусили пробиратися в глибину країни в пошуках недоторканих місць проживання бобрів. Це неминуче означало, що люди, котрі першими зазнали впливу торгівлі хутром, залишалися далеко позаду, тоді як нові групи прагнули вступити в неї. Поява торгівлі повсюди позначалася на житті її учасників. Вона руйнувала узвичаєні соціальні відносини і культурні традиції, спричиняючи формування нових внутрішніх і зовнішніх відносин повсякденного життя різних спільнот. Оскільки торговці вимагали хутро то в однієї групи, то в іншій, платячи за нього європейськими артефактами, кожна група наслідувала відносини з європейськими виробниками. Водночас попит європейців на хутро збільшував конкуренцію серед груп корінних американців – конкуренцію за нові мисливські угіддя для задоволення зростаючого попиту європейців, а також конкуренцію за доступ до європейських товарів, що незабаром стали важливими складовими місцевої системи маркерів соціального статусу. Таким чином, торгівля хутром змінила характер війн між племенами амеріндів (американських індіанців), збільшивши їх інтенсивність і розмах. Це призвело до винищення цілих народів і до вигнання багатьох спільнот з місць їх постійного проживання. При цьому хутро не було єдиним товаром індіанців. Розвиток торгівлі також потребував інших постачань, а оскільки торгівля хутром просунулася на захід, то це змінило схеми виробництва продовольства для мисливців і торговців.

Отже, в цілому торгівлю хутром слід розглядати в кількох площинах. Французи й англійці взаємодіяли між собою і з різними групами індіанців. Племена амеріндів, у свою чергу, опинилися під тиском необхідності прилаштовуватися як до європейців, такі одне до одного. Метою всіх цих конфліктів і пристосувань була гонитва за прибутком, що отримувався від заманювання в пастку маленької хутряної тваринки вагою в 1,5 фунта.

Північно-східні племена

Абенаки

Серед перших племен корінних американців, із якими європейці почали торгувати хутром, були алгонкінськомовні східні абенакі з узбережжя штату Мен. Їхній приклад демонструє два побічних ефекти такого контакту. Перший полягав у різкому зменшенні корінного населення. Другий – у зміні економічної діяльності, яку провадили місцеві групи, і порушенні соціальних

відносин. На початку XVII ст. східні абенаки проживали у понад двадцяти селищах, кожне з яких мало вождя й населення у 10 тис. осіб. До 1611 р. вижило лише 3 тис. чоловік, а решта померли під завезених європейцями хвороб, до яких корінні американці не мали імунітету. Ті, що вижили, зайнялися переважно полюванням на бобра для обміну його хутра з європейцями. Вони продовжували вирощувати незначну кількість кукурудзи, однак, з огляду на короткотривалість сільськогосподарського сезону і постійних неврожаїв, почали дедалі більше надавати перевагу придбання продовольства завдяки торгівлі хутром, приміром, із Плімутською колонією з 1625 р. Вони полишили узбережжя, де перед тим займалися рибальством і полюванням на водоплавну птицю, і поділили між родинами свої внутрішні землі на невеликі мисливські угіддя, перетворивши полювання вузьким родинним колом на основу свого пристосування до нових умов (Сноу, 1976).

Першість у такому розвитку родинних мисливських угідь не належала абенакам. Цілком можливо, що перед появою європейців корінні мисливці надавали перевагу окремим мисливським угіддям, де вони полювали взимку. Однак територія полювання, яку доглядали і захищали від інших можливих конкурентів виключно вузькі родинні групи, стала наслідком нових індивідуалізованих відносин обміну між ловцями й торговцями (див. Лікок, 1954). Католицькі місіонери, які прибули з першою хвилею поселенців, також скористалися з цього розколу великих груп, оскільки це полегшувало навернення до нової віри, бо ж кожна родина обирала власну територію полювання без перебігання дороги своїм сусідам» (Єзуїтські відносини, 1632, цит. за Бейлі, 1969: 89).

Гурони

Подорожуючи верхів'ями Сент-Лоренсу, французькі піонери і торговці незабаром встановили стосунки з ірокезомовними гуроном. Гурони (від франц. гуре – «вепр», «головоріз», «дикун»), котрі називали себе вендат, утворили конфедерацію з 20 – 30 тис. чоловік різного походження, вірогідно, ще в XV ст. Прихильники садівництва, вони спочатку заселили береги затоки Джорджія на озері Гурон і започаткували торгівлю з мисливцями та збирачами північніше за них; вони обмінювали кукурудзу, тютюн та індіанський гашиш на хутро, шкіряний одяг, рибу, мідь, а також мисливське й транспортне начиння. Таким чином, гурони займали стратегічне положення у провадженні розширеної торгівлі хутром серед мешканців північних лісів.

Із зростанням їхньої прив'язаності до торгівлі, вони обмежили заняття садівництвом, дістаючи значно більші запаси кукурудзи від своїх союзників – петунів (тіонтаті), що мешкали західніше від них, і нейтралів (аттівандаронів – «тих, хто говорить іншою мовою») на клаптику землі між озером Онтаріо й Ері. Від мешканців північних лісів вони перейняли будівництво ефективних каное з березової кори, що стали основним засобом транспортування великої кількості хутра вниз по річці на щорічні ярмарки в Монреалі. Якийсь час гуронська мова стала *lingua franca* (мовою міжетнічного спілкування і порозуміння між діловими партнерами) у районі Великих Верхніх озер і Канадського щита. Гурони, до винищення їх ірокезами в 1648 р., були головними агентами і

бенефіціаріями французької внутрішньої торгівлі, а також оплотом французьких воєнних дій у цьому регіоні.

Успіхи гуронів у цьому пояснювались кількома причинами. Вони займали стратегічне місце розташування для обміну між біотичною зоною на півдні, де вирощувалися переважно зернові культури типу кукурудзи, бобів, гарбузів і тютюну, та зоною на півночі, зайняту мисливцями й рибалками. Ці обміни випереджають контакти з європейцями на кілька століть, відносячись, вірогідно, до часів процвітання садівництва близько 1200 р. (Мак-Феррон, 1967). Коли торгівля хутром вступила в цю область, там уже існували механізми сприяння обміну товарами, які відтепер могли доповнюватися введенням нових товарів, зокрема хутра бобрів та інших тварин. Священик Жан де Бребьоф ще в 1636 р. стверджував, що певні ланцюги чи лінії обміну забезпечувалися окремими родовими лініями й активізувалися спадкоємним «хазяїном».

Угоди всіх видів супроводжувалися обміном подарунків як символів дружби, що становило важливу частину церемоніальних процедур і дипломатичних святкувань (див. Райт 1967). Найприкметнішим є те, що великомасштабні обміни подарунками супроводжували Свято Мертвих, яке проводилося кожні десять років для поховання залишків тих, хто помер із часу останнього свята. З цієї нагоди визначалися спадкоємці померлих вождів, які отримували імена небіжчиків. У такий спосіб ритуали слугували засобом забезпечення неперервності в лідерстві місцевих родових груп, стаючи доброю нагодою обміну подарунками між їхніми вождями. Ці обряди наголошували на окремішності й самотності таких груп й одночасно встановлювали союзницькі зв'язки між ними. Такі події зазвичай спрямовувалися і на примирення членів різних мовних і політичних груп, як, приміром, на святі, засвідченому французьким місіонером Лейлмантом у 1641 р. в затоці Джорджія, коли місцеві ніпісінги запросили 2000 чоловік з далекого заходу із Солт-Сент-Марі і з далекого сходу Гуронії. Вартість наданого хутра, одягу, намиста і металевих виробів була значною. З цього приводу Лейлмант зазначив, що «дари, які ніпісінги принесли іншим націям, у Франції коштували б сорок чи навіть п'ятдесят тисяч франків» (цит. за Хікерсон, 1960: 91). Такі обміни подарунками, уособлюючи єдність союзу і визнання статусу вождя, стали широко розповсюдженою супровідною обставиною торгівлі хутром у місцях її поширення в глиб країни від гуронів. Прийнята спочатку в середовищі алгонкінськомовних племен Великих озер, ця традиція поширилася від них до племен крі на захід від Верхнього озера і від крі до Великих рівнин наприкінці XVII ст. (Некич, 1974).

Ірокези

Голландці в Нью-Амстердамі й англійці, які змінили їх у 1644 р., у верхньому дренажі річки Гудзон зіткнулися з іншим ірокезомовним племенем садівників, яке стало відомим серед європейців як «ірокези» – французька версія алгонкінського слова, що означає «справжня змія (вуж)». Ірокези були організовані в конфедерацію, яку вони називали Ганонсйоні («Вігвам, що простирається вподовж»). П'ятьма «націями», або групами материнських ліній,

що утворювали конфедерацію, були могавки (від алгонкінського слова, що означає «канібал»), котрі називали себе Ганьенгехага, або «Кременисті Люди»; онейди; онондаги; каюги і сенеки (від слова сіннекен ~ помилковий переклад голландцями могіканської версії ірокезької назви онейдів). На початку XVIII ст. онейди дозволили приєднатися до конфедерації тускарорам. Серед чужинців ця конфедерація була більше відома як «Шість націй», хоча тускарори ніколи не мали права голоса у конфедеральній раді. За деякими даними, ірокези віддавна проживали в цій області. В історичні часи кожна з цих п'яти націй мала власну групу поселень, поля, ліси та мисливські угіддя. Хоча вони й належали до однієї політичної організації, між ними існували культурні та мовні відмінності. Різні групи не розуміли мови одна одної, тож справи конфедерації велися вождями-поліглоти.

Ірокезька конфедерація, ймовірно, постала в ході XV ст. як засіб вирішення конфліктів і воєн серед груп. Однак незабаром зростання торгівлі хутром принесло спільний інтерес до різних груп. Оскільки бобри вже лише зрідка водилися в землях ірокезів і стрімко зникали із збільшенням полювання на нього, то ірокези незабаром збагнули, що їхнє особистісне й громадське майбутнє залежало саме від бобра. Щоб збільшити доступ до хутра, вони, однак, повинні були спочатку позбавитися чи послабити конкуренцію з боку своїх сусідів. Підтримані голландцями, а згодом англійцями, вони розв'язали ряд руйнівних воєн зі своїми суперниками, підтримуваними французами. Після того, як епідемія віспи значно ослабила гуронів у 1640 р., ірокези напали й зруйнували Гуронію як окрему державу в 1648 р. У 1656 р. вони знищили Нейтральну націю та ері. У 1675 р. могавки напали на Алгонкінську конфедерацію, що сформувалася з метою протистояння англійським колоністам у Новій Англії.

Того ж року сенеки у союзі з англійськими поселенцями Меріленду і Вірджинії позбулися загрози з боку саскуїханнів, які контролювали центральну рівнину Пенсільванії. У 1680 р. П'ять Націй розпочали війну з іллінойсами, щоб запобігти встановленню контактів між ними і французами.

Попри великі масштаби арени військових дій ірокезів, фактичне число задіяних у них воїнів було незначним. За підрахунками одного єзуїтського священика у 1660 р., могавки на той час могли змобілізувати 500 воїнів, онейда – менше 100, онондага – 300, каюги – 300 і сенеки – до 1000 (цит. за Треліз, 1960:16). Що надавало ірокезам високої боєздатності, то це широкий доступ до вогнепальної зброї, яку їм продавали переважно голландці й англійці. На 1660 р. кожен ірокезький воїн, вірогідно, мав мушкет, а високоякісний порох разом з упевненістю у власній військовій вправності у веденні партизанської війни надавали їм перевагу над їхніми сусідами (Оттербейн, 1964).

Запровадження торгівлі хутром та ведення інтенсивних воєн спричинили зміни в екології і соціальній організації ірокезів. Економічну базу життєдіяльності ірокезів до того часу становило садівництво й мисливство. Садівництво перебувало значною мірою в компетенції жінок, хоча чоловіки допомагали їм у підготовці земельних ділянок шляхом вирубування й спалювання дерев. Соціальний склад груп такого розчищення залишається

невідомим, однак інші процеси обробітку землі виконувалися в цілому жінками села під керівництвом головної матері верховного роду й матерями інших родових ліній, котрі діяли як її заступники. Права на землю, а також на знаряддя праці передавалися через жіночу лінію. Розподіл продуктів виробництва був також у руках жінок. Завдяки виконанню цих економічних ролей жінки отримували значну владу, оскільки вони могли використовувати свої можливості у виробництві продовольства й мокасин для накладання вета на ті військові дії, які вони не схвалювали (Рендл, 1951: 172). Це також надавало їм привілеї виявлення милості під час святкувань, важливого аспекту зміцнення союзів серед груп (Браун, 1975: 247-248; Розенберг, 1976:112). Окрім того, жінки володіли багатосімейним житлом і мали право призначати членів Ради Вігвам.

Мисливство і війни, навпаки, були роботою чоловіків, і ця діяльність ставала дедалі важливішою з утягуванням ірокезів у торгівлю хутром і введенням їх у залежність від неї. Європейські торгові товари, які, очевидно, вимінювались на хутро, з'являються на території ірокезів уже в 1570 р., а століття по тому ірокези майже цілком покладалися на торгівлю і дипломатичні дари з метою одержання зброї, металевих знаряддя праці, казанів, одягу, коштовностей і лікеру. До 1640 р. чисельність популяції бобрів значно скоротилася у країні ірокезів, і вони мусили щораз далі просуватися в країни сусідів та ворогів для захоплення ресурсів на оплату європейських предметів споживання або вести війни для компенсування наданих їм дипломатичних подарунків. Розподіл чоловічих і жіночих ролей поглибився з розвитком торгівлі хутром та інтенсифікацією іноземних втручань; чоловіки тривалий час перебували далеко від дому в гонитві за хутром чи у переслідуванні ворогів, тоді як жінки були прив'язані до своїх полів і садів.

Видається також імовірним, як запевняє Річардс (1957), що жінки поступово набули право приймати бранців до місцевої материнської лінії – функції, що ставала життєважливою, оскільки ірокези потребували заміну загиблим на війні чоловікам. Вважається, що в 1657 р. сенеки «склалися більше з чужинців, аніж із корінного населення». У 1659 р. єзуїт Лейлмант зазначав: «Якби хтось заходився підрахувати кількість чистокровних ірокезів, то він виявив би їх не більше 1200 осіб у всіх П'яти націях, оскільки вони є, головним чином, лише спільністю підкорених ними різних племен». У 1669 р. дві третини онейдів становили алгонкіни і гурони. Зафіксовані навіть скарги єзуїтів на те, що стало важко проповідувати ірокезам їхньою рідною мовою (див. Квейн, 1937: 246-247.)

Цей факт має важливе значення. Він свідчить про вірогідність того, що в процесі торгівлі хутром і частих воєн форми родоплемінного приєднання залишалися тими ж самими, однак їхнє значення й функції зазнали корінних змін. На час першого прибуття європейців Вігвам був насамперед лігою місцевих груп, що патрунували місцеві інтереси на оброблюваній землі й інших ресурсах, а також запобігали розгортанню місцевих суперечностей і воєн. Однак дедалі більше ірокезька конфедерація діяла як об'єднання торговців хутром і воїнів, іноді дуже різного походження, відносно транслокальних

імперативів торгівлі хутром і політичною боротьбою між конкуруючими європейськими державними системами. Вільям Фентон говорив про Лігу як «родову державу», поєднуючи, таким чином, два поняття, що розглядалися здебільшого як несумісні. Ірокезьку конфедерацію, можливо, краще охарактеризувати як об'єднання, що намагалося використати форми споріднення в реалізації асоціативних функцій. Її навіть можна було б розглядати як корінну американську паралель структурі європейських торговельних компаній, що також поєднували економічні й політичні функції. У цьому контексті ірокези напрошуються на порівняння з аро з Нижнього Нігеру в Західній Африці, котрі також використовували механізми споріднення і ритуал для організації й домінування в місцевій работоргівлі. Подібно до аро, ірокези були не державою, а об'єднанням, заснованим на родових ланках, що розвинулися у відповідь на транслокальні політичні й економічні тиски.

Тривалий родоплемінний базис конфедерації був одночасно джерелом її сили і її слабкості. Як уже згадувалося, ірокезькі жінки мали право на призначення чоловіків своїх матрілінійностей на посади в Раді в Онондага. Ці посади були пов'язані з п'ятьдесятьма титулами чи назвами, що належали й контролювалися материнськими лініями. Важливо зазначити, що члени Ради завжди відстоювали місцеві інтереси й гідність і що вони виступали в Раді не від свого власного імені, а за повноваженням своїх родоплемінних виборчих округів. Отже, конфедерація ніколи не була монолітним політичним інструментом. Вона функціонувала, головним чином, щоб запобігти боротьбі і ворожнечі між селищними групами і одержати деяку юрисдикцію в переговорах із чужинецькими послами й агентами. Вона могла оголосити війну від імені конфедерації в цілому, але ухвалення цього рішення мало бути одностайним. Питання розбрату відкладалися й вирішувалися в процесі діяльності тієї чи іншої групи. Багато видів діяльності конфедерації мали церемоніальний характер, на кшталт жалобних церемоній, на яких ушановували померлих радників і призначали нових. Шляхом такого ритуалу титули та монолітність Ради увічнювалися в ідеологічній площині, навіть коли розбіжність інтересів поділяла виборців в економічних, соціальних, політичних і релігійних питаннях.

Суперечливість проблеми в середовищі Ради загострювалася з розгортанням війни. Як зазначав Квейнт, коли війна, роздмухувана контактами з європейцями, ставала частиною щоденного життя, воєводи перетворювали військову популярність на власну політичну перевагу і відігравали основну роль управлінців. Рівновага сил між індіанськими вождями і воєводами, що раніше схилялася на користь перших, змістилася так, що корпоративні мотиви врядування вождів уже не були істотними [1937: 267].

Зрештою, не існувало жодного механізму вирішення фактичних чи потенційних розбіжностей. До того ж відносини між могавками на сході і сенеками на заході були здебільшого напруженими, інколи до такої міри, що ледь не призвели до війни між ними в 1657 р. Сенеки і онондаги часто підтримували напади французів на могавків, а могавки, у свою чергу, відмовлялися допомагати сенекам і каюгам у війнах із саскуеханнами. Та чи

інша група селищ могла при нагоді укласти угоду з французькими чи англійськими представниками окремо від інших груп об'єднання. Лише зрідка конфедерація спромогалася на якусь об'єднавчу акцію, і з цієї причини не могла протиставляти французів та англійців. Як вважає Елієн Треліз (1960: 342), труднощі полягали в тому, що членам Ради «бракувало прийняття рішень чи повноважень для їх упровадження». Така ж нездатність випрацьовувати й провадити загальну політику виснажувала й ірокезів у часи Американської революції. Між могавками й онеондагами відбувся внутрішній розкол, внаслідок чого одні підтримували американських повстанців, а інші – прихильників британців. Каюги і сенеки підтримували останніх, тоді як онейди й тускарори допомогли американцям, незважаючи на офіційне проголошення нейтралітету.

Втім, не слід перебільшувати політичну єдність конфедерації ірокезів чи приписувати їй наявність будь-якої спільної стратегії у монополізуванні торгівлі хутром. Доступ до бобрового хутра був, звичайно ж, найпріоритетнішим для ірокезів, але вони одержували його шляхом загарбання мисливських угідь своїх сусідів або захопленням уже зібраного й транспортованого іншими хутряного товару. І хоча вони витіснили гуронів з посередницьких позицій у торгівлі, однак не спромоглися перешкодити посіданню цієї позиції оттавами – західними сусідами гуронів. Їхній військовий потенціал був значний, але, цілком очевидно, недостатнім для протистояння європейському вторгненню, до того ж французи й англійці опинились у вигідному становищі, дозволивши ірокезам відігравати роль буфера між ними. Озброївши ірокезів, англійці змогли заблокувати доступ французів до оттавів і мисливських угідь Великих озер. У свою чергу, французи вбачали свої інтереси «в послабленні ірокезів, але не в цілковитому їх розгромі», як зазначив барон де Лагонтан близько 1700 р. (цит. за Треліз, 1960: 246, № 44). Відносини між французами й ірокезами були досить парадоксальними, оскільки хоча ірокези і становили найбільшу економічно-військову загрозу Канаді, вони були також тим єдиним фактором, що перешкоджав олбанам установити прямі відносини з оттавами і в такий спосіб зашкодити канадській торгівлі хутром [Треліз, 1960: 246].

Звичайно, якби існував відкритий канал сполучення між олбанами і Заходом, Нова Франція не конкурувала б з Нью-Йорком. Англійці мали перевагу завдяки нижчим виробничим і транспортним витратам, нижчим рівнем оподаткування, вищою якістю товарів і доступом до дешевого рому з Вест-Індії. У 1689 р. одна рушниця коштувала п'ять бобрових шкір у Монреалі, однак лише одну – в Олбані; червона чи біла ковдра оцінювалася у дві боброві шкіри в Монреалі, але лише в одну – в Олбані. За одну боброву шкіру індіанцю давали в Олбані шість повних кварт рому, тоді як у Монреалі за ту шкіру не давали навіть кварта бренді (Треліз, 1960: 217, №27). Таку різницю в цінах, що зберігалася до XVIII ст., Кадволладер Колсон узагальнив словами, «що торговці Нью-Йорка могли продавати свої товари в індійських країнах за півціни, яку могли правити спільноти Канади, і пожинати подвійний прибуток» (див. Вошборн, 1964: 153). Присутність ірокезів, отже, захищала французьку торгівлю із Заходом, незважаючи на факт ворожнечі між ними.

І навпаки, ірокези могли зіштовхнути лобами французів з англійцями. Однак такі дипломатичні ігрища рідко відчувалися на рівні конфедерації. Швидше за все окремі групи підтримували то французів, то англійців. Лише могавки послідовно трималися англійців. Інші, подібно до сенеків, навіть виступали на боці французів у середині XVIII ст. і брали участь у підтриманому французами повстанні Понтіака проти англійців (1763-1764).

Втім ці різнобічні чужинецькі втручання негативно позначилися на єдності самих ірокезів. Американська війна за незалежність налаштувала одну групу проти другої. Фракційний поділ у межах спричинив міжродові чвари. Це послабило й роздробило конфедерацію, яка ще трималася на церемоніальному підґрунті, але із американською перемогою втратила свої чільні військово-політичні функції. Пробританські ірокези перейшли до Канади, де й досі проживають їхні нащадки.

Таким чином, конфедерація ірокезів виявила свої істотні слабкі сторони. Вона мала здатність вирішувати конфлікти між групами, допоки це було можливим. Вона була спроможною балансувати між інтересами суперницьких іноземних держав та їхніх індіанських союзників, однак не змогла випрацювати спільну стратегію захисту від домінуючого супротивника. Зв'язки, що єднали їх, були родовими і церемоніальними. Запровадженням жалобного ритуалу конфедерація використала поширений серед сусідніх племен звичай ушановування смерті вождів і проголошення їхніх спадкоємців. У середовищі гуронів Свято Мертвих мало ті ж функції консолідації всіх суб'єктів союзницьких відносин. Такі моделі зустрічаються і серед оджібве та союзницьких груп. В усіх цих випадках єдність досягалася ритуальними засобами. Ритуал установлював політично життєздатні зв'язки, допоки політичні інтереси перебували в одній площині. Однак він уже не міг забезпечити ці спільноти, втягнуті в суперечності торгівлі хутром і політики, механізмом досягнення консенсусу з усіх сторін. Маючи військово-адміністративний досвід, ірокези не змогли створити державу і вистояти в боротьбі з більш централізованими політичними одиницями.

Дайте відповіді на запитання:

- *Охарактеризуйте витоки торгівлі хутром у Європі та Азії.*
- *Чим пояснювався значний попит на хутро бобра?*
- *Які два поселення відіграли важливу роль у розвитку північноамериканської торгівлі хутром?*
- *Як торгівля хутром впливала на спосіб життя місцевих індіанців, на взаємовідносини між індіанськими племенами?*
- *Які два побічні ефекти демонструє приклад торгівлі хутром з європейцями алгонкінськомовними східними абенаками в XVII ст.?*
- *Чим пояснювався успіх ірокезомовних племен гуронів у торгівлі хутром?*
- *Що таке ірокезька конфедерація?*
- *Які зміни відбулися у соціальній організації ірокезів під впливом розвитку торгівлі хутром?*
- *Як використовували англійські і французькі колонізатори Північної*

Хотон Брайан Великие тайны и загадки истории/ Брайан Хоттон/ Пер. с англ. Е.Шишкиной. – Харьков-Белгород, 2009. – С.79-85.

КАМ'ЯНА СТОРОЖА ОСТРОВА ПАСКИ

Найбільш ізольоване заселене людьми місце на землі – острів Паски (сучасна назва – Рапануї, що означає «великий острів») розташований в південно-східній частині Тихого океану, в 2000 милях від найближчої заселеної ділянки суші. Цей острів з вулканічних гірських порід формою нагадує трикутник. Найбільшу популярність він здобув завдяки великій кількості розставлених уздовж берега неймовірних гігантських кам'яних статуй. Мало хто знає про знайдений на острові загадковий нерозшифрований манускрипт Ронго-ронго.

Корінне населення острова Паски називає острів Те-Піто-О-Те-Хенуа («центр світу»). Ким були його перші поселенці і звідки вони прийшли – сьогодні ці питання є предметом багатьох дискусій. Напевно, найбільш незвичайну теорію про заселення острова висунув норвезький дослідник і археолог Тур Хейердал. Згідно його припущення, на острові Паски проживали племена, які заселяли територію Перу ще до епохи інків. Вони припливли сюди океаном на міцних плотах, використовуючи західний вітер, який переважає в цих місцях. Для того, щоб довести, що на подібних суднах можна здійснювати «круїзи» по Тихому океану, в 1947 р. Хейердал побудував з бальсового дерева копію старовинного плоту і назвав його «Кон-Тікі», на честь бога Сонця інків. По водах Тихого океану Хейердал із своєю командою подолав 4349 миль за 101 день, поки судно не розбилося об кораловий риф біля атола Раройа архіпелагу Туамоту. В 1951 р. документальний фільм про експедицію «Кон-тікі» був удостоєний «Оскара». Подорож на «Кон-тікі» була переконливим доказом того, що технічно жителям Південної Америки було під силу перетнути Тихий океан на плотах і поселитися в Полінезії. Проте декілька проблем затьмарили експеримент Хейердала. «Кон-тікі» був копією судна, відомого в XVI ст., тобто після того, як іспанці почали здійснювати свої тривалі морські подорожі. Важко сказати, наскільки пліт Хейердала близький по конструкції тим суднам, які використовувалися за 800 років до перших колоніальних експедицій іспанців в Тихому океані. Крім того, коли Хейердал відправлявся в свою першу подорож, берегові течії були такими сильними, що «Кон-тікі» довелося відтягнути на буксирі на 50 миль від берега, щоб він зміг почати плавання.

Висуваючи теорію про те, що в 800 р. н.е. острів Паски був заселений вихідцями з Південної Америки, Хейердал підтверджував її доказами з ботаніки, лінгвістики і архітектури. Проте майже всі археологічні дані, зібрані після відважного плавання, спростовують гіпотезу Хейердала. Виявилося, що острів був вже заселений до моменту передбачуваної подорожі через океан. У такому разі, звідки прийшли перші жителі острова Паски? Враховуючи крайню ізольованість цього місця, подорож до острова, звідки б то не було, зайняла б не менше двох тижнів, за які довелося б подолати тисячі миль у відкритому морю.

Таке плавання під силу тільки досвідченим морякам. Такими були жителі Полінезії. Будучи умілими мореплавцями, вони будували величезні каное і плоти, а в навігації використовували положення зірок, напрям вітру, рух птахів під час перельотів і косяків риби. Лінгвістичний аналіз також вказує на те, що в 300 – 700 рр. Рапануї був заселений вихідцями із Західної Полінезії, можливо жителями Маркізьських островів або острова Піткерн. Останній є найближчим заселеним островом і розташований в 1199 милях на захід від Рапануї. Колонізація, мабуть, почалася близько 2000 р. до н.е. із регулярних міграцій і спрямовувалася на освоєння східних територій, початковою точкою яких була територія Південно-східної Азії. Міфологія також свідчить про заселення острови Паски із заходу. В переказах йдеться, що 1500 років тому полінезійський король на ім'я Хоту Матуа («великий прародитель») із своєю сім'єю відправився до острова на двійному каное. Він плів з невідомого полінезійського острова, орієнтуючись на схід сонця. Перед смертю Хоту Матуа відвідав західну околицю острова Паски, щоб востаннє поглянути у бік берегів рідної землі. Останні дослідження ДНК майже повністю відкинули версію про південноамериканську колонізацію острова. Генетична інформація, яку містять скелети з поховань острова Паски, вказує на полінезійський слід. Було доведено, що жителі острова Паски – нащадки поселенців із Східної Полінезії, а не Південної Америки.

Вже сотні літ дослідники намагаються розгадати таємницю неймовірних гігантських статуй острова Паски. Сьогодні відомо більше 900 скульптур, які жителі острова називають моаї. В середньому кожна з них заввишки 14 футів у висоту і вагою близько 14 т. Найбільша статуя досягає 69 футів у висоту і важить 270 т. Ці загадкові монолітні скульптури вирізані із окам'янілого вулканічного попелу. Вони являють собою стилізовані подовгуваті людські голови з гострими підборіддями на коротких тулубах з витягнутими уздовж тіла руками. Звернуті обличчям до острова статуї безмовно спостерігають за людьми. Незвичайні, широко розкриті очі деяких скульптур колись були прикрашені червоним і білим камінням і коралами. Більше половини з 887 статуй розставлені уздовж узбережжя, а інші моаї залишилися на вулкані Ранорораку, в кар'єрі, де їх висікали, – що свідчить про раптове припинення робіт з їх створення. Велика частина монументів була встановлена на церемоніальних спорудах — так званих аху. При їх будівництві використовувалися блоки з вулканічної породи. Аху складалися з платформ, рамп і майданчиків, на яких вміщувалося по 15 моаї, і виконували функції релігійних центрів, де відбувалися ритуальні танці і церемонії, пов'язані з культом предків.

Переважно моаї були висічені, перенесені і встановлені в період з 1100 р. по 1600 р., коли на багатому лісом острові проживало 9000–15 000 чоловік. Статуї так і стояли на березі, коли в Великодню неділю 1722 р. датський дослідник Якоб Роггевен ступив на острів (звідси назва «острів Паски»). Зійшовши на острові в 1774 р., британський дослідник і картограф капітан Джеймс Кук також виявив велику кількість колосів (великих за розміром скульптур). Найбільшою таємницею острова Паски є питання про те, як його жителі пересували і встановлювали гігантські кам'яні статуї. Вчений

Каліфорнійського університету в Лос-Анджелесі, дослідник Полінезії Джо Енн Ван Тілберг, пропрацювавши на острові Паски більше 15 років, вирішила використати комп'ютерну модель, в яку були введені дані про фізичні здібності людини, кам'яні знаряддя і найпростіші способи транспортування. Після закінчення дослідження Ван Тілберг висунула досить правдоподібну гіпотезу про те, як переміщали статуї: гігантів клали спиною на дерев'яні сани, потім штовхали по дерев'яному човноподібному жолобу (колоди, по яких могли ковзати сани, клялися на відстані 3 футів одна від одної), доставляли їх на церемоніальні платформи і встановлювали в потрібних місцях, використовуючи сани як важіль. В 1999 дослідниця з командою з семи чоловік вирішила перевірити цю теорію на практиці і досягнула певних успіхів. Експеримент показав, що запропонований нею метод транспортування і установки величезних кам'яних фігур на даний момент є найефективнішим.

Набагато складніше вирішити питання про те, чому жителі Рапануї взялися за виконання такої трудомісткої роботи – висікали, переміщали і встановлювали ці гігантські кам'яні фігури. Окрім нерозшифрованого манускрипту Ронго-ронго, написаного, ймовірно, не раніше кінця XVIII ст., жителі острова Паски не залишили ніяких письмових джерел, які допомогли б нам зрозуміти, в що вони вірили, і встановити призначення моаї. Було висунуто безліч різних теорій. Мабуть, статуї втілювали шанованих предків або могутніх правителів, які жили в той час. Це могли бути символи суспільного становища, втілення сили і влади над людьми, які їх створили. Джо Енн Ван Тілберг вважає, що у фігур було таке призначення: моаї були не індивідуальними портретами вождів, а стилізованими зображеннями найбільш видатних правителів, які виступали в ролі посередників між людьми, вождями і богами.

Колись на острові Паски росли густі пальмові ліси, проте до часу приходу датчан, в 1722 р., ландшафт острова був вже безлісним. Аналіз пилку показав, що до початку 1150 р. на острові практично не залишилося дерев. Із зникненням лісів великої шкоди ґрунту стала завдавати ерозія, в результаті виникали проблеми з вирощуванням зернових культур. Екологічна катастрофа призвела до перенаселення, дефіциту продуктів харчування, громадянських воєн і остаточного розвалу державності на Рапануї. Встановлено, що були навіть випадки канібалізму, про що свідчать знахідки, знайдені в різних місцях на острові. Під час міжплемінних воєн всі священні статуї острова були перекинуті. Жителі Рапануї дійсно використовували величезну кількість лісоматеріалів для транспортування і установки статуй, при будівництві каное, а крім того розчищали місце для сільськогосподарських угідь; але не тільки їх вина в тому, що острів позбавився лісового покриву. Виявляється, полінезійський щур, якого вживали в їжу жителі островів Тихого океану, теж сприяв зникненню пальм – він з'їдав насіння, перешкоджаючи тим самим появі нових дерев.

Перший контакт з європейцями виявився для жителів Рапануї не меншою бідою, ніж руйнування екосистеми. В 1859–1862 рр. перуанські работорговці вивезли з острова всіх здорових чоловіків і жінок (всього близько тисячі остров'ян) для роботи на копальнях островів біля узбережжя Перу. Завдяки

протестам, що почалися за ініціативою єпископа острова Таїті, жителям острова Паски дозволили повернутися додому. Ті, хто не помер від хвороб і виснаження, повернулися на Рапануї, привізши з собою віспу і проказу. Хвороби швидко поширились, і до 1877 р. на острові залишилося лише 110 жителів. З масштабним скороченням чисельності населення значна частина усної історії і культури острова Паски була назавжди втрачена.

В 1888 р. острів увійшов до складу Чилі, і кількість населення знову стало зростати. В 1935 р. чилійський уряд створив на Рапануї Національний парк, проте землі віддавалися фермерам під пасовища для овець, а корінні жителі знаходилися в резервації, за межами столиці Ханга-роа. В 1964 р. почалася боротьба за незалежність, і до 80-х років XX ст. розведення овець припинилося, а весь острів був оголошений історичним парком. В 1992 р. населення Рапануї складало 2770 чоловік, до 2002 р. його кількість зросла до 3791 жителя, причому велика частина з них проживала в столиці. Хоча офіційною мовою острова є іспанська, багато корінних остров'ян дотепер говорять на мові Рапануї. В 1995 р. ЮНЕСКО, відзначивши значні досягнення цієї унікальної і загадкової культури, внесла національний парк Рапануї в список об'єктів всесвітньої спадщини.

Дайте відповіді на запитання:

- *Поясніть теорію норвезького вченого Тура Хейердала про заселення о.Паски.*
- *Які факти свідчать на користь теорії про заселення о.Паски вихідцями з Полінезії?*
- *Які існують гіпотези про походження гігантських статуй моаї на о.Паски?*
- *Які причини екологічної катастрофи на о.Паски?*

Смит А. Мату-Гросу (Последняя девственная земля) / Антони Смит / пер. с англ. с сокр. В.В.Новикова. – М.: МЫСЛЬ, 1977. – С.6-8, 16-17, 24-25, 44-45, 125-135.

МАТУ-ГРОСУ

В книзі розповідається про роботу експедиції Гоеграфічного товариства Великобританії у малодослідженому бразилійському штаті Мату-Гросу. Автор описує природу і мешканців цього району, які ще не відчули впливу сучасної цивілізації, знайомить зі спробами вивчення цього багато в чому ще «дикого» куточка земної кулі.

Між двома завойовниками Бразилії з Іберійського півострова існували відмінності. Іспанці були більш войовничими. Підбурювані своєю релігією, вони, як говорили, спочатку схиляли коліна, а потім нападали на індіанців. Португальці були менш послідовні і протягом багатьох літ не мали справжнього уявлення про розміри своєї спадщини. І дотепер у лісах ще проживають такі індіанські племена, яким не довелося випробувати зіткнення Старого Світу з Новим. До 1958 року жодна людина не досягала географічного центру Бразилії.

Бразильські португальці домоглися своєї мети і підкорили цю величезну територію разом з її жителями за допомогою менш цілеспрямованих дій. Індіанців вбивали або калічили, виходячи з релігійних або інших мотивів, з тією зневагою до аборигенів, що потім стала традиційною на всіх нових землях. Іноді до них ставилися по-дружньому, але при цьому разом із сердечним рукостисканням передавали їм набір хвороб Старого Світу. Для початку прибульці змусили індіанців працювати на себе, хоча потім стали віддавати перевагу неграм, привезеним з африканських володінь Португалії. В будь-якому випадку індіанська кров поступово зникала, оскільки шлюби, співжиття і пов'язані з ними взаємовідносини знищували індіанців настільки ж ефективно, як кулі з мушкета або вірус віспи від хворого загарбника. Жоржи Амаду писав: «У нас немає расової проблеми по тій простій причині, що всі ми — мулати». Індіанці зіграли свою роль і зникли, за винятком шістдесятьох або, можливо, 100 000, що, як думають, збереглися в Бразилії. Як це не дивно, більш войовничі іспанці, котрі завоювали цілі країни на шляху до збагачення, залишили до сьогодення часу у деяких районах великі групи чистокровних індіанців, чисельність яких зростає. В околицях Амазонки немає таких численних індіанських племен, порівняно з уцілілими індіанськими громадами в Еквадорі, Болівії і Перу.

Глибинні області Бразилії традиційно розглядали не стільки як район майбутнього освоєння і не як безкрайні земельні простори для поселенців, а як багатство, яке підлягає експлуатації. Португальці військами, загонами або навіть поодиночі вторгнулися в Бразилію, для того щоб щось знайти і забрати. Бандейранте, ці, безсумнівно, хоробрі солдати-громадяни, роз'їжджали по країні при підтримці влади, поширюючи португальський вплив, і їм ніколи не доводилося звітувати, якими методами вони користувалися. Серінгейро, «загарбники» більш пізніх часів, але того ж виду, збирали каучук з диких дерев. Вони постійно перебували в боргах і відрізнялися тим, що для самозахисту завжди стріляли першими. Жодного серінгейро або бандейранте не можна порівняти з північноамериканськими піонерами, що одержували від уряду свої 640 акрів (260 гектарів), які вони сприймали як належне.

Тим не менше заселення Бразилії почалося. Воно проходило в основному уздовж Амазонки — цього природного доступу до серця Бразилії, а також уздовж прибережної смуги, оскільки близькість океану завжди була життєво важливою. Порівняно безлісна відкрита місцевість на півдні, де дощів усе-таки було достатньо, являла собою ще одну легкодоступну область, тоді як кожне просування усередину країни проходило важко.

У таких умовах проходив розвиток країни — наскільки це дозволяли її географія і протидія індіанців. Португальці просунулися на південь до Ріо-де-Жанейро в 1502 році, коли вітер загнав перше судно в затоку Гуанабара, і ось уже кілька сторіч там процвітає західна цивілізація, яка запускає свої щупальця усе далі в глиб країни. Правда, коли щупальця досягали певних районів, їх відразу обрубували. Різні племена завоювали до себе повагу завдяки проявленому ними опору, і серед них були індіанці шаванте. Вони боролися в штаті Гояс, а потім відступили до ріки Арагуая. Потім їх змусили відступити

ще далі на захід, але на Ріу-дас-Мортіс вони зупинилися. Ця ріка, що знаходиться приблизно в 1300 кілометрах від Ріо-де-Жанейро, являла собою досить зручну лінію оборони, за якою твердо стояли індіанці шаванте й інші племена шінгу. Навіть у перші чотири десятиліття ХХ століття будь-кому, хто перетинав цю ріку, грозила смерть від кийка або від стріли першого ж індіанця, що помітив прибульця. На південь від цього району і навіть на захід від нього місцевість освоювали, але сам анклав верхів'їв ріки Шінгу став індіанською фортецею.

Це була величезна, практично недоступна територія, унаслідок чого верхів'я ріки Шінгу стали джерелом легенд. На початку ХХ століття ці місця являли собою єдину недосліджену територію на Землі, досить велику для того, щоб сховати в ній цілу цивілізацію, і за однією цією ознакою стали припускати, що тут і переховується подібна цивілізація. Повна неприступність цих місць і ефективність кари, що наздоганяла кожного прибульця, служили додатковими доказами на користь існування якогось Мачу-Пікчу. Полковник Персі Гарріссон Фосетт був найвідомішим з людей, що вірили в існування столиці Шінгу. Він загинув у 1925 році при спробі знайти її. Інші дослідники пройшли через цю територію, пливучи уздовж рік, але ці пошуки не розв'язали цієї проблеми.

Ніхто з перших завойовників не зміг передбачити, що саме ця частина Південної Америки стане останньою великою територією, що встоїть перед вторгненням Старого Світу. Північно-східна частина бразильського штату Мату-Гросу не була ні найбільш віддаленою, ні найбільш недоступною. Вона являє собою плато, покрите лісом і ріками, цими природними оборонними кордонами. Шаванте й інші племена знають цей ліс і знають, як його використовувати. Усі, хто пересувалися тут пішки, були під їхньою владою.

Інакше, якщо прибульці прилітають з неба. Інакше й у тому випадку, якщо вони спускаються на парашутах на яку-небудь галявину, якщо вони споруджують посадкові площадки для літака й одержують підкріплення і до того ж знають, що в глибині цих лісів жодного міста не має, а є тільки групи нескорених індіанських племен. У 1940-х роках індіанці шаванте потерпіли поразку і почали гинути. Усе це відбулося дуже швидко. У місці злиття рік Арагуая і Гарсас було збудоване містечко Арагарсас. Інше місто, Шавантина (назване так на честь племені шаванте), було зведене на ріці Ріу-дас-Мортіс, а для перевезень на інший берег тут спорудили пором.

Коли столиця країни зненацька наблизилася на тисячу кілометрів після перенесення її з Ріо-де-Жанейро в місто Бразилія, процес розчленовування міцності пішов ще далі. Одним із завдань, що поставив перед собою новий «Фонд Центральної Бразилії», було прокладення дороги з півдня на північ, початком якої служило би місто Арагарсае, а місто Манаус на Амазонці — її кінцевим пунктом. Такий стрибок у дві тисячі кілометрів відкрив би лісову глухомань Бразилії, ті глибинні райони, що настільки довгий час були недосяжні. Прокладання дороги дозволило б остаточно підкорити анклав Шінгу й інші менші фортеці, що лежать на шляху. Велика північна дорога означала б готовність останньої величезної недослідженої території до умиротворення і

заселення, до знищення всього живого там. Учений Гарвардського університету Девід Мейбері-Дьюїс писав у 1965 році: «У Центральну Бразилію ніхто не переселяється, тільки посилають туди експедиції». Призначення дороги полягало в тому, щоб відкрити всі ці райони, щоб спростувати Льюїса і щоб люди могли туди переселятися точно так само, як вони переселяються сьогодні у Сполучених Штатах у Небраску або навіть Арізону і куди ніхто вже більше не посилає експедицій. «Фонд Центральної Бразилії» зрозумів, що він вирішив прокласти шлях через минуле, і усвідомив, як багато чого можна втратити в гуркоті бульдозерів. Тому «Фонд» розіслав ученим запрошення, щоб вони приїхали сюди подивитися, зробити записи, зареєструвати і зберегти хоча б деякі факти минулого. У Великобританії запрошення одержали Королівське товариство і Королівське географічне товариство. Ці товариства запропонували спорядити велику експедицію, яка розташувалася б біля нової дороги. Вони нададуть учених, гроші й устаткування й організують безперервну зміну фахівців, які будуть складати карти, збирати колекції, фотографувати, вести спостереження і реєструвати усе, що зможуть зробити до приходу туди поселенців.

Темою цієї книги і послужила діяльність цих учених з дослідження території анклаву Шінгу. У книзі описана північна частина Мату-Гросу, розповідається про її виникнення і про те, чому вона не зможе залишитися такою, яка була раніше. Ця книга про кінець однієї епохи.

Бандейранте, це флібустьєри, які нишпорили по Бразилії на зорі її історії, були більше схожі на сухопутних піратів, ніж на самовідданих дослідників. Повертаючись на батьківщину, вони все-таки найчастіше привозили діаманти, золото, смарагди й інше дорогоцінне каміння. У Північній Америці люди рухалися на захід здебільшого для того, щоб оселитися на землі й обробляти її. А серед тих, хто їхав у Центральну Бразилію більшість прагнула до збагачення за рахунок цієї землі, а не до її освоєння, і ні на чому не можна було настільки чудово збагатитися, як на дорогоцінних каменях і мінералах.

Несподівано майже настільки ж привабливим став каучук, оскільки високі геветі добре ростуть у вологих місцях. Серінгейро збирали деревний сік, стріляючи в кожного, хто траплявся їм на шляху, і звичайно мали борги перед своїми господарями. Для шукачів тут не було нічого, якщо вони не знаходили потрібних їм мінералів. Для серінгейро тут також не було нічого привабливого, якщо бажані для них геветі росли в лісі занадто рідко. Для звичайної людини, що можливо ховається від правосуддя або відплати, тут також не було нічого, до тих пір поки вона не навчилася використовувати своєрідні щедрі дарунки лісу.

Для індіанців ліс був дуже щедрим. На відміну від індіанців північних рівнин, всі потреби яких задовольняла єдина тварина – бізон, у лісових індіанців комора була набагато різноманітніша. Кожен річний цикл приносить свою послідовність дозрівання фруктів і горіхів, оскільки період цвітіння в тропіках розподілений протягом року більш рівномірно, аніж у помірному поясі. У лісі живе багато видів ссавців, таких, як олень, тапір, кабан і мавпа, а також тваринні сімейства котячих, аж до ягуара. Велика кількість м'ясоїдних свідчить про наявність великої кількості їжі для тих, хто знає, як її знайти. У

ріках і озерах водиться риба, оскільки є рибоїдні птахи, видри і каймани. Є й інші птахи – від нелітаючих ему до важких *tutum*, від великих папуг макао до маленьких папужок. У різних племен існували різні забобони і смаки, оскільки їжа багато в чому визначається звичаями, але ліс може забезпечувати найрізноманітнішу дієту. З деяких пальм можна використовувати верхівки, а з таких, як *Phimeria*, можна виціджувати їстівний сік.

Трагічні наслідки відкриття Нового Світу, які призвели до нещадної зміни населення Бразилії, були повсюдними і нищівними, за винятком декількох районів. Найбільший з цих районів, розташований на захід від штату Гояс і південніше Амазонки, займав площу близько 1,3 мільйона квадратних кілометрів. І до перших десятиліть XX століття, більш ніж через 400 років після появи в Бразилії перших європейських поселенців, величезна недосліджена територія у центрі країни залишалася загадкою, яку назвали ***Мату-Гросу (Mato Grosso)***. Чим більше відкривали свої таємниці інші континенти (Африка показувала свої багатства, а Австралія – «свою порожнечу»), тим таємничішою ставала Південна Америка. *Mato* – це слово з декількома значеннями, такими, як «необжите місце» або «не використовувана територія, покрита чагарником», і цю назву дали в Бразилії найбільшій з них – Мату-Гросу. Воно стало також назвою одного з найбільших штатів у Бразилії – західного регіону, що включає ріки Кампу-Гранді і Куїаба та верхів'я ріки Шінгу. Територія штату величезна – один мільйон квадратних кілометрів. Він межує з Амазонас і Пара (двома іншими великими штатами Бразилії), з Гояс, Мінас-Жерайс, Сан-Паулу, Парана, Рондонія (незалежна територія в межах Бразилії) і навіть із двома країнами, Болівією і Парагваєм. Плутанину збільшує наявність ще й міста Мату-Гросу, невеликого населеного пункту на заході штату, дещо більшого від великого села.

У 1960-х роках «Фонд Центральної Бразилії» здійснив нові розвідки на півночі. «Фонд» спорудив два мости в Арагарсасі – через річки Арагуая та Гарсас. Однак в Шавантіна замість мосту спорудили пором, на якому перевозили все необхідне для прокладання дороги на північ. Там потрібно було перетнути ще одну велику ріку – Ареойеш (Ареойес), притоку Ріу-дас-Мортіс. Через неї побудували невеликий міст, але далі намагалися притримуватися вододілу. Це означало по-можливості триматися західніше усіх рік, які течуть на схід до Ріу-дас-Мортіс, але на схід від рік, що направляють свої води в систему ріки Шінгу.

За переправою дорога спочатку пробивалася через чагарникову савану (серрадос), світ викривлених і невисоких дерев. Місцями, де була вода, росли високі та пишні дерева. Там прокладання дороги може сповільнитися, але бульдозер, сокира і вогонь ефективно знищать усю рослинність і підготують дорожнє полотно. Невеликі мости через річки споруджували з місцевих матеріалів, а латеритові скельні породи служили надійною основою для довгих балок.

Приблизно в 280 кілометрах на північ від Шавантіни робітники, що прокладали дорогу, несподівано зіштовхнулися з лісом. Нескінченна чагарникова савана змінилася безкрайнім лісом, унаслідок чого робота

сповільнилася. По обидві сторони від дороги потрібно було прорубати дві широкі смуги, для того щоб захистити її від падаючих дерев. Після вирубки дорожньої просіки дерева, які ростуть скраю від дороги, зненацька виявляються незахищеними. Навіть слабкий вітерець може звалити їх на землю з такою легкістю, яка здається неймовірною для дерев, що звикли щорічно переносити штормові вітри. Тому в міру просування будівельників уперед вони залишали за собою рівну коричневу (або червонувату, або жовту) поверхню дороги. Ці смуги не потрібно було очищати настільки ретельно, як дорожнє полотно, і вони незабаром перетворилися в місце смітника коренів, напівзгорілих дерев, що залишилися від гігантських багать, і зламаних деталей різних машин. На цю «нічийну» землю дерева могли падати безкарно.

Йшов 1965 рік, коли уряд Бразилії розіслав запрошення урядам багатьох країн, у якому йшлося про те, що відкривається доступ для дослідження величезної території на півночі штату Мату-Гросу й у штатах Пара і Амазонас. Їжа, транспорт, паливо і все необхідне для досліджень буде знаходитися в кінцевому пункті дороги, яку прокладають.

Британія одержала таке запрошення через Британське посольство в Бразилії, що переслало його Королівському географічному товариству в Лондоні. Комітет з експедицій Королівського товариства відзначав, що дорога прокладається через «один з небагатьох районів, які залишилися на земній кулі, недоступних раніше для наукових досліджень, і це відкриває унікальну можливість для проведення оригінальних досліджень».

Королівське товариство і Королівське географічне товариство в травні 1966 року послали в Бразилію розвідницьку групу. Д.Ф. Маккензі, бувший радник з сільського господарства в міністерстві з розвитку заморських територій, та Ієн Бішоп, молодий зоолог з Лейстерського університету, провели тоді в Бразилії шість тижнів. Згодом до них приєдналися Девід Хент, ботанік з Кью (Англія), та Х.С. Ірвін з Нью-Йоркського ботанічного саду. Ця команда пройшла шлях від Ріо-де-Жанейро до міста Бразилія, потім далі на захід до Арагарсас через Гоянію і ріку Ріу-Верді і, нарешті, по відомій нам дорозі. Вони побували в місті Шавантіна, перетнули на поромі Ріу-дас-Мортіс і досягли кінцевої ділянки дороги, яка знаходилась на відстані 1600 кілометрів від передбачуваного місця її закінчення біля Амазонки.

Ця розвідницька група надіслала захоплене повідомлення. У ньому йшлося про те, що місця тут надзвичайно цікаві і що в міру просування дороги на північ вони будуть ще більш цікавими. З іншого боку, зручність пересування, що надає нова дорога, означає, що освоєння місцевості буде проходити швидко. Тому потрібно поспішати. Ці місця необхідно вивчити ще до того як почнеться їхнє освоєння. Особливий привід для проведення досліджень представляють індіанці. Освоєння місцевості знову нанесе їм удар, так як і їх лісам.

Вид зверху з літака дозволяв оцінити пропорції вибраної робочої території для табору, квадрату зі сторонами в двадцять кілометрів. Табір знаходився майже в центрі цього квадрату, і ми вважали, що такий шматок землі не був ні надмірно великим для проведення ретельного дослідження, ні

надмірно малим. З повітря всі чотириста квадратних кілометрів площі виглядали малюсінькими в оточенні тисячі квадратних кілометрів того ж лісу. З землі, якщо йдеш пішки до якого-небудь віддаленого місця в цьому квадраті, він здавався досить великим. Мережа пікад зробила його велику частину досить доступною, але ходити по ній, особливо спочатку було важко. Для таких попередніх прогулянок необхідні були як компас, так і добре вивчені аерофотознімки.

Для людей, незнайомих з незайманими лісами подібних розмірів, була незвичайна та швидкість, з якою можна було втратити орієнтування в цій дикій місцевості. Різні фактори ускладнювали становище. По-перше, тут не було ніякого огляду, а в хмарні дні не було видно й сонця. По-друге, тут, як правило, не можна йти по прямій: на шляху зустрічаються всілякі перешкоди, що послаблюють орієнтування. Краще відчуття напрямку зберігає той, хто йде позаду. У нього є покращена можливість орієнтуватися. Проте компас потрібний обов'язково.

У межах ста метрів людина могла помилитися в напрямку на дев'яносто градусів, особливо якщо дорога була надзвичайно важкою і – що особливо важливо – якщо людина була переконана, що для неї зручніше ухилитися в ту або іншу сторону від курсу, показуваного компасом. Льотчики, які втратили орієнтування, прагнуть летіти у напрямку до сонця. Мандрівники, які заблукали, прагнуть йти або їхати в напрямку до чогось конкретного. Така ж ситуація була і в лабіринті Мату-Гросу. Підтримувати прямий курс тут було неймовірно важко.

Після деяких попередніх досліджень було прийняте рішення про прокладання в межах квадрату визначених маршрутів. Вони повинні були стати дорогами для доступу в ліс, так і пересічними лініями – прямими, що йдуть через різні райони, уздовж яких можна буде одержувати цінні свідчення про зміни характеру ґрунту, види рослин та інше. Стежини-пікади цілком змінили характер просування, оскільки тут стало можливе проходження з нормальною швидкістю. Прокладання пікади полягало в тому, що потрібно було зрубати і забрати невеликі дерева і рослини на вузькій смузі обраного шляху. При вирубці всієї рослинності майже під корінь і під правильним кутом на пікаді з'являлися численні загострені вгору коли. Упасти на них або, у найгіршому випадку, упасти горілиць, а потім сісти на такий кіл було б смертельним.

Пікада являла собою компроміс між відсутністю стежини і наявністю вільного шляху без будь-яких перешкод. Члени експедиції були вдячні за прокладання цих проходів, але їм доводилося виявляти безперестанну пильність, особливо коли стежина йшла через слизькі, виступаючі над землею залишки бамбука. Спочатку пікади прокладали англійці. Вони встановлювали шлях за допомогою компасу та перевіряли його відхилення. Бразильські робітники спостерігали за їхніми діями. Коли ж за справу прийнялися бразильці, то без компасу, тільки час від часу оглядаючись назад, вони прорубували пікади набагато швидше і набагато точніше. Тепер за роботою спостерігали англійці, які згодом мали мужність зізнатися, що тамтешні бразильці добре знали що до чого в тутешніх місцях.

Кабокло Центральної Бразилії – це такі люди, по відношенню до яких робити узагальнення одночасно легко і неможливо. За расовими, тобто зовнішніми, ознаками кабокло може мати шкіру від білої до чорної, з такою ж складною генетичною спадщиною. Незалежно від того чия кров у ньому переважає – негра, індіанця чи португальця, – він являє собою унікальний сплав, маючи, можливо, волосся негра і риси обличчя індіанця або ж навпаки. Чисельність індіанців, безсумнівно, зменшилася від мільйонів до тисяч, але індіанські гени в сучасного населення Бразилії проявляються в значній мірі. Однак на відміну від Сполучених Штатів, де людину вважають негром навіть тоді, коли в нього лише частка негритянської крові, у Бразилії індіанця вважають бразильцем, якщо він тільки частково індіанець або якщо він хоче вважати себе бразильцем.

Можна було очікувати, що у бразильців є розроблена політика використання своїх ресурсів. Вони ж знають, що землю не можна експлуатувати вічно і що її потрібно освоювати. Вони знають, що капітал вичерпається, але дохід з нього можна зробити вічним. Їхня країна має потребу в продуктах харчування, особливо для жителів північного сходу, що перебувають на межі голодування, і додаткова земля може дати їм необхідне. Населення Бразилії зростає щорічно більше ніж на три відсотки, і в необжитих місцевостях вистачить місця для усіх. Тому в країні, яка володіє необжитими територіями, що дозволять вирішити настільки багато проблем, можна було б очікувати найкращих проектів використання цих чудових дарунків природи.

Насправді ж нічого подібного немає. Як сказав нам один англійський дипломат у Ріо-де-Жанейро: «Якщо ви хочете знати, що відбувається в Бразилії, вам належить просто залишитися тут, у Ріо». До нещастя, Ріо майже зовсім не цікавиться правильними чи неправильними методами знищення лісу. Яке це має відношення до вартості кварталу житлових будинків? Велика частина Ріо не має ні найменшого уявлення про те, що відбувається в більшій частині Мату-Гросу, з тієї причини, що більшій частині Ріо це байдуже. Якщо вам хочеться довідатися, що відбувається на нових землях, то єдине що вам залишається, – це відправитися туди.

Тільки одну третину нашої планети займає суша, і лише невелика частка цієї суші (12 відсотків) придатна для культивування. Унаслідок цього на землю існує великий попит. Лише частина цієї невеликої частки знаходиться в тропіках, де рясна злива може зазвичай зробити багато навіть для бідного ґрунту і де дощ, тепло і дійсно родючий ґрунт можуть дати неперевершену врожайність зернових. Мату-Гросу знаходиться в тропіках. Тут йдуть дощі принаймні протягом півроку, а ґрунт різноманітний – є поганий і є гарний. Отже, зважаючи на вище сказане, можна було б очікувати більш обережного використання найбільш коштовного багатства, у міру того як усе більше і більше його потрапляє в руки прибульців і усе менше і менше залишається недоторканим.

Фактично становище справ зовсім інше. На більшості нових земель у першу чергу зустрічаються хатини «порсейро». Порсейро – це поселенці, у яких або немає жодних або є усі права на землю – у залежності від вашої точки зору.

Вони не мають у своєму розпорядженні жодних документів на право володіння, і фактично вони майже нічим не володіють. Вони, імовірно, прийшли або з більш південної частини штату Мату-Гросу, або з північно-східної Бразилії, через штат Гояс, і прийшли тому, що їх вигнали з чиеїсь землі. У такій країні, як Бразилія, для порсейро завжди є можливість рухатися далі, залишаючи позаду лайку одного власника, і поселятися подалі, там, де присутність якого-небудь іншого власника ще не помітна. Дорога на північ від Шавантіни, особливо там, де вона проходить через південну частину серрадос, була схожою на описану вище територію. На конях, пішки або на вантажівці (з конями і пожитками, що купчилися разом у кузові) таке тихе вторгнення проходило потайки і безупинно. Впродовж кожної тривалої подорожі в табір і з нього дорога здавалася майже тією ж самою, але щораз можна було помітити, що хатин і бараків по обидві сторони стає усе більше і більше. Кожна з цих будівель була унікальною й у той же час майже ідентичною у своїй простоті.

Насамперед усі хатини мали назви. Якщо є одна за назвою «Aqua boa» (Хороша вода, в перекладі з португальської), то є ще зо два десятка таких же назв, тому що знайти добру воду, мабуть, набагато важливіше, ніж ламати собі голову в пошуках нової назви для будинку. По-друге, у цих критих пальмовими гілками темних будинках завжди знаходиться значно більше людей, ніж може здаватися спочатку. Коли увійдеш у хатину, то поступово бачиш її мешканців: дітей біля дверей, потім хазяїна або господарку, що пропонують присісти, потім всіх інших дітей у темряві і, нарешті, старого в ліжку. Підлога хатини глиняна, стіни глиняні, або з вертикальних палиць, або ж сплетені з хмизу й обмазані глиною.

У будинку бігають поросята, і, коли вони набридають, їх стусанами виганяють з хатини. Кури, качки й індички також крокують по кімнаті, піднімаючи шум, якщо їх виганяють. Угорі на балках завжди висить календар, а також деяка зброя із сухої твердої шкіри, що на дотик здається дерев'яною. Тут же лежать сокири і лопати і дрібний саморобний інвентар. У кожного є тертка для сиру, зроблена зі шматка консервної банки з дірками, пробитими цвяхом, але я не бачив жодну з них у вживанні або без недоторканого шару іржі на ній. Яким би бідним не був будинок, у ньому завжди є кава. Кавові боби поки що не ростуть на півночі Мату-Гросу, і тому їх треба купувати. За всі пожитки в цих хатинах ніхто б не дав ні гроша, але з задоволенням заплатив би великі гроші за можливість безупинно одержувати цю густу темну рідину, особливо коли в кімнаті розпечене повітря.

У дворі тварин було більше, ніж у хатинах: у тіні лежали свині, а кури знаходили тут з легкістю корм. Також тут були різні мавпочки, папуги. У невеликих дерев'яних сараях спали вночі кури. Іноді на слабкому вогні вогнища в плоских мисках булькотіло якесь вариво з неприємним запахом схоже на суп. Не звертаючи уваги на запахи і спеку, під деревом стоять коні.

З зернових культур у цих місцях росте маніок. Вирощують цукрову тростину та банани. Господарі цих посівів, які ростуть серед вирубаного лісу, називали їх гоґа, що означає «вирубка, яка може стати плантацією».

Мері Месон, географ з університетського коледжу в Лондоні, вирішила написати дисертацію про будівництво цієї дороги. З великим блокнотом у руках вона крокувала через двір, знаходила господаря будинку, перепрошувала за вторгнення і починала задавати питання з ретельністю збирача податків: «Це ваша дружина? Усі ці діти ваші? Скільки ви виробляєте в рік для продажу? Де ви дістаєте грошей на покупку цієї чудової кави (це питання завжди була приречена на невдачу)?» Ніхто її жодного разу не вигнав. Ніхто ніколи навіть не заперечував і не боявся оприлюднювати своїх засобів до існування. Вони відповідали їй без коливань навіть і в тому випадку, коли приймали її (як зізнавалися згодом) за представника законного власника землі. У більшій частині Мату-Гросу зберігається традиційний статус жінки, тому місцеві жителі були здивовані подвійно, коли розпитування вела жінка, але відповідали їй покірно.

Теоретично дві смуги по обидві сторони нової дороги безпечні для поселенців – людей, що хочуть щось тут зробити, але не в змозі внести готівку, оскільки ці смуги представляють федеральну власність, призначену для подальшого розширення дороги. Але го́са поселенця зазвичай простягається далеко в глиб від дороги, де він не має жодних прав. Однак, тут враховуються всі межі взаємин – від володіння землею до виселення з неї. Власник, коли він довідується, якою саме ділянкою землі володіє, може бути щасливий, виявивши її обробленою якимись людьми. Він може, наприклад, використовувати їх для прокладання пікади навколо свого нового володіння. Або ж він може підняти їх до рангу *toradores* – охоронців, які наглядають за землею, до тих пір поки власник не придумає як її використовувати. Якщо цього не станеться, то поселенець може навіть стати орендатором землі, залишаючи собі п'ятдесят відсотків врожаю, а в деяких випадках і до дев'яносто відсотків. Ще краще – як у випадку Жералдау, будинок якого став зручною зупинкою для членів нашої експедиції, – якщо йому дадуть ділянку землі в обмін на які-небудь послуги.

Власникові «ділянки» площею в дві-три тисячі квадратних кілометрів незайве мати у своєму розпорядженні групи з кількох людей, які вважають себе навечно в нього в боргу за подарунок їм землі у сотні гектарів. За подібну плату не часто вдається купити таких гарних сусідів де-небудь в іншому місці. Тим не менше у всіх аналогічних випадках втручання з боку вищої влади тут практично неможливе. Приватне підприємництво і рішучий натиск у відповідних місцях, разом з могутністю грошей, дають значно більший ефект, ніж будь-який розумний і ретельно розроблений декрет. Можливо також, що уряд вважає бажаним, щоб сильний процвітав і ставав тим самим ще сильнішим. І все-таки порсейро можуть запросто приїхати сюди, вибудувати без особливих зусиль невеликий будинок, пустити стадо пастися в сусідній дикій місцевості, а потім, якщо будуть потрібні гроші, продати одну-дві корови. Зі сторони може здаватися, що тут умови для існування досить важкі, оскільки яйця їдять, якщо є кури, які їх несуть, і всі члени родини повніють або худнуть у залежності від врожаю в році.

Приблизно в п'ятдесяти кілометрах на північ від Шавантіни є відгалуження від дороги, що йде на схід. Дорога ця жахлива, тому що по ній

незадовго до нас пройшла худоба з прилеглої фазенди. Такі стада залишають після себе хмару гедзів, дивовижних кровожерів, від укусу яких підстрибують навіть товстошкірі корови. Наприкінці цього гнітючого шляху, на відстані приблизно сорока кілометрів від головної дороги, самотньо стоїть купка будинків.

Ми часто ночували на таких фазендах якщо нас заставляла ніч у лісі. Теплі ночі і можливість підвісити до дерев кілька гамаків робили подібне вторгнення на чужу територію досить невимогливим. Воно означало усього лише те, що який-небудь вакейро, що пробудився зранку, крокуючи в напівдрімоті по добре вивченій стежині, зненацька нашттовхнеться на якусь фігуру, що розляглася на всю довжину між курятником і динячим деревом. Затишний кокон гамака в такому випадку привертав до себе найбільшу увагу. Його мешканець пробуджується з усвідомленням цієї обставини, і день в нього починається раптово. З такою ж швидкістю, варто тільки розв'язати декілька вузлів, можна скласти нічліг, і жоден фазендейро, морадор або порсейро ніколи не скаржилися на таку тимчасову ночівлю.

У тропіках викликає подив, як мало тут мух. Тому ми не повірили своїм очам, коли побачили в першому ж будинку рої мух. Їжа на столі була покрита мухами. Діти теж були обліплені мухами. Мухи відразу накинулися і на нас, і ми почали запекло відмахуватися від них, до чого вони не звикли. Собаки тут були зовсім дикі. У Бразилії небезпечно виявляти європейську прихильність до собак, оскільки ніколи не знаєш, що станеться з рукою, якою намагається торкнутися собаки чи погладити її. Собаки були покриті гнійними виразками.

Власник заснував цю фазенду покладаючи надії і вкладаючи значний капітал. На його гроші проклали дорогу, вибудували будинки і розчистили частину землі. Він привіз сюди худобу і мав намір привезти ще. Він поселив тут людей для догляду за маєтком. Але потім він сам чи його люди втратили до інтересу до всього, що зробили. Такі обставини призвели до повільного затягування петлі на шиї людей, що живуть тут. Платні вони більше не отримували. Жодних подій більше не відбувалося, і власник так і не з'явився, щоб перевірити як йдуть справи на місці. На фазенді усе ще була худоба, і потрібно було зібрати урожай посіяних злаків, але вони були власністю фазендейро. Батрак, що був у великому боргу перед місцевим крамарем і, імовірно, у боргу перед своїми родичами, міг втратити цілковите самовладання і не бажати більше нічого брати в землевласника в оренду, які б справедливі не були його дії. Ці люди нічого не брали, вони вичікували. Вони не володіли властивою поселенцєві нахабністю, який із самого початку знає, що в нього немає жодних прав, і тому заганяє свою худобу пастися на сусідню землю з такою ж безпосередністю, з якою бере воду з джерела. Батраку не властиве подібне почуття незалежності. За відсутності свого господаря він просто занепадає, стаючи спочатку боржником, а потім людиною, яка більше не може роздобути грошей. Мухи літали і сідали на їжу, на дітей. Ми не могли залишитися ночувати і відправилися в інше місце.

Пізніше нам довелось провести дві ночі на вирубці, відомій як фазенда доктора Паулу – повній протилежності попередньому поселенню. Вона

знаходилася біля тієї ж дороги і була закладена приблизно в той же час, що і обжита мухами закинута фазенда, але між ними не було нічого схожого. Насамперед тут був діючий концерн, а не занепаде підприємство. Фазенда доктора Паулу знаходилася глибше в зоні лісів, а загально прийнято вважати, що там, де був ліс, можна створити набагато краще ранчо, ніж там, де був чагарник або серрадос. Безсумнівно, зрубати ліс набагато дорожче, оскільки худоба може пастися в серрадос з найпершого дня, але вважають, що шматок лісової землі коштує затраченої праці. Коли уряд розпродав землі в північній частині штату Мату-Гросу, якими благодушно керує префектура Барру-ду-Гарсас, тоді не існувало навіть аерофотознімка цієї території. Перрейра міг знати, що він купив ділянку 354 і що її розміри 50 на 60 кілометрів, але коли вписували його ім'я в цьому прямокутнику, він зовсім не уявляв, яка це територія – леї, серрадос чи кампос, так само як не знав, яка там земля і чи тече через неї річка. Він міг бути упевнений тільки в одному, – що заплатив за це дике місце приблизно 8000 фунтів стерлінгів.

Він може навіть продати цю ділянку комусь за більш високу ціну, і новий власник буде в такому ж незнанні про основні характеристики купленої ним земельної ділянки. Може відбутися ще не один перепродаж, і ціна ділянки буде увесь час зростати в міру поширення на багатих східних пляжах чуток про те, що уряд планує проведення дороги через цю потенційно кошовну територію.

Коли розпочалися дорожні роботи, стало важливим довідатися, чи пройде нова дорога поблизу ділянки 354 або навіть через неї. Інколи навіть могли спробувати змінити запланований напрям дороги, якщо здавалося, що вона занадто далеко обходить чийсь володіння. (Робітники, що прорубували передові пікади для дороги, розповідали, що іноді їм зненацька наказували повертатися назад кілометрів на п'ятдесят і починати прорубувати нову пікаду в іншому напрямку. Пояснювали, що причина тут була не технічна, її називали «політика»). У будь-якому разі, на думку кожного власника ділянки, дорога пройшла або зручно, або незручно щодо його наділу. До того часу власник міг або продати свою ділянку людині, що дійсно бажала нею користуватися, або сам прийнятися за її освоєння. Шматок паперу – документ про право власності – зненацька перетворювався у відчутну і досяжну реальність.

Доктор Паулу, юрист за освітою, уже збудував собі маєток у штаті Сан-Паулу. Він називав його cidade (місто, в перекладі з португальської), але насправді маєток цей був більший від будь-якого містечка, оскільки там знаходилися будинки для робітників і було багато роботи для них. Тепер Паулу мав намір зробити те ж саме, але в набагато більшому масштабі в Мату-Гросу. З цією метою він знайшов банк і родичів, як-підтримали його. Він також привіз стару англійську парову машину, фірми «Маршал енд санз», на своє нове ранчо. Машина могла працювати на деревних опилках. Цим було забезпечене джерело енергії. Потім доктор Паулу взяв із собою декількох провідних працівників, у тому числі одного італо-бразильця, батьки якого емігрували з бідного села на півдні від Неаполя. Ця людина виконувала обов'язки керуючого і за допомогою радіопередавача двічі в день підтримувала зв'язок із Сан-Паулу. Інших працівників доктор Паулу вирішив знайти в прилеглій місцевості і потім

привезти їх у новий маєток. Спочатку було потрібно близько 50 людей, а згодом – біля сотні. Для того, щоб впоратися з лісовим масивом розмірами з графство Йоркшир або Гавайські острови, а потім влаштувати на його місці ранчо, багато робітників непотрібно.

Раз на місяць доктор Паулу прилітав у свою фазенду. Першочергово була споруджена площадка для посадки літака, розташована паралельно до дороги в декількох метрах від неї. Потім необхідно було вирубати значну частину лісу. Уявіть собі, що, коли ви виходите з літака, перед вами стоїть стіна лісу, а в голові у вас кишать думки про будівництво будинків для робітників, харчового блоку, гаражу для тракторів, лісопилки з паровим двигуном, будинку керуючого, свого будинку, басейну, складських приміщень. Перше, за що ви беретеся, – це сокира. Або, вірніше, ви звертаєтеся до прибулих з вами робітників, яких ви завербували за плату 15 фунтів стерлінгів на місяць, з яких будете забирати 6 фунтів за харчування і житло, і наказуєте їм узятися за сокири.

Пізніше, у сухий серпень, ви наказуєте їм піднести сірник до всього зрубаного. Це дуже небезпечна справа, і кожний повинен бути сповіщений, що наступив час підпалу. Верхівки дерев, гнилі і загниваючі гілки, звалені на землю, перетворюються за місяці сухого сезону в труть, і вкрай необхідно, щоб усе це не зайняло завчасно. Робітники зазвичай поводяться недбало з недокурками сигарет. Але вони поводяться зовсім по-іншому, коли знаходяться серед зрубаного лісу. Тут ніхто не кине сигарету на землю, щоб затоптати її. Замість цього робітник знаходить мох на вологій частині стовбура дерева і з найбільшою обережністю гасить сигарету об нього.

Одним словом, пустити «червоного півня» легко. Європейці, що подовгу пихкають, роздуваючи вогонь у ретельно покладеному хмизу, позаздрять здатності бразильців успішно підпалити сірником все що завгодно. Полум'я сірника раптово перетворюється у швидко зростаючу й ледь помітну зону тепла, у міру того як чагарник швидко згоряє, і незабаром уже цілі дерева стоять обійняті полум'ям, і пожежа поширюється з неймовірною швидкістю. Здається, що ліс зник разом із всім іншим і злетів вгору в потемнілу синяву неба. В кінцевому результаті пожежа досягає максимуму. Потім вона починає утрачати свою могутність і завмирає. У лісах штату Мату-Гросу для цього потрібно час. Величезне пекло розпадається на окремі пожежі менших розмірів, з яких кожна загасає по-своєму. Як не дивно, у цьому побоїщі виживають цілі стовбури, розкидані на землі повсюди. Вогонь знаходиться навколо них, під ними, навіть усередині деяких з них, але вони продовжують лежати як наочне і вперте нагадування про зниклий ліс.

Доктор Паулу і його люди починають знову просуватися вперед, щоб розчистити головну територію. За допомогою тракторів вони викорчуюють пні, будують хатини. Вони поспішають, тому що наближається сезон дощів. Вони розрівнюють бульдозерами дороги, саджають трошки маніоку для себе і планують на наступний рік подальше просування вглиб лісу.

Тим часом почорніла земля знову повертається до життя. Настільки величезна кількість поживних речовин з дерев залишилася після пожежі, що

земля стала дуже родючою. Крім того, тут завжди в достатку вологи, оскільки між листопадом і квітнем випадає більш 1250 міліметрів опадів, а повітря завжди тепле. До наступного сухого сезону, коли була найнята ще одна група лісорубів, темні стовбури, що валялися всюди, сховалися в зеленій порослі. Протягом сухого сезону поросль висохне і стане добрим матеріалом для нової пожежі на тій же ділянці землі.

На третій сезон, коли зелена поросль знову висохне на сонці, а стовбури дерев стягнуть у купи, третя пожежа майже цілком завершить справу. Після неї залишаться пні, окремі високі чорні стовбури, а також останки уцілілих дерев, однак первинні операції на цьому закінчаться. Місце буде нагадувати Пасхендале (містечко у Франції, де в 1917 році проходили запеклі бої. – Прим. пер.), але для доктора Паулу і для інших це тепер буде *derrubado* або «розчищена земля». Для доктора Паулу вона стане приблизно в двісті разів дорожче, ніж раніше, коли він, його родичі і банк купили цей придорожній шматок лісу.

У міру того як фазенда доктора Паулу почала, подібно феніксові, виникати з попелища, прийшов час запускати парову машину. Таку машину використовували як двигун для парових катків, тільки в неї не було коліс. Від її ведучого валу йшов один ремінь, що ляскає, який змушував обертатися інші незліченні вали і ремені, і всі ці джерела енергії пускали в хід стрічкові пилки, вертикальні пилки, точильні камені і водяні насоси. Вода була потрібна для парової машини, що стояла тепер з 30-метровою трубою. Точила потрібні були для наточування пил. Пили давали дошки й опилки. Дошки використовувалися при монтажі цієї ефективної установки, а опилки й обрізки дощок забезпечували те єдине паливо, на якому працювала парова машина. Це була чудова система, що спростовувала строгі положення закону про збереження енергії, оскільки вона споживала менше опилок, ніж робила, і розпилювала набагато більше дощок, ніж було потрібно для її монтажу. Ще важливіше – принаймні, для тих членів нашої експедиції, що були свідками непридатності хитромудрих механізмів у незайманих місцях, – була простота цієї установки. Машина представляла простий, перевірений і випробуваний двигун. Ремені не важко було замінити, перекинути або подовжити. Дерев'яну раму можна було легко переробити, додавши до неї одні дошки і відпилявши інші.

Через три роки після приїзду доктора Паулу у свою фазенду, коли він уперше вийшов з вантажівки і наказав лісорубам приступити до роботи, його фазенда змінилася. На руїнах щорічних пожеж він посіяв високу траву, яка росте пучками. Ця трава приглушує іншу рослинність, а також використовується як корм для худоби – зебу, яких привозять сюди відразу ж, як тільки для них з'являється досить харчу.

Інші ділянки колишнього лісу, ще недостатньо підготовлені для трави і худоби, на той час уже перенесли одне або два випалювання. Останній контингент лісорубів, найнятих знову тільки на чотири найбільш сухі місяці, із травня по серпень, одержав завдання зрубати ще один сектор лісу.

Дайте відповіді на запитання:

- *В якій з країн Південної Америки знаходиться регіон Мату-Гросу?*

- Чи були відмінності в політиці завоювання народів Південної Америки між іспанцями та португальцями?
- Хто такі бандейранте та серінгейро?
- На яких територіях проживали індіанські племена шаванте?
- Що спричинило спорядження наукових експедицій в 1960-х роках для вивчення природи та населення штату Мату-Гросу?
- Що означає назва «Мату-Гросу» та опишіть географічне розташування цього штату?
- Як відбувалося прокладання дороги через штат Мату-Гросу в 1965 р.?
- Хто входив до складу Британської експедиції 1966 р.
- Що таке пікади?
- Яка була політика бразильського уряду в 1960-х роках щодо освоєння незаселених територій?
- Хто такі порсейро?
- На прикладі маєтку доктора Паулу опишіть процес освоєння бразильських лісів.

ПЕРЕЛІК РЕКОМЕНДОВАНИХ ТЕМ РЕФЕРАТІВ

1. Подорожі і наукові відкриття Миколи Миклухо-Маклая.
2. Подорожі і наукові відкриття Христофора Колумба.
3. Подорожі і наукові відкриття Івана Крузенштерна.
4. Подорожі і наукові відкриття Джеймса Кука.
5. Подорожі і наукові відкриття Давида Лівінгстона.
6. Подорожі і наукові відкриття Фрітьофа Нансена.
7. Подорожі і наукові відкриття Роберта Пірі.
8. Подорожі і наукові відкриття Марко Поло.
9. Подорожі і наукові відкриття Фернана Магелана.
10. Подорожі і наукові відкриття Жака-Іва Кусто.
11. Подорожі і наукові відкриття Івана Черського.
12. Подорожі і наукові відкриття Петра Семенова-Тян-Шанського.
13. Подорожі і наукові відкриття Олександра фон Гумбольдта.
14. Подорожі і наукові відкриття Луї Бугенвіля.
15. Подорожі і наукові відкриття Михайла Вронченка.
16. Подорожі і наукові відкриття Жана-Франсуа Лаперуза.
17. Подорожі і наукові відкриття Юрія Лисянського.
18. Подорожі і наукові відкриття Роберта Скотта.
19. Подорожі і наукові відкриття Руала Амудсена.
20. Подорожі і наукові відкриття Абделя Тасмана.
21. Подорожі і наукові відкриття Томаса Мітчелла.
22. Подорожі і наукові відкриття Александра Макензі.
23. Подорожі і наукові відкриття Федіра Літке.
24. Подорожі і наукові відкриття Ібн Баттути.
25. Подорожі і наукові відкриття Америкго Веспуччі.
26. Подорожі і наукові відкриття Отто Шмідта.
27. Подорожі і наукові відкриття Джона Кабота.
28. Подорожі і наукові відкриття Генрі Гудзона.
29. Подорожі і наукові відкриття Василя Григоровича-Барського.
30. Подорожі і наукові відкриття Миколи Миколайовича Пржевальського.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Баранський К. Станиславів до і після 1919 року / К.Баранський. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. – 103 с.
2. Вівчарик М. Україна: від етносу до нації / М.Вівчарик. – Київ: Вища школа, 2004. – 239 с.
3. Вульф Ерік Р. Європа і народи без історії / Ерік Р. Вульф/ Переклад з англійської Ігоря Пошивайла. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. – 535 с.
4. Гошко Ю. Промисли й торгівля в Українських Карпатах XV-XIX ст. / Юрій Гошко. – Київ: Наукова думка, 1991. – 252 с.
5. Гумилев Л. Место исторической географии в востоковедных исследованиях / Лев Гумилев // Народы Азии и Африки. – 1970. – № 1. – С. 85-94.
6. Дністрянський М. С. Вступ до історичної географії України: Цикл лекцій / Мирослав Степанович Дністрянський. – Львів, 2007. – 44 с.
7. Дністрянський М. С. Кордони України. Територіально-адміністративний устрій / Мирослав Степанович Дністрянський. – Львів: Світ, 1992. – 144 с.
8. Жекулин В.С. Историческая география: предмет и методы / В.С. Жекулин. – М.: Наука, 1982. – 225 с.
9. Залізняк Л. Походження українців: між наукою та ідеологією: Популярне видання / Леонід Залізняк. – К.: Темпора, 2008. – 104 с.
10. Івченко А. Міста України. Довідник / А.Івченко. – К.: НВП «Картографія», 1999. – 136 с.
11. Історико-географічні дослідження на Україні: Зб. наук. пр. – К.: Наукова думка, 1992. – 120 с.
12. Камерон Р. Краткая экономическая история мира от палеолита до наших дней / Рондо Камерон. – М.: РОССПЭН, 2001. – 543 с.
13. Круль В.П. Історична географія Західної України: Конспект лекцій / В.П.Круль. – Чернівці, 1999. – 46 с.
14. Корнеев В. П., Корнеев О. В. Видатні мандрівники, мореплавці та дослідники-краєзнавці / В.П. Корнеев, О.В.Корнеев. – Х.: Основа, 2005.
15. Кош Ласло Чиї ви сини? (огляд угорської етнографії) /Ласло Кош / Переклад Лесі Мушкетик. – Ужгород, 2002. – 243 с.
16. Кулик С. Черный феникс. Африканские сафари / Сергей Федорович Кулик. – М.: Мысль, 1988. – 511 с.
17. Лозинський Р.М. Урбанізація Галичини у часі і просторі / Роман Мар'янович Лозинський // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2005. – №36.
18. Перцик Е.Н. Города мира: география мировой урбанизации: Учебное пособие для геогр. специальностей вузов / Евгений Наумович Перцик. – М.: «Международные отношения», 1999. – 380 с.
19. Проблеми історичної географії України: Зб. наук. пр. /АН УРСР. Ін-т історії України. – К.: Наукова думка, 1991. – 152 с.
20. Процюк Р. Назви населених пунктів / Роман Процюк. – б.м.і р.в. – 140 с.
21. Прусаков Д.Б. Социально-экологический кризис в древнем Египте и упадок Нового царства / Д.Б.Прусаков // Восток. – 1996. – № 1. – С.14-29.

22. Салларес Р. Экология древнего мира: проблемы и подходы / Р. Салларес / Перевод Ю.Н. Литвиненко // Вестник древней истории. – 1995. – №3. – С.80-103.
23. Смит А. Мату-Гросу (Последняя девственная земля) / Антони Смит / Пер. с англ. с сокр. В.В.Новикова. – М.: Мысль, 1977. – 172 с.
24. Федели П. Человек и природная среда в Римском мире / П.Федели / Перевод Е.В.Ляпустиной // Вестник древней истории. – 1995. – №3. – С.103-109.
25. Хотон Брайан Великие тайны и загадки истории / Брайан Хотон / Пер. с англ. Е.Шишкиной. – Харьков-Белгород, 2009. – 416 с.
26. Худаш М. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів / М.Худаш. – Львів, 2004. – 534 с.
27. Шарловський А. Станиславів і Станиславівський повіт з поглядів історичного та історико-географічного / А.Шарловський. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. – 175 с.
28. Шуйський Ю.Д. Зарождение и развитие географической науки в античном мире: учебное пособие / Ю.Д.Шуйський /Одесский национальный ун-т им. И.И.Мечникова. – Одесса: Феникс, 2004. – 91 с. – илл.

ДЛЯ НОНАТОК

Навчальне видання

Сливка Р.Р.

Сливка Л.В.

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ

МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК ДЛЯ СТУДЕНТІВ

Підп. до друку 29.11.2011. Формат 60х84/16.
Папір офс. Друк різнографічний. Гарн. Times New Roman.
Умовн. др. арк. 15,58. Наклад 100.

Видавець та виготівник «Симфонія форте»
76019, м. Івано-Франківськ, вул. Крайківського, 2
тел. (0342) 77-98-92

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців
та виготівників видавничої продукції: серія ДК № 3312 від 12.11. 2008 р.